T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLARIN İHRACATA ETKİSİ: ORTA ASYA ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

BABAŞİR HALBAYEV

KOCAELİ 2019

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLARIN İHRACATA ETKİSİ: ORTA ASYA ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

BABAŞİR HALBAYEV

Prof. Dr. YUSUF BAYRAKTUTAN

KOCAELİ 2019

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLARIN İHRACATA ETKİSİ: ORTA ASYA ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Babaşir HALBAYEV
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 10.07.2019/19

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN

Jüri üyesi: Doç. Dr. Ahmet GÜLMEZ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Gülten DURSUN

KOCAELİ 2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER……....i
ÖZET……vi
ABSTRACT……vii
KISALTMALAR……viii
TABLOLAR LİSTESİ…….....x
GİRİŞ……..1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEMEL KAVRAMLAR VE TEORİK YAKLAŞIMLAR…….....3

1.1. ULUSLARARASI SERMAYE HAREKETLERİNİN TANIMI VE ÇEŞİTLERİ……..…..3

1.1.1. Portföy Yatırımı……...5

1.1.2. Doğrudan Yabancı Yatırım……..6

1.1.3. Doğrudan Yabancı Yatırım ile Portföy Yatırımı Arasındaki Farklar…..7

1.2. DÜNYADA DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMIN GELİŞİMİ……....8

1.3. DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM TEORİLERİ…….....12

1.3.1. Getiri Oranlarında Farklılık Teorisi……...12

1.3.2. Ürün Hayat Devreleri Teorisi……....13

1.3.3. Oligopolistik Tepki Teorisi……....14

1.3.4. Endüstriyel Yapı Teorisi……....14

1.3.5. İçselleştirme Teorisi……...15

1.3.6. OLI Paradigması……....16

1.4. DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMIN İKTİSADİ ETKİLERİ……....17

1.4.1. Milli Gelir Üzerine Etkisi……..…17

1.4.2. Ödemeler Dengesi Üzerine Etkisi…….18

1.4.3. İstihdam Üzerine Etkisi……....19

1.4.4. Ücretler Üzerine Etkisi……..…21

1.3.5. Teknoloji Transferi Üzerine Etkisi……....22

1.3.6. Uluslararası Ticaret Üzerine Etkisi……24

1.5. DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMI ETKİLEYEN FAKTÖRLER…….26

1.5.1. Ev Sahibi Ülke Açısından Belirleyici Faktörler……....27

1.5.1.1. Piyasa büyüklüğü……....27
1.5.1.2. Döviz kuru…….....27
1.5.1.3. Dışa Açıklık Seviyesi……28
1.5.1.4. İşgücü Maliyetleri…….....29
1.5.1.5. Vergi uygulamaları…….....30
1.5.1.6. Özelleştirme……....31
1.5.1.7. Fiyat Düzeyinin İstikrarı……32
1.5.1.8. Altyapı……32
1.5.2. Kaynak Ülke Açısından Etkileyen Faktörler…….....33
1.5.2.1. Kar Maksimizasyonu……..33
1.5.2.2. Hammadde Sağlanması……..33
1.5.2.3. Ticari Engellerden Kaçınma……...34
1.5.2.4. Marka ve Ticari Sırların Korunması……..34
1.5.2.5. İktisadi Fırsatların Çeşitlendirilmesi…….....34

İKİNCİ BÖLÜM

2. ORTA ASYA ÜLKELERİNİN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ……35
2.1. KAZAKİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ……35
2.1.1. Kazakistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler……....37
2.1.1.1. Tarım ve Hayvancılık…….....38
2.1.1.2. Sanayi……....40
2.1.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme……..42
2.1.1.4. Bankacılık……..44
2.2. KIRGIZİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ……..46
2.2.1. Kırgızistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler……48
2.2.1.1. Tarım ve Hayvancılık…….....49
2.2.1.2. Sanayi……51
2.2.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme……..53
2.2.1.4. Bankacılık……55
2.3. ÖZBEKİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ…….....57

2.3.1. Özbekistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler……59

2.3.1.1. Tarım ve Hayvancılık……....60

2.3.1.2. Sanayi……62

2.3.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme……..64

2.3.1.4. Bankacılık……66

2.4. TACİKİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ……...68

2.4.1. Tacikistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler…….70

2.4.1.1. Tarım ve Hayvancılık……....71

2.4.1.2. Sanayi……73

2.4.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme……..75

2.4.1.4. Bankacılık……77

2.5. TÜRKMENİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ……...79

2.5.1. Türkmenistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler……82

2.5.1.1. Tarım ve Hayvancılık…….....82

2.5.1.2. Sanayi……....84

2.5.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme……..86

2.5.1.4. Bankacılık…….....87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ORTA ASYA ÜLKELERİNDE DIŞ TİCARET VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM……...89

3.1. KAZAKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI……89

3.1.1. Kazakistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı……..91

3.1.2. Kazakistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı……93

3.2. KAZAKİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY……..94

3.2.1. Kazakistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı……...95

3.2.2. Kazakistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi……96

3.2.3. Kazakistan'da DYY……....97

3.3. KIRGIZİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI……...100

3.3.1. Kırgızistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı……101

3.3.2. Kırgızistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı.....103

3.4. KIRGISİZTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY……....105

3.4.1. Kırgızistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı…….106

3.4.2. Kırgızistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi……..107

3.4.3. Kırgızistan'da DYY……...109

3.5. ÖZBEKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI……...112

3.5.1. Özbekistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı……113

3.5.2. Özbekistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı…….....115

3.6. ÖZBEKİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY……117

3.6.1. Özbekistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı……118

3.6.2. Özbekistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi……..119

3.6.3. Özbekistan'da DYY……...120

3.7. TACİKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI……123

3.7.1. Tacikistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı……124

3.7.2. Tacikistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı……...126

3.8. TACİKİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY……..127

3.8.1. Tacikistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı……128

3.8.2. Tacikistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi…….....129

3.8.3. Tacikistan'da DYY……....131

3.9. TÜRKMENİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI…….133

3.9.1. Türkmenistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılım……....134

3.9.2. Türkmenistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı……..136

3.10. TÜRKMENİSTAN'IN YATIRIM ORTAMI VE DYY……..138

3.10.1. Türkmenistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı…….....139

3.10.2. Türkmenistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi…….....140

3.10.3. Türkmenistan'da DYY……....141

3.11.ORTA ASYA ÜLKELERİNDE DYY'IN İHRACATA ETKİSİNİN ANALİZİ……...144

3.11.1. DYY'ın İhracata Etkisine Yönelik Literatür Özeti……..144

3.11.2. Yöntem……147

3.11.2.1. Panel Birim Kök Testleri……..147

3.11.2.2. Hadri-Kurozumi Testi……...148

3.11.2.3. Statik Panel Veri Modelleri……..150

3.11.2.4. Hausman Testi……..151

3.11.3. Model ve Veri Seti……...152

3.11.4. Analiz ve Bulgular……...152

3.11.4.1. Birim Kök Test Sonuçları…….....152

3.11.4.2. Hausman Testi Sonuçları…….....154

3.11.4.3. Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Korelasyon Testi ……...155

3.11.4.4. Modelin Tahmini……..155

3.11.5. Bulguların İktisadi Yorumu…….....156

SONUÇ……..157

KAYNAKÇA……....160

ÖZGEÇMİŞ……...178

ÖZET

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), iktisadi büyümeye ve kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Bu yüzden ülkeler DYY'lardan yararlanmak için yatırım iklimini iyileştirmeye çalışmaktadırlar. Özellikle GOÜ'lere bilgi ve teknoloji transferi sağlayan, verimliliğe, istihdam, üretim ve ihracata katkı sağlayan DYY'lardan yararlanmak isteyen Orta Asya ülkeleri bağımsızlıktan bu yana yatırım iklimini iyileştirme ve daha fazla yabancı yatırım çekme gayreti içerisindedir. Bu çalışmanın temel amacı DYY'ların uluslararası ticarete etkisinden hareketle, Orta Asya ülkelerine yönelen DYY'ların ihracata olan etkisini araştırmak olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Orta Asya ülkeleriyle ilgili iktisat literatürüne katkı sağlaması da beklenmektedir.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın Birinci bölümünde DYY'lar ile ilgili temel kavramlar üzerinde durulmuş; teorik çerçeve ile DYY'ların iktisadi etkileri ve bu yatırımları etkileyen faktörler ele alınmıştır. İkinci bölümde, Orta Asya ülkelerinin genel ekonomik görünümü tanıtılarak, bu ülkelerin iktisadi yapıları incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise, Orta Asya ülkelerinin dış ticaret yapısı ve DYY'lar değerlendirilmekte ve bu yatırımların ihracata etkisi analiz edilmektedir.

Orta Asya ülkelerinde DYY'ın ihracata etkisi, 1995-2017 dönemi için panel veri yöntemiyle test edilmiştir. Analizde öncelikle birim kök testi uygulanarak serilerin durağanlıkları tespit edilmiş ve daha sonra model Driscoll-Kraay tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Çalışmanın ampirik bulgularına göre, DYY'nın ihracatı pozitif etkilediği tespit edilmiştir. İhracatı etkileyen ve modelde yer verilen diğer değişkenlerin de ihracatla anlamlı ilişkisi belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırım, İhracat, Orta Asya, Panel Veri Analizi.

ABSTRACT

Foreign direct investment (FDI) contributes greatly to the economic growth and development of countries. Therefore, with the increasing influence of globalization, countries have accelerated their efforts to improve the investment climate in order to benefit from FDI. FDI provides information and technology transfer to developing countries and increases the efficiency of economies.

Central Asian countries that want to benefit from FDI have been trying to improve the investment climate since independence and trying to attract more foreign investment. In this context, the main purpose of this study is to investigate the effect of FDI on exports in Central Asian countries, based on the effect of FDI on international trade. It is also expected that this study will make a contribution to the literature on Central Asian countries.

In the first part of this study, which is composed of three sections, the basic concepts related to FDIs are emphasized and then the theoretical framework and the economic effects of FDI and the factors affecting these investments are discussed. In the second chapter, the general economic outlook of the Central Asian countries was introduced and the economic structures of these countries were examined. In the third chapter, the foreign trade structure and FDI inflows to the Central Asian countries were introduced and the effects of these investments on exports were analyzed.

The econometric analysis of the effect of FDI on exports in Central Asian countries was done by the panel data analysis method for the period of 1995-2017. In the analysis, firstly the unit root tests were applied and the stationary was determined. And then the model was estimated with Driscoll-Kraay estimator. According to the empirical findings of the study, it was determined that FDI had a positive effect on exports. In addition, other variables of the model that affect exports were examined, and it was concluded that the variables affected the export positively.

Key Words: Foreign Direct Investment, Export, Central Asia, Panal Data Analysis.

KISALTMALAR

A.Ş: Anonim Şirket

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADB: Asian Development Bank (Asya Kalkınma Bankası)

AEB: Avrasya Ekonomik Birliği

AR-GE: Araştırma ve Geliştirme

ASEAN: Association of South East Asian Nations (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği)

BAE: Birleşik Arap Emirlikleri

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

CAREC: Central Asia Regional Economic Cooperation (Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği)

CNPC: China National Petroleum Corporation (Çin Ulusal Petrol Şirketi)

ÇUŞ: Çok Uluslu Şirket

DEİK: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu

DYY: Doğrudan Yabancı Yatırım

EBRD: European Bank for Reconstruction and Development (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası)

ENRC: Eurasian Natural Resources Corporation (Avrasya Doğal Kaynaklar Kurumu)

EXP: Export (İhracat)

FDI: Foreign Direct Investment (Doğrudan Yabancı Yatırım)

GDP: Gross Domestic Product (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla)

GOÜ: Gelişmekte Olan Ülkeler

GÜ: Gelişmiş Ülkeler

GSYİH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

GSM: Global System for Mobile Communications (Mobil İletişim İçin Küresel Sistem)

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

HES: Hidro-Elektrik Santral

ICSID: International Centre for Settlement of Investment Disputes (Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıklarının Çözüm Merkezi)

ITU: International Telecommunications Union (Uluslararası Telekomünikasyon Birliği)

IMF: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)

IMP: Import (İthalat)

IPP: Investment Promotion and Protection Agency (Yatırım Teşvik ve Koruma)

IRU: International Road Transport Union (Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Birliği)

ITC: Intarnational Trade Center (Uluslararası Ticaret Merkezi)

İSO: İstanbul Sanayi Odası

KDV: Katma Değer Vergisi

kWs: KiloWatt Saat

OPEC: Organization of the Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)

TAPI: Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India

TC: Türkiye Cumhuriyeti

TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

TRACECA: Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaşım Koridoru)

UNCTAD: United Nations Conference on Trade and Devolopment (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı)

UNESCAP: United Nations Economic and Social Commission for Asia and Pacific (Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu)

US: United States (Birleşik Devletler)

WTO: World Trade Organization (Dünya Ticaret Örgütü)

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo-1: Menkul Kıymet Çeşitleri……...6
Tablo-2: Ülke Gruplarına Göre DYY Girişi (Milyar $)……11
Tablo-3: Kazakistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi……....36
Tablo-4: Kazakistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)…….38
Tablo-5: Kazakistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)……...39
Tablo-6: Kazakistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyar $)…….41
Tablo-7: Kazakistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı……..43
Tablo-8: Kazakistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyar $)……45
Tablo-9: Kırgızistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi……47
Tablo-10: Kırgızistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)……...49
Tablo-11: Kırgızistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)…….51
Tablo-12: Kırgızistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyon $)……..52
Tablo-13: Kırgızistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı……54
Tablo-14: Kırgızistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyon $)…….56
Tablo-15: Özbekistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi……..58
Tablo-16: Özbekistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)……...60
Tablo-17: Özbekistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)……61
Tablo-18: Özbekistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyar $)……..63
Tablo-19: Özbekistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı……...65
Tablo-20: Özbekistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyar $)……..67
Tablo-21: Tacikistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi……...69
Tablo-22: Tacikistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)……71
Tablo-23: Tacikistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)……..72
Tablo-24: Tacikistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyon $)……...74
Tablo-25: Tacikistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı…….76
Tablo-26: Tacikistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyon $)……..78
Tablo-27: Türkmenistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi……..81
Tablo-28: Türkmenistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)……..82
Tablo-29: Kazakistan'ın Dış ticareti (Milyar $)……90
Tablo-30: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)……..91
Tablo-31: İhracat ve İthalatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)…….93
Tablo-32: Kazakistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler……..97
Tablo-33: Kazakistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyar $)……...98

Tablo-34: Kırgızistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)……100
Tablo-35: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)……...102
Tablo-36: İhracat ve İthalatında Başlıca Ülkelerin Payı (%)……...104
Tablo-37: Kırgızistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler……...109
Tablo-38: Kırgızistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyon $)……...110
Tablo-39: Özbekistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)……112
Tablo-40: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)……114
Tablo-41: İhracat ve İthalatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)……...116
Tablo-42: Özbekistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler……...120
Tablo-43: Özbekistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyar $)……121
Tablo-44: Tacikistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)……..123
Tablo-45: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)……125
Tablo-46: İthalat ve İhracatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)……...127
Tablo-47: Tacikistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler……130
Tablo-48: Tacikistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyon $)……131
Tablo-49: Türkmenistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)……133
Tablo-50: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)……....135
Tablo-51: İhracat ve İthalatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)……...137
Tablo-52: Türkmenistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler……...141
Tablo-53: Türkmenistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyar $)……142
Tablo-54: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları……..153
Tablo-55: Hadri-Kurozumi Test Sonuçları……153
Tablo-56: Sabit ve Rassal Etkiler ModelininTahmini……154
Tablo-57: Hausman Test Sonuçları……154
Tablo-58: Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Korelasyon Test Bulguları……155
Tablo-59: Sabit Etkili Modelin Test Sonuçları (Driscoll-Kray Standart Hatalar)...156

GİRİŞ

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), gelişmekte olan ülkelere (GOÜ) mali sermaye başta olmak üzere, bilgi ve teknoloji transferi gibi önemli katkılar sağlamakta ve bu ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyümeye ulaşmalarında önemli rol üstlenmektedirler. Bu nedenle, 1990'lı yılların başlarından itibaren GOÜ'ler DYY'ları çekmek için adeta bir yarış içerisine girmişlerdir.

Eski Sovyetler Birliği'nden 1990'lı yılların başlarında bağımsızlık kazanan geçiş ekonomileri de, DYY'lardan daha fazla pay almak için adımlar atmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, bu çalışma örneklemini oluşturan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan, piyasa ekonomisine geçiş için reformlar gerçekleştirerek iktisadi kalkınmalarında DYY'ları önemli bir araç olarak benimsemişlerdir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra devam eden üretimdeki daralmalar Orta Asya'daki söz konusu ülkelerinin tümünü zora sokmuştur. Ancak, bu ülkelerin bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren piyasa ekonomisine yönelik uyguladıkları reform programları ve dış dünya ile entegrasyon çabaları sonucunda üretimdeki artış ve bununla birlikte dış ticaretlerinde iyileşmeler 1990'lı yılların sonlarına doğru meydana gelmeye başlamıştır.

Orta Asya ülkelerinde 1990'lı yıllarda DYY girişleri düşük miktarda gerçekleşmiş ise de, özellikle 2000'li yılların başından itibaren DYY girişlerinde artış gözlenmeye başlamış ve bu ülkelerin doğal kaynak açısından zengin olmaları, DYY'ları çeken en önemli faktör olmuştur. Ayrıca, bu ülkelerin dış ticaretinde, DYY'lara paralel olarak 2000'lı yılların başından itibaren önemli artışlar meydana gelmeye başlamıştır. Bu saptamadan hareketle bu çalışmanın amacı, DYY'ların Orta Asya ülkelerinin ihracatına olan etkisini ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Orta Asya ülkelerinde DYY'ın ihracatı olumlu etkilediği temel hipotezi panel veri analizi ile araştırılmıştır. Konuya dair araştırmalar bakımından gözlenen eksikliğin giderilmesine katkı ve politika önerilerine ulaşma düşüncesi, konu seçimi üzerinde etkili olmuştur.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın Birinci Bölümü'nde, DYY bağlamında temel kavramlar üzerinde durulduktan sonra, teorik çerçeve ve DYY'ların gelişim

süreci ele alınmaktadır. DYY'ların ev sahibi ülke ekonomisine olan iktisadi katkıları ve bu yatırımları etkileyen faktörler de bu bölümde açıklanmaktadır.

İkinci Bölümde, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıktan itibaren iktisadi gelişim süreci değerlendirilmekte ve başlıca sektörler bazında bu ülkelerin genel iktisadi görünümü ortaya konmaktadır.

Üçüncü Bölümde ise, örneklemdeki ülkelerin dış ticaret yapısı ve DYY'ların gelişimi incelenerek DYY'ların ihracata etkisi panel veri yöntemiyle analiz edilmektedir. Orta Asya ülkelerinin 1995-2017 dönemini kapsayan yıllık verileri kullanılmıştır. Analize konu modelin bağımlı değişkeni ihracat iken, bağımsız değişken olarak, DYY yanında kişi başına GSYİH ve ithalata yer verilmiştir. Analiz sonucunda ulaşılan ampirik bulgular yorumlanarak politika önerilerinde bulunulmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEMEL KAVRAMLAR VE TEORİK YAKLAŞIMLAR

Küreselleşmenin etkisiyle giderek yaygınlaşan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), özellikle GOÜ'lerin iktisadi kalkınmasında önemli rol oynamaktadır. Zira DYY, GOÜ'ler için finansal sermaye başta olmak üzere, teknoloji ve bilgi transferi sağlamaktadır. Bu bölümde, önce uluslararası sermaye hareketleri ve çeşitleri, daha sonra DYY kavramsal ve teorik ayrıntıları ele alınacak; iktisadi etkileri ve DYY üzerinde etkili faktörler incelenecektir.

1.1. ULUSLARARASI SERMAYE HAREKETLERİNİN TANIMI VE ÇEŞİTLERİ

Uluslararası sermaye hareketleri, bir ülkedeki yerleşik kişi veya kuruluşların herhangi bir ülkede gerçekleştirdikleri fiziki yatırımları ve yurtdışına aktarılan mali kaynakları ifade etmektedir (Karaca, 2010: 158). Bu bağlamda, ulusal sınırları aşarak ülkeye giren ya da ülkeden çıkan fonların hepsine uluslararası sermaye hareketleri denilmektedir.

Uluslararası sermaye hareketleri kısa süre içerisinde ev sahibi ülke ekonomisine finansal kaynak ekleyici bir fonksiyona sahiptir. Bir ülkeye borç verme veya yatırım amaçlı üretime katılma şeklinde aktarılabilen (Erol, 2000: 72) bu kaynaklar, yatırımcı veya borç veren ülke açısından sermaye ihracı; ev sahibi ülke açısından ise, sermaye ithali anlamına gelmektedir.

Uluslararası sermaye hareketleri, 1980'li yıllarda dünya genelinde liberalleşme yönünde gerçekleştirilmiş olan reformlar sayesinde, ülkeler arasındaki getiri farklılıkları nedeniyle artmaya başlamış ve uluslararası piyasaların oluşumunu hızlandırmış (Aydemir ve Genç, 2015: 18); dünya genelindeki finansal piyasalar giderek entegre hale gelmiştir.

Uluslararası sermaye hareketlerini, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren artıran nedenler şöyle sıralanabilir (Özel, 2005: 14-17):

i. GOÜ, reform niteliğinde bir dizi önlemlerle finansal piyasalarını dışa açmıştır.

ii. Teknolojideki atılımlar finansal yatırımcıların isteklerini karşılayacak bir yatırım iklimi hazırlamıştır. Bankacılık sistemindeki gelişmeler sayesinde, dünyanın farklı bölgelerindeki yatırımcılar, eş zamanlı olarak mali işlemlerini gerçekleştirebilmektedir.

iii. GOÜ'lerde uygulanan sabit kur sistemi yurtdışından gelen fonlar için öngörülebilir bir ortam hazırlamıştır.

iv. Asimetrik bilgi probleminden kaynaklanan ve yatırımcıların sürü psikolojisi ile hareket etmeleri sonucu öncü yatırımcıların ilgili ülkelere yönelmesiyle, diğer yatırımcıların da onları takip etmesi, yabancı sermaye hareketlerinin akışkanlığını artırmıştır.

Uluslararası sermaye hareketlerinin yaygınlaşmasının temelinde, hem sermayeyi ithal eden hem de sermayeyi ihraç eden ülkelerin, karşılıklı yarar sağlayarak iktisadi refahlarını artırabilme imkanlarının olduğunu savunan neoklasik görüşler yer almaktadır (Aydemir ve Genç, 2015: 19). Bu açıdan baktığımızda, uluslararası sermaye hareketleri GOÜ'lerde sermaye birikimine fayda sağlayarak iktisadi kalkınma ve büyümeye önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Sermaye ihraç eden GÜ ise, sermayeyi alan ülkedeki yatırımından çok kolay rant elde ederek sermayesinin karlılığını artırabilmektedir.

Dünya genelinde uluslararası sermaye hareketlerinin serbestçe dolaşımı mümkün olduğu kadar bu sermaye akımlarına kısıtlamalarda mevcuttur. Bunun en temel nedeni de söz konusu sermaye hareketlerinin piyasa başarısızlıklarına yol açmasıdır (Karaca, 2010: 160). Ev sahibi ülkede sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin olması kısa vadeli spekülatif sermaye akımların kısıtlanması ve uzun vadeli sermaye akımlarının gerçekleşmesi gibi yararlar sağlarken, diğer taraftan verimli yatırımların finanse edilmesine de engel teşkil edebilmektedir.

Uluslararası sermaye hreketlerini genel olarak üç bileşen açısından inceleyebiliriz (Cengiz ve Rıdvan, 2015: 331). Bunlar, herhangi bir teşebbüs

tarafından yurtdışında kalıcı gelir elde etmek amacıyla bir fimanın satın alınması veya karların yeniden yatırıma dönüştürülmesi biçimindeki doğrudan yatırımlar, bireysel veya kurumsal yatırımcıların hisse senedi veya tahvil satın alımını içeren portföy yatırımı ve son olarakta ticari ve özel bankalardan, diğer özel finansal kurumlardan sağlanan borçlardan oluşmaktadır.

1.1.1. Portföy Yatırımı

Portföy yatırımı, doğrudan yatırım ve rezerv haricinde borç ve hisse senedi şeklindeki menkul kıymetleri içeren sınır ötesi işlem ve pozisyonlardır. Ayrıca, yatırım fonu katılma payları da portföy yatırımı kapsamında değerlendirilmektedir (Akışoğlu, 2013: 6). Bu tür finansal varlıkların en temel özelliği devredilebilir olmasıdır. Devredilebilir olma özelliği, bu varlıkların alım ve satımını kolaylaştırmakta ve farklı kurumsal mülkiyetlerin kapsamında bulunmasına imkan vermektedir.

Portföy yatırımlarında bulunan tasarruf sahipleri, sermaye kazançları elde etmek için uluslararası sermaye piyasalarında politik risk, kambiyo kuru riski bilgi edinebilme riski gibi ek risklerle karşı karşıya kalabilmektedir (Başoğlu, 2000: 90). Bu yüzden, yatırımcılar farklı faaliyet alanlarını ve ülkeleri, faiz, temettü ve riskler açısından değerlendirdikten sonra fonu optimum şekilde dağıtmaktadır. Bu durum, modern portföy teorisi ilkelerinin uygulanmasına dayanmaktadır. Bunlardan en önemlisi, farklı ülkelerdeki sermaye getiri oranlarının ortalama olarak eşitlenmesidir. Böylece, tasarruf sahipleri portföylerini farklılaştırıp refah düzeylerini artırabilmektedirler.

Portföy yatırımları üç alt başlık halinde incelenebilmektedir (Keskin, 2008: 29):

i. Ülke içindeki yerleşiklerin uluslararası sermaye piyasalarına tahvil ihraç ederek döviz elde etmeleridir. Bu tür yatırımlar, kamu sektörü ve bazı büyük firmalar tarafından yapılmaktadır. Genellikle kamu açıklarını ve özel sektör finansman gereksinimlerini gidermek için kullanıldıklarından spekülatif nitelikli değildir.

ii. Yurtdışındaki yerleşiklerin yatırım için seçtiği ülkenin sermaye piyasalarında menkul kıymet alıp satmalarıdır. Büyük çoğunluğu yabancı ülkelerin kurumsal

yatırımcıları tarafından gerçekleştirilen bu tür yatırımlar genellikle spekülatif nitelik taşımaktadır.

iii. Sonuncusu, yurt-içi yerleşiklerin yurtdışı piyasalarda menkul kıymet alıp satmalarıdır. Portföy yatırımlarının varlıklar bölümünde gösterilen bu tür yatırımlar genellikle portföy çeşitlendirmesi amacıyla yapılmaktadır.

Tablo-1: Menkul Kıymet Çeşitleri

	Borç Senetleri	Hisse Senetleri	Yatırım Fonu Katılma Payı
Temel Özellikleri	İhraç eden, borç senedini elinde bulundurana belirli miktarda anapara ve faiz ödemekle yükümlüdür.	Şirketin tüm yükümlülükleri yerine getirildikten sonra kalan malvarlığı üzerinde hak sahipliği verir.	Yatırım fonu tarafından ihraç edilir ve fonun sahip olduğu portföydeki payı gösterir.
Gelir Türü	Faiz	Temettü	Yatırım fonu geliri

Kaynak: IMF, 2015.

Tablo-1'de görüldüğü üzere, portföy yatırımları içinde değerlendirilen menkul kıymet çeşitleri borç senetleri, hisse senetleri ve yatırım fonu katılma paylarından oluşmaktadır. Bu menkul kıymet çeşitlerinin temel özelliklerinin ve getiri türlerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Buna göre, borç senetlerine sahip belirli bir kişi faiz ile beraber alacak hakkına sahipken, hisse senetlerini elinde bulunduran kişi belirli yükümlülükleri yerine getirdikten sonra kar payına hak kazanmaktadır. Yatırım fonu katılma payı ise, yatırımcının fondaki belirli bir payını ve o fondan sağlanacak gelire ortak olduğunu göstermektedir.

IMF'ye (2015) göre, borçlanma senetlerine İslami kural ve ilkelere tabi olan finansal araçlar da dahil olabilmektedir. İslami finans, finansal olmayan bir varlığın getirisiyle desteklenen ve varlığın performansına bağlı olarak değişken bir getiri oranı elde eden finansal araçları kullanmakta veya yatırım yapılmadan önce belirtilmemiş, ancak önceden tahakkuk etmiş bir oranı temel alarak paylaşılan gelirleri içermektedir (IMF, 2015: 117).

1.1.2. Doğrudan Yabancı Yatırım

Doğrudan yabancı yatırım (DYY), genel olarak uzun süreli, ticari çıkar elde etme amaçlı ve şirket yönetimine etki edebilecek düzeyde yapılan sermaye yatırımlarından oluşmaktadır (Erdoğan, 2016: 2). Bu yatırımlar, şirketlerin birleşmesi

ve satın alınması, özelleştirme, ortak girişimler, lisans verme, sabit sermaye yatırımları ve mevcut operasyonların genişletilmesi şeklinde gerçekleşebilmektedir.

Herhangi bir yabancı yatırımın DYY sayılabilmesi için sermayesinin tamamının yabancılara ait olması gerekmemektedir. Yabancı yatırımcı tarafından şirket hisselerinin bir kısmının elde edilmesi de DYY olarak sınıflandırılmaktadır (Candemir, 2006: 18). Hangi dereceye kadar kısmi yatırımların DYY sayılacağı ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Genellikle herhangi bir yatırımcının başka bir ülkedeki firmanın en az % 10'luk hissesini alması DYY olarak kabul edilmekte, % 10'dan az olması durumunda ise portföy yatırımı olarak görülmektedir (Polat, 2018: 4). Bu bağlamda, OECD ile birlikte ABD, Kanada ve Avustralya gibi ülkeler firmaların % 10 ve üzeri hisse satışlarını DYY olarak kabul etmektedir.

DYY, genellikle dikey ya da yatay biçimde sınıflandırılmaktadır (Özcan ve Arı, 2010: 71):

i. Dikey DYY, "etkinlik arayan DYY" olarak da adlandırılmaktadır. Örneğin, düşük ücretli ülkelerdeki yabancı iştirakler, emek yoğun ara ürünler üretmekte ve bu ürünler daha sonra yüksek ücretli ülkelere, genellikle de ana şirketin kendi ülkesine gönderilmektedir. Sermaye yoğun aşamalar ise, nispeten sermaye zengini ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Sonuçta bu tür DYY, ev sahibi ülkenin pazar büyüklüğünden değil, ülkeler arasında faktörlerin ve hammaddelerin miktar ve fiyat farklılıklarının söz konusu olmasından ve farklı üretim teknolojilerinin varlığından etkilenmektedir.

ii. Yatay DYY, yerel pazara hizmet vermeyi amaçlamaktadır. Bu DYY türünün amacı, pazara yönelik üretim sırasında ortaya çıkan maliyetleri, asgari düzeye indirgemek veya değişen yerel şartlara ve tercihlere cevap vererek rekabetçiliği arttırmaktır. Ayrıca, bu DYY, kimi zaman "pazar arayan DYY" olarak da adlandırılmaktadır. Müşterilere yakın olmanın sağladığı avantaj, azalan ulaşım maliyetleri ve daha az kültürel engelin söz konusu olması bu DYY üzerinde etkili olmaktadır.

1.1.3. Doğrudan Yabancı Yatırım ile Portföy Yatırımı Arasındaki Farklar

DYY ile portföy yatırımları arasındaki en önemli farklılık, yabancı ülkede yapılan yatırımın yönetimi ve denetimi ile ilgilidir. Ev sahibi ülkedeki firma ana

firmanın doğrudan denetimi altındadır. Genellikle bu firmalarda üst yönetim, ana firmadan gönderilen kişilerden oluşmaktadır (Candemir, 2006: 19). Dolayısıyla, DYY yabancı ülkedeki yatırımlarda yatırımcıya yönetim ve denetim hakkı tanımaktadır. Portföy yatırımlarda ise, herhangi bir firma yönetimi veya denetimi söz konusu değildir.

DYY ile portföy yatırımlarını birbirinden ayıran diğer özellik, vadelerinin farklı olmasıdır. DYY'lar fiziki yatırıma yöneldiğinden herhangi bir olası bir durumda ülkeyi terk etmeleri güçtür. Ancak portföy yatırımında bulunan yatırımcıların hedefi özellikle kısa dönemde kar elde etmek olduğundan ve portföy yatırım araçlarının likiditesi yüksek menkul kıymetlerden oluşması nedeniyle ülkeyi kısa sürede terk edebilme eğilimindedir (Durmuş ve Ayaydın, 2010: 78). Bu yüzden DYY'lar portföy yatırımlarına göre çok daha uzun vadelidir. DYY'ların bu özelliğinden dolayı GOÜ'ler en çok bu yatırım türünü tercih etmeye yönelmektedirler.

Söz konusu yatırım türlerinin arasındaki diğer fark, yatırımcılarının nitelikleri ile ilgilidir. DYY genellikle mal ve hizmet üreten firmalar tarafından yapılmaktadır. Portföy yatırımları ise, finansal kurumlar, kurumsal yatırımcılar veya bireyler tarafından gerçekleştirilmektedir (Karluk, 2002: 645). DYY'larda bulunan yatırımcılar, üretim için gerekli girdileri uygun koşullarda temin ederek, düşük maliyetli üretim yapmayı hedeflemektedir. Oysa, portföy yatırımcılarının öncelikli hedefi, hisselerine ortak olan kuruluşların gelirlerinden pay alabilmektir.

DYY'da bulunan yabancı yatırımcılar sermayesinin yanı sıra, ev sahibi ülkeye teknolojisi ve işletmecilik bilgisini de beraberinde getirmektedir. Bu da DYY'ları portföy yatırımlarından ayıran en önemli özelliklerden biridir (Candemir, 2006: 20). Portföy yatırımlarında ise, yatırımcı işletmeye sermayesinin dışında başka bir katkıda bulunmamaktadır.

1.2. DÜNYADA DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMIN GELİŞİMİ

DYY'lara yönelik ilk somut adımlar sanayi devrimi ile birlikte 19. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemlerde söz konusu yatırımlar Sanayi ülkelerinin ihtiyacını karşılamak için çoğunlukla madenlerin ve tarıma dayalı hammaddelerin çıkarılması için gerçekleştirilmiştir (Nur ve Dilber, 2017: 20). Bu

yönde, Sanayi devriminin öncülerinden olan İngiltere DYY yatırımında ilk sırada gelmiş ve bunu daha sonra ABD, Fransa, Almanya, İsviçre, Belçika ve Hollanda izlemiştir.

DYY'lar özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası yaygınlaşmaya başlamış ve buna bağlı olarak DYY yapısında da 1950'lerden sonra önemli değişimler yaşanmıştır (Yavan ve Kara, 2003: 22). Bunların ilki, ABD'nin DYY'larda tartışılmaz üstünlüğü ve belirleyiciliği; ikincisi ÇUŞ'ların yaygınlaşmaya başlaması; üçüncüsü ise DYY'ların doğal kaynaklar ve altyapı yatırımlarının yanında özellikle sanayi sektörüne yönelmesidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası DYY'ların ortaya çıkışının dönüm noktası olduğundan, bu dönemden itibaren DYY'ların gelişim sürecini genel olarak 1950-1973, 1973-1981, 1981-1990 ve 1990 sonrası dönemler olarak inceleyebiliriz.

1950-1973 döneminde DYY'ların akımında önemli artışlar yaşanmaya başlamıştır. Bu dönemde, toplam DYY miktarının % 60'lık kısmı ABD tarafından gerçekleştirilmiştir (Dönmez, 2009: 8). Diğer taraftan, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkeler daha çok portföy yatırımlarına ilgi duymuştur. Söz konusu dönemde, DYY'ların dörtte üçüne yakın bir kısmı, Batı Avrupa ülkelerine yapılmıştır.

Batı Avrupa ülkelerine yönelik artan DYY'larda 1958 yılında Avrupa da Gümrük Birliğinin kurulması etkili olmuştur. Bu artan DYY akımlarının önemli bir kısmı, Avrupa'nın Gümrük Birliği nedeniyle uyguladığı ticari engellerden kurtulmak isteyen Amerikan yatırımlarından oluşmuştur (Aydemir ve diğerleri, 2012: 73). Ayrıca, bu dönemde GOÜ'lere yönelik DYY'lar da söz konusu olurken, bu yatırımlar çoğunlukla petrol ve benzeri madenlerin bulunduğu ülkeleri tercih etmiştir.

1973-1981 döneminde yapılan DYY'larda yine ABD diğer ülkelere nazaran en yüksek paya sahip olmuştur. Bu dönemde, DYY'larda artış yaşanmış olsa da, bir önceki döneme göre artış hızı düşük kalmıştır. Ancak, 1981 yılına gelindiğinde ikinci petrol krizinin atlatılmasıyla, Orta Doğu ülkelerine yönelik DYY'larda önemli artışlar meydana gelmiştir (Candemir, 2006: 31). Bunun sonucunda, Hollanda, İngiltere ve ABD gibi ülkelerin petrol alanında faaliyet gösterdiği ÇUŞ'lar ön plana

çıkmıştır. Diğer yandan, bu dönemde Japon ÇUŞ'ların ortaya çıkmaya başlaması DYY'ların yaygınlaşması açısından önemli gelişmelerden biri olmuştur.

1981-1990 dönemine baktığımızda, dünya ekonomisinde yaygınlaşan liberal politikalar ve artan uluslararası ticari akımlar DYY'lara olumlu ortam hazırlamıştır (Yalman ve Koşaroğlu, 2017: 193). Buna bağlı olarak, DYY faaliyetlerinde küresel anlamda kayda değer artışlar yaşanmıştır.

Söz konusu dönemde ABD en çok yatırım alan ülke olmuştur. Dünya genelinde DYY miktarının yaklaşık yarısı bu ülkeye gitmiştir. Ayrıca, bu dönemde birleşme ve satın almalar en yaygın yatırım şekli olmuştur. Öte yandan, 1980'lerin ilk yarısında bazı GOÜ'lerin düştüğü borç krizi ve petrol fiyatlarındaki düşüşler, bu ülkelere yönelecek DYY'ları olumsuz etkilemiştir (Candemir, 2006: 31). Daha sonra bu şokların atlatılmasıyla birlikte GOÜ'lere yapılan DYY'larda artış görülmeye başlamıştır.

1980'lerin sonunda Avrupalı şirketlerin ABD'de yaptığı DYY'lar, Amerikalı şirketlerin Avrupa da yaptığı DYY'ları geçmiştir. Avrupalı şirketlerden kaynaklanan artan rekabet, Amerikalı ÇUŞ'ları üretim maliyetlerini düşürerek rekabeti avantajını tekrar sağlamak için değişik bölgelere yatırım yapmasına yönlendirmiştir (Erdoğan, 2016: 26). Bu durumda, Latin Amerika, Orta Doğu ve Uzak Doğudaki GOÜ'ler birer yatırım üssü olarak görülmeye başlanmıştır. Ayrıca, bu dönemde Asya'daki GOÜ'lerde Japonya kaynaklı DYY'ların artışı gözlenmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasından 1990'lı yıllara kadar DYY'ların gelişim süreci genel olarak değerlendirildiğinde, DYY akımları ağırlıklı olarak GÜ arasında gerçekleştiği; 1980'li yılların sonlarından itibaren GOÜ'lerde DYY'ların giderek yaygınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Söz konusu artışta, GOÜ'lerde liberal politikaların uygulanmaya başlanması ve DYY'ların kaynak aktarımında uygun bir araç olduğu görüşünün ortaya çıkması gibi temel nedenlerin etkili olduğu söylenebilir (Karagöz, 2007: 931).

1990 sonrası sosyalist ekonomilerin piyasa ekonomisine geçiş için yaptıkları reformlar sonucunda yeni piyasalarda yatırım fırsatlarının ortaya çıkması ve GOÜ'lerin DYY çekme konusunda artan rekabeti DYY akışına olumlu etki etmiştir. Bu bağlamda, UNCTAD tarafından 1997 yılında yapılan bir araştırmaya göre,

1990'lı yılların başında GOÜ'lerde yatırım ortamını iyileştirmeyle ilgili düzenlemelerin yaklaşık % 94.2'si DYY'ları çekmeye yönelik gerçekleştirilmiştir (Aydemir vd, 2012: 72).

Tablo-2: Ülke Gruplarına Göre DYY Girişi (Milyar $)

Ülke Grupları	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017
GOÜ	7.3	14.0	34.6	117.7	231.5	331.4	628.4	744.0	670.6
Afrika	0.4	2.4	2.8	5.6	9.6	29.4	46.6	56.6	41.7
Amerika	6.3	6.0	8.5	29.8	79.7	77.1	166.7	169.2	151.3
Asya	573	5.5	22.9	81.7	142.0	224.5	412.8	516.4	475.8
GÜ	46.9	41.7	170.1	219.7	1.121	586.8	679.7	1.141	712.3
Geçiş Ekonomileri	-	-	0.075	3.9	5.9	30.6	63.6	36.0	46.7

Kaynak: UNCTAD, 2018.

Tablo-2'de 1980 yılından bu yana ülke gruplarına göre DYY girişleri gösterilmektedir. Buna göre, her ülke gruplarına DYY girişi yıllar itibarıyla önemli ölçüde artış göstermiştir. Ancak görüldüğü gibi, DYY girişleri 1980 yılından 1990 yılına kadar ağırlıklı olarak GÜ arasında gerçekleşmiştir. 1980 yılında GOÜ giren DYY miktarı 7.3 milyar dolar iken, GÜ'lerde bu rakam 46.9 milyara çıkmıştır. 1990 yılına gelindiğinde de GÜ'lerde DYY girişi 170 milyar dolar iken, GOÜ'lerde 34.6 milyar dolar seviyesinde kalmıştır. 1990 yılların başında durum değişmeye başlamış ve GOÜ'lere olan DYY girişleri 1995 yılında 117 milyar dolara ulaşmıştır. Aynı dönem GÜ'lerde bu rakam 219 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılına gelindiğinde ise GÜ'lere yönelik DYY girişi rekor seviyede artarak 1.1 trilyon dolara çıkmıştır. Ancak, 2000 yılından sonra GÜ'lere olan DYY akımı sürekli azalma eğilimi göstererek, 2005'te 586 milyar dolar, 2010'da 679 milyar dolar, 2015'te 1.1 trilyon dolar ve 2017'de 712 milyar dolar olmuştur. Bunun tersine GOÜ'lere yönelik DYY girişi sürekli artış göstermiştir. GOÜ'lere 2000 yılında 231 milyar dolarlık DYY girişi olurken, 2005'te 331 milyar dolar, 2010'da 628 milyar dolar, 2015'te 744 milyar ve 2017'de 670 milyar dolar DYY akımı gerçekleşmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri, GOÜ'lerde yaşanan DYY artışlarından en çok pay alan Asya'daki GOÜ olmuştur. Görüldüğü üzere, özellikle 1990 yılından bu yana DYY akımlarının ortalama % 60'dan fazlası Asya'daki GOÜ'lere gitmiştir. Bunların yanı sıra, 1990 yılından sonra ortaya çıkan geçiş ekonomilerinde DYY çekme

konusunda önemli gelişmelerin olduğu görülmektedir. 1990'da geçiş ekonomilerine DYY girişi 75 milyon dolar iken, 1995'te 3.9 milyar dolar ve 2000 yılında 5.9 milyar dolar olmuştur. Bu ülkelere özellikle 2000 yılından sonra DYY girişinde önemli artışlar yaşanmıştır. Buna göre, DYY girişi 2005 yılında 30 milyar dolara, 2010 yılında da 63 milyar dolar ile en yüksek seviyeye çıkmıştır. Ancak, daha sonraki yıllar DYY girişinde düşüş yaşanarak, 2015 yılında 36 milyar dolar ve 2017 yılında 46 milyar dolar olarak önemli ölçüde azalmıştır.

1.3. DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM TEORİLERİ

Yarım yüzyıldan daha uzun bir süre önce, bazı akademik araştırmacılar şu sorulara cevap aramaya başlamıştır: ÇUŞ'ların içsel özellikleri nelerdir? Bu tür firma faaliyetlerinin kendi ülke sınırlarının ötesine yayılmasının nedeni nelerdir? Bu firmalar genişlemelerini hangi ortamda ve nasıl gerçekleştirmektedir? Akademik araştırmacılar bu sorulara teorik ve ampirik olarak doğrulanmış cevaplar buldukça, DYY kesin bir şekil almaya başlamıştır (Oehler-Şincai, 2011: 36). Böylece, DYY veya Çok Uluslu Şirketler teorileri olarak da ortaya çıkan bu araştırma alanı son dönemlerde daha da geliştirilmiştir.

Bu bağlamda, DYY açıklamaya yönelik birçok teori olmasına rağmen, bu teoriler DYY tek taraflı açıklayıcı nitelikte olmayıp, bunların birbirlerini tamamlayıcı özellik de olduğu düşünülebilir. Buna göre, DYY yönelik başlıca teoriler aşağıda incelenmiştir.

1.3.1. Getiri Oranlarında Farklılık Teorisi

Bu teoriye göre, DYY düşük getiri oranlarına sahip ülkelerden yüksek getiri sağlayan ülkelere yönelen sermaye akımlarının sonucudur. Getiri oranlarındaki farklılığın nedeni ülkeler arasındaki göreceli faktör donanımı ile ilgilidir (Lizondo, 1990: 2). Sermaye donanımı daha zayıf olan ülkede sermayenin getiri oranı yüksek olmakta ve yatırımların bu ülkelere yönelmesi düşünülmektedir. Marjinal maliyetin yurt içinde ve yurt dışında eşit olduğu varsayımı altında eğer beklenen marjinal getiri oranı diğer ülkelerde daha yüksek ise firma yurt dışında yatırım yapma eğilimde olacaktır.

Getiri oranlarında farklılık teorisi kapsamında yatırımların nispi getirisi ile DYY arasındaki ilişkinin saptanması için bazı ampirik çalışmalar yapılmasına rağmen pozitif sonuçlar açık bir şekilde ortaya konulamamıştır. Bunun nedeni, bu teorinin yatırımın düşük getiri sağlayan ülkeden yüksek getiri oranına sahip ülkelere aktarılmasını tek yönlü olarak açıklamasıdır (Moosa, 2002: 24). Bu husus, Getiri Oranlarında Farklılık Teorisinin zayıf yönünü ortaya koymaktadır.

1.3.2. Ürün Hayat Devreleri Teorisi

Bu teori, 1966 yılında R. Vernon tarafından ortaya atılmıştır. Vernon'a (1966) göre, yeni teknoloji içeren malların üretimi ilk önce yüksek ar-ge harcaması yapabilen, yüksek gelirli, teknolojik açıdan gelişmiş ülkeler tarafından gerçekleştirilirken, daha sonra ürünler yeni olma özelliklerini yitirdikçe ihracat ve DYY'lar ile diğer sanayileşmiş ve GOÜ'lere kaymaktadır. En sonunda ürün standart hal aldıktan sonra bu ürünün üretimi maliyet avantajı bulunan ülkelerde üretilmeye başlamasıyla yenilikçi ülke bu ürünün net ithalatçısı haline gelebilmektedir (Vernon, 1966).

Ürün dönemleri, teorik olarak, yenilik, olgunlaşma ve standartlaşma biçiminde üç döneme ayrılmıştır (Nayak, and Choudhory, 2014: 14):

i. İlk dönem en yüksek gelir ve beceriye sahip ülkelerde yeni ürünler icat edilerek, iç pazara yönelik üretim yapılmaya başlayacaktır. Üretim iç pazarda olumlu karşılandıktan sonra üretim artarak ve yeni pazarlar keşfedilerek ihracatın gelişmesi mümkün olmaktadır. Bu durum, ürünün olgunlaşma aşamasına işaret etmektedir.

ii. Ürünün olgunlaşma aşamasında, hem dış talep yüksek hem de ilgili ürünü üreten rakip firmalar ortaya çıkmaya başlar. Bundan dolayı, yenilikçi firma artan dış talebe cevap vermek ve rakiplerle rekabet etmek için yabancı ülkede bir üretim birimi kurmaktadır.

iii. Son aşama ise, ürün standartlaşma dönemi ve üretim tekniği iyi bilinerek zirveye ulaşılmıştır. Bu durumda, rekabet arttığından yatırım, maliyetlerin en düşük olduğu ülkelere kaydırılmaktadır. Bundan sonra, söz konusu ürün, başka bir ürünün yeniliğini desteklemek amacıyla, ilk üretilen ev sahibi ülkeye ihraç edilmektedir. Böylece, ürünü ilk ihracat eden ülke ithalatçı konuma gelmektedir.

Ürün Yaşam Devreleri Teorisi ile ilgili pek çok teorik ve ampirik sorunlar bulunmaktadır. Teori, ampirik olarak Vernon'un temel odak noktası olan imalat sanayisini de kapsayan pek çok endüstri için doğru sonuçlar ortaya koyamamaktadır. Teori, üretim maliyetlerini aşmak için firmaların ihracattan DYY yönelmesini açıklamakta, ancak bunu yaparken, lisanslama ve idari sözleşmeler gibi diğer seçenekleri dışlamaktadır (Bozdağlıoğlu ve Özpınar, 2011: 15). Ayrıca bu teori, daha çok ülke düzeyindeki yer seçimi ile ilgili faktörler yerine firmaya özgü amaçlarla ilgilenmektedir.

1.3.3. Oligopolistik Tepki Teorisi

Bu teoriye göre, bir oligopoldeki firmalar, üretim, yatırım, satış ve kar gibi konularda birbirlerinin aldığı kararlara tepki verirler. Örneğin, bir X ülkesine benzer mallar ihraç eden A ve B firmalarının yer aldığı bir oligopolde, A firması X ülkesine doğrudan yatırım yaparak hem daha düşük maliyetle üretim yapacak hem B'nin de dahil olduğu pazarı ele geçirebilecektir (Erdoğan, 2016: 33). Böyle bir durumda B firmasının en iyi tepkisi, X ülkesine doğrudan yatırım yaparak pazar payını koruması olacaktır.

Oligopolistik tepki teorisi ilk Knickerbocker'in çalışmalarında incelenmiştir. Knickerbocker, ABD'deki ÇUŞ'ların doğrudan yatırımlarını incelemiştir. İnceleme sonunda söz konusu ÇUŞ'ların oligopolistik bir endüstri yapısında faaliyet gösterdiklerini tespit etmiştir. Böylece firmaların ulusal sınırlar dışındaki yatırımlarında yurt içinde faaliyet gösterdikleri piyasa yapısının etkili olduğu sonucuna varılmıştır (Knicklebocker'dan aktaran Kurtaran, 2007: 371). Sonuç olarak özellikle oligopolistik piyasa yapısına sahip firmalar yatırım kararlarında birbirlerini yakından izlemektedirler.

1.3.4. Endüstriyel Yapı Teorisi

Endüstriyel Yapı Teorisi, Hymer-Kindleberger Teorisi olarak da anılmaktadır. Bu teoride, DYY'ların temel nedeninin piyasalardaki oligopolistik endüsriyel yapıdan kaynaklandığı belirtilmektedir. Teorinin ana teması, yatırımın yapıldığı ülke şirketlerinin daha avantajlı olduğu düşüncesine dayanmaktadır (Uysal, 2016: 473). Buna göre, uluslararası yatırımlara teşebbüs eden firmaların karşı karşıya oldukları bazı risk ve belirsizlikler bulunmaktadır. Bu nedenle, yabancı piyasalarda doğrudan

yatırımda bulunacak firmaların, bu piyasalarda daha başarılı olabilmeleri için, ev sahibi ülkenin firmaları karşısında bir takım üstünlüklere sahip olmaları önem arz etmektedir.

Yabancı ülkede yatırım yapacak olan firmanın başarılı olabilmesi gereken üstünlükler şunlardır (Kindleberger, 1972: 13-14):

i. Yatırım yapılan ülkenin mal piyasalarında tam rekabet koşullarını aksatan faaliyetler yatırımcı firmaya oligopolistik güç sağlamaktadır.

ii. Yatırımcı firmaların patent hakkına sahip oldukları yeni teknolojiler, kolay sermaye temin etme imkanı, yöneticilerin bilgi ve yetenekleri gibi özellikleri, faktör piyasalarında tam rekabet ortamından uzaklaşmaya neden olmaktadır.

iii. Yabancı piyasalara girişte hükümet müdahalesini en aza indiren ve firmaların elde ettikleri gelirlerin transferini kolaylaştırıcı ev sahibi ülke politikalarının varolması yabancı firmalara üstünlük sağlamaktadır.

iv. Yatay ve dikey bütünleşmeler yolu ile dışsal ekonomilerin sağlanması da yatırımcı firmalar için bir avantajdır.

Grubaugh (1987), çalışmasında bazı firmaların yurtdışında yatırımda bulunurken diğerlerinin neden bulunmadığını açıklayan kuramların geçerliliğini test etmeye çalışmıştır. 300 Amerikan firması üzerinde yapılmaya çalışılan uygulama, eksik veri nedeniyle 114 firmaya ait verilerle gerçekleştirilmiştir (Grubaugh'dan aktaran Dönmez, 2009: 17). Uygulamada reklam, işgücü yoğunluğu, Ar-Ge harcamaları, ürün çeşitliliği ve varlık düzeyi açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır. Uygulama sonucunda ar-ge ve ürün çeşitliliğine ilişkin değişkenlerin anlamlı sonuçlar vermesi Endüstriyel Yapı Teorisini desteklemektedir.

1.3.5. İçselleştirme Teorisi

Buckley ve Casson (1976) tarafından ortaya atılan bu teori, firmaların kar maksimizasyonu ve büyüme ilkeleri üzerine kurulmuştur. Buna göre, firmanın bir malın üretimindeki çeşitli süreçleri tek bir çatı altında toplayarak kendi bünyesinde içselleştirmesi etkin bir koordinasyon ve denetime imkan vererek maliyetleri düşürücü etkide bulunmaktadır (Buckley ve Casson'dan aktaran Uysal, 2016: 474). Bu durumda, firmalar maliyetlerini en aza indirmek için dikey ve yatay

bütünleşmelere yönelmektedirler. Örneğin, ÇUŞ'ların üretimde kullandıkları hammaddenin temini için hammadde kaynağı olan ülkeye DYY yapmaları dikey bütünleşme olarak görülmektedir. Öte yandan, ÇUŞ'lar üretim teknolojisi, pazarlama, yönetim gibi rekabet gücünü artıran teknik bilgilerini korumak ve en iyi şekilde faydalanmak adına lisanslama yerine yatay bütünleşmeyi tercih etmektedir. Böylece, firmalar üretimdeki çeşitli süreçleri içselleştirmek için dikey ve yatay bütünleşme vasıtasıyla DYY gerçekleştirebilmektedir.

Yabancı firmaların içselleştirmeye gidilmesinin diğer bir önemli nedeni, mübadele sırasında işlem maliyetlerinin bazen yüksek seviyelerde olabilmesidir. Bu işlem maliyetleri üretim sürecine dahil olmayan bütün maliyet unsurlarını kapsamaktadır (Candemir, 2006: 26). Bu teoriye göre, içselleştirilen işlem maliyetleri; girdi tedariki için yapılan sözleşmeler, yabancı satıcılar veya alıcılarla ilgili taşıma ve koordinasyon maliyetleri, yabancı hükümetlerce uygulanan tarife ve ayrımcı kotaları içermektedir. Firmalar bu işlem maliyetlerinden kaçınmak için yatay ve dikey bütünleşmeler ile bu unsurları içselleştirmektedirler.

1.3.6. OLI Paradigması

Bu teori üç alt paradigmanın birleşiminden meydana gelmektedir: sahiplik avantajları (Ownership), konumsal avantaj veya piyasa koşullarının önemi (Location) ve içselleştirme (Internalisation) şeklindedir (Seyidoğlu, 2013: 636). Bu teoriye göre, firmaların DYY'lere yönelmesinde, bu koşulların sağlanması önemlidir.

OLI paradigmasındaki sahiplik avantajı, konumsal avantaj ve içselleştirme avantajı genel olarak aşağıdaki gibi açıklanabilir (Dunning, 1995: 475-476):

i. Sahiplik avantajı, ÇUŞ'ların sahip olduğu ileri teknoloji, ticari marka, yönetimsel ve pazarlama ile ilgili teknik bilgiler, ölçek ekonomilerinden yararlanabilme imkanı, ucuz girdi temin edebilme gibi bazı özel avantajları kapsamaktadır. DYY yönelecek ÇUŞ'ın ev sahibi ülkede diğer firmalara nazaran üstünlük sağlayabilmesi için söz konusu avantajlara sahip olması gerekmektedir.

ii. Konumsal avantaj, DYY'ın hangi ülkede yapılacağını belirleyen avantajlardır. Düşük ücret, ucuz enerji, yatırım teşvikleri, altyapı yeterliliği, gümrük

tarifeleri, pazar büyüklüğü gibi faktörler ev sahibi ülkenin konumsal avantajını belirlemektedir.

iii. İçselleştirme avantajı, yukarıda sayılan firmanın sahiplik avantajlarının içselleştirilmesinin getirdiği faydanın, lisans anlaşması ve patent satışı gibi diğer alternatiflerin sağlayacağı faydadan büyük olduğunun firma tarafından fark edilmesinin gerekliliğidir. Böylece, ÇUŞ'ın sahiplik avantajlarını içselleştirmesi, lisans anlaşması veya patent satışı yerine DYY yönelmesini sağlamaktadır.

OLI Paradigmasının, DYY'nin mevcut literatürüne yaptığı önemli katkılardan biri, birkaç tamamlayıcı teoriyi birleştirerek ve ÇUŞ'ların faaliyetlerini etkileyen bir dizi faktörü tanımlayabilmesidir. Bu nedenle teori, diğer teorilerden daha geniş kabul görmüştür (Nayak and Choudhory, 2014: 10). Dunning (1980), teorisini ampirik olarak test etmiş ve tatmin edici sonuçlar almıştır. Bununla birlikte, OLI paradigmasının ana eleştirilerinden biri, işlevsel pratikliğini yitireceği kadar çok değişken içermesi yönünde olmuştur.

1.4. DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMIN İKTİSADİ ETKİLERİ

DYY, ev sahibi ülke ekonomisine çeşitli yönlerden etki etmektedir. DYY'ların genellikle, tasarruf açığının giderilmesi, sermaye birikimine katkıda bulunması, yeni teknoloji ve yönetim bilgisi getirmesi, insan kaynaklarının geliştirilmesi, istihdam oluşturması ve ödemeler dengesini olumlu etkilemesi beklenmektedir (Erdoğan, 2016: 167). DYY'ların söz konusu değişkenlerin hangisini ne ölçüde etkilediği, yabancı yatırımın giriş şekline ve hangi sektörde yatırım yapıldığına, ihracat mı yoksa iç pazarı hedeflediğine göre değişiklik göstermektedir.

1.4.1. Milli Gelir Üzerine Etkisi

DYY'ların ev sahibi ülke ekonomisine olan temel etkisi, milli gelire olan net katkısıdır. DYY'lar yurtiçinde üretim gerçekleştirdiği sürece, milli geliri artırıcı etki yapmaktadır (Güvercin, 2010: 12). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, DYY'ların üretimde kullandığı tüm girdilerin yurtiçinden tedarik edilip edilmediğidir. Bu girdilerin bir kısmı ülke dışından karşılanıyorsa, bunun ülke GSMH'sinden düşülmesi gerekecektir.

Yabancı sermaye bir ülkede üretime başladığında katma değer oluşturur. Oluşturulan bu katma değerden, yabancı sermayenin payına karşılık gelen kısmı düşüldükten sonra geriye kalan kısım o ülkenin milli gelirine net bir katkıdır (Erdoğan, 2016: 172). Bu net katma değer, yatırım sonucunda üretilen mal ve hizmetlerin üretimi ile bunların üretimi için yapılan dış harcamalar arasındaki farka eşittir. Başka bir ifadeyle, üretim faktörlerine yapılan ödemelerin toplamına eşittir. Bununla birlikte, DYY'lar ile karşılıklı etkileşimde bulunan diğer yerli kuruluşların oluşturduğu katma değer, milli gelire katkı sağlamaktadır. DYY'ların bu etkisine yayılma etkisi denilmektedir. Bu etkileşimleri formül ile ifade edersek DYYların milli gelire net katkısı aşağıdaki eşitlik gibi olacaktır:

Milli gelire fayda = O – I = F + R

O: üretim değeri, I: yerli ve yabancı girdiler, F: şirketin işçi, sermaye ve araziye yapılan ödemeler, R: şirketin faaliyet geliri.

Yukarıdaki eşitliğe DYY'ların oluşturduğu pozitif yayılma etkisini L eklediğimizde DYY'ların milli gelire katkısı aşağıdaki eşitliğe ulaşacaktır:

Milli gelire fayda = F + R + L

1.4.2. Ödemeler Dengesi Üzerine Etkisi

DYY'lar faaliyetlerine göre ev sahibi ülkelerin ödemeler dengesi üzerine farklı etkilerde bulunmaktadır. Buna göre, ev sahibi ülkelerin net ihracatına katkıda bulunan DYY'lar veya belirli ürünlerin ithalatının yerel üretimle ikame edilmesini amaçlayan yatırım projeleri döviz kazandırıcı özellikleri nedeniyle ödemeler dengesini olumlu etkilemektedir (Atakan ve Vural, 2013: 48). Diğer yandan, ticarete konu teşkil etmeyen, özelliklede hizmet sektörüne yönelik DYY'ların döviz girişine fazla katkı sağlamaması veya faaliyetlerinde ithal girdiler kullanması nedeniyle ödemeler dengesi üzerinde olumsuz etkiye sahiptir.

DYY'ların ödemeler dengesine olan etkilerinden yine biri kar transferleri üzerindendir. Yabancı firmalar elde ettikleri karların bir kısmını veya tamamını uzun dönemde kendi ülkelerine gönderebilmektedir (Göçer ve Peker, 2014: 93). Bu durumda, ev sahibi ülkeden önemli ölçüde döviz çıkışı yaşanarak, ödemeler bilançosu olumsuz etkilenmektedir.

DYY'ların ödemeler dengesi üzerine etkilerinin bir diğeri dış faktör ödemeleri ve DYY'ların ev sahibi ülkede oluşturduğu gelir artırıcı etkisi sayesinde ülkenin artan ithalat eğilimidir. Bunlar döviz çıkışına neden olarak ödemeler dengesini olumsuz etkilemektedir. Böylece, genel olarak DYY'ların ödemeler dengesine olan etkisini cebirsel olarak şöyle ifade edebiliriz (Erdoğan, 2016: 176):

K : DYY girişi, X : ÇUŞ veya bağlı şirket tarafından yapılan ihracat, S : İthal-ikamesi,

Ödemeler dengesine Yararı = K + X+ S

R^{**}: Kar transferi, F^{*}: Dış faktörlere yapılan ödemeler, M : Firma tarafından kullanılan ithal malı girdi, M^{*}: Yüksek gelir tarafından uyarılmış ithalat, D: Yatırımda meydana gelecek herhangi bir çözülmeyi ifade etmektedir,

Ödemeler dengesine Zararı = $(R^{*}+ F^{*})$ + (M + M) + D

Yukarıdaki iki eşitlikten faydalanarak DYY'ların ödemeler dengesine olan net etkisi şu şekilde belirtilebilir:

K + X+ S / $(R^{*}+ F^{*})$ + (M + M) + D

Kısa dönemde DYY'lar ödemeler dengesine olumsuz etki edebilmektedir. Bunun temel nedeni, GOÜ'lerde üretim faktörlerinin mobilitesinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden DYY'lar ev sahibi ülkede kısa sürede iç pazar üretiminden dış pazara dönük üretime hemen kayamaz ve ithal ikamesinde başarı elde edilemez. Bunun sonucunda yabancı yatırımın döviz ihtiyacı ev sahibi ülke tarafından karşılanacak ve bu da ödemeler dengesine olumsuz etki edecektir (Dönmez, 2009: 82). Öte yandan, uzun dönemde DYY'ların ödemeler dengesine olumlu etki etmesi için, döviz kazandırıcı ithal-ikamesi ve ihracat gelirlerinin, yabancı üretim faktörlerinin payı ile girdi ithalatı için harcanan döviz transferleri ve döviz olarak gelen sermayenin amortisman değeri arasındaki farkı aşması gerekmektedir.

1.4.3. İstihdam Üzerine Etkisi

DYY'lerin istihdam üzerine etkisini belirleyen en önemli unsurlardan biri, ev sahibi ülkeye sermayenin geliş biçimidir. Eğer ülkeye yabancı firmalar yeni fabrika

kurma şeklindeki sabit sermaye yatırımları gerçekleştirirse, ev sahibi ülkedeki mevcut istihdamı önemli ölçüde etkilemesi beklenmektedir (Çolak and Alakbarov, 2017: 148). Ancak satın alma ve birleşmeler yoluyla gerçekleşen DYY'lar, sabit sermaye yatırımları gibi yeni fabrika ve iş yerleri oluşturmayacağından istihdam üzerindeki etkilerinin sınırlı veya negatif olacağı düşünülmektedir.

Satın alımlarla gerçekleşen yatırımlarda, özellikle kar edemeyen firmaların satışı söz konusu olduğunda, maliyet konusunda önemli kalemi oluşturan işgücünün azaltılması yadırganmayacak sonuçlardan biridir (Bülbül ve Emirmahmutoğlu, 2010: 223). Bu da satın alma yoluyla gerçekleşen yatırımların istihdam üzerindeki negatif etkisi olarak düşünülürken, diğer yandan kapanma aşamasına gelen firmanın satın alınma sonucu ayakta kalabilmesi, mevcut istihdamın sınırlı sayıda da olsa korunmasına imkan sağlamaktadır.

DYY'ların yukarıdaki bahsi geçen ev sahibi ülkedeki istihdama olan doğrudan etkilerinin yanı sıra, dolaylı etkileri de söz konusu olabilmektedir. Örneğin, yabancı firmalar tarafından üretilen mallar yerli endüstrilerde kullanılırsa veya yerli firmalar tarafından üretilen girdiler yabancı firmalar tarafından kullanılırsa, DYY'ların istihdama dolaylı etkileri ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, DYY'ların dolaylı etkilerinin doğrudan etkileri ile neredeyse aynı seviyede veya daha fazla istihdama katkı sağlayacağı söylenebilir (Golejewska, 2001: 99). Bazı çalışmalarda, DYY'ların GOÜ'lerde istihdama olan dolaylı etkilerinin derecesinin sektöre bağlı olduğu vurgulanmıştır. Buna göre, otomobil ve gıda işleme endüstrileri için güçlü etkiler bulunurken, tekstil, elektronik ve makine yapımı alanlarında daha zayıf etkiler ortaya çıkmıştır.

DYY'ların istihdam üzerine etkileri literatür çalışmalarında genelde ev sahibi ülke açısından değerlendirilmektedir. Oysa, bu yatırımların kaynak ülke istihdamı için de etkileri bulunmaktadır (Cömert, 2000: 4). Örneğin, Alman sendikaları, Volkswagen firmasının uluslararası yatırımlarına, Almanya'daki istihdamı olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bundan başkada, ABD'deki işçi sendikaları, ABD'li ÇUŞ'ların ülkedeki işsizliğe sebep olmakla suçlamaktadırlar. Ancak işverenler, ÇUŞ'ların uluslararası yatırımlarının ABD'deki istihdam seviyesini olumsuz etkilemediği, hatta olumlu sonuçlara yol açtığını bildirmektedir.

1.4.4. Ücretler Üzerine Etkisi

DYY'ların ücret düzeyine farklı şekilde etki ettiği açıktır ve bu doğrultudaki teorik argümanlar üç başlık altında incelenebilir (Abouelfarag and Abed, 2018: 72):

i. DYY'ların Verimlilik ve Yayılma Etkisi**:** Neoklasik teoriler, artan sermayenin emek verimliliğini artırdığını ve reel ücretler emeğin marjinal verimliliğine eşit olduğundan, ücretlerdeki artışın verimlilikten kaynaklandığını göstermektedir. Bu bağlamda, DYY'ların verimlilik üzerindeki etkisinden yola çıkarak, DYY'ların ücretler üzerinde doğrudan etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, DYY'lar teknoloji ve bilgi transferinde bulunduklarında bu yenilikler yerel firmalara yayılma etkisiyle ulaşacak ve verimlilikleri artacaktır. Bu da DYY'ların ücretler üzerindeki dolaysız etkiyi ortaya koymaktadır.

ii. DYY'ların İşgücü Piyasasına Etkisi: DYY'lar işgücü piyasasını çeşitli yoldan etkilemekte ve ücretleri artırmaktadır. Özellikle sabit sermaye yatırımlarının pazar büyüklüğünü genişletmesiyle artan işgücü talebi, sınırlı işgücü kaynakları havuzunda artan rekabete yol açacak ve bu da ücretleri yükseltecektir. Ancak, ücret seviyesinin bu şekilde artması, sadece yabancı firmalar tarafından işgücüne yüksek talebin hakim olması ve yerli firmalarda dışlama etkisinden ötürü işgücü talebinin düşük olması ile mümkün olmaktadır. DYY'ların işgücü piyasasına bir diğer etkisi yabancı firmaların yerel firmalara göre daha yüksek ücret ödeme eğiliminde olmalarıdır. Bu firmaların nitelikli işgücüne daha yüksek ücret ödemeleri, yerel firmalara emek arzını azaltabilir ve bu da ücretlerdeki artışı tetikleyebilir.

iii. Ücret Pazarlık Yaklaşımı: Bu yaklaşıma göre, teknolojik gelişmeler ve işçi sendikaların küresel olarak azalan eğilimi, ÇUŞ'ları ücret pazarlığında üstün bir konuma getirmektedir. Ayrıca, bu firmalar farklı ülkelerde üretim ve hizmet tesislerine sahip olmakla beraber, ülkeler arasındaki mobilite avantajından faydalanabilmektedir (Tintin, 2012: 54). Böylece, bu yaklaşım, DYY'ların ücretler üzerinde olumsuz etkisinin olduğunu iddia etmektedir.

Genellikle ÇUŞ'ların yukarda da belirtildiği gibi gittikleri ülkelerde aynı sektörde faaliyet gösteren yerli firmalara göre daha fazla ücret ödedikleri görülmüştür (Sağlam ve Yıldırım, 2014: 194). Bu bağlamda, DYY'lerin gittikleri ülkelerin ücret seviyesine etkilerinin incelendiği çalışmalarda olumlu sonuçlara

rastlanırken, pek çok çalışmada ise, DYY'ların yerel firmalara yönelik ücret yayılım etkisiyle ilgili herhangi bulguya ulaşılmamıştır.

Yabancı firmalar ile yerli firmalar arasındaki ücret farklılığının yüksek olduğu gözlenmektedir. Örneğin, Meksika, ABD ve Venezuela'daki yerli ve yabancı firmalar arasındaki ortalama ücretin, ikinci grupta % 30 daha yüksek olduğu saptanmıştır. Ayrıca, sınır ötesi satın alma faaliyetlerine odaklanan bazı araştırmacılar, yabancı firmaların satın alma işlemlerinden sonra ücretleri artırdığını ortaya koymuşlardır. Örneğin, Lipsey ve Sjöholm (2004), Endonezya örneğinde, yabancı firmaların satın alma işlemlerinden sonra, niteliksiz işgücü ücretlerini % 17, nitelikli işgücü ücret seviyesini % 33 artırdığını tespit etmişlerdir (OECD, 2008: 12).

Yabancı sermayeli işletmeler, yatırım yaptıkları ülkelerde nitelikli işgücü çekebilmek için ortalama ücretin üzerinde ücret teklif etmektedirler. Bu durum, işgücünün belirli bir kısmının refahını artırırken, özellikle işsizliğin yüksek ve ücret düzeylerinin düşük olduğu bir ortamda genel ücret dengesini bozabilmektedir (Erdoğan, 2016: 185).

1.3.5. Teknoloji Transferi Üzerine Etkisi

Teknoloji transferi, donanım, bilimsel bilgi ve becerilerin bir varlıktan diğerine aktarımını içeren süreç olarak tanımlanabilir (Manyuchi, 2016: 59). Tanımdan da anlaşılacağı üzere, teknoloji transferi, basit bir transfer işlemi değil, söz konusu teknolojileri ülke koşullarına göre uyarlama, üretime geçirme, geliştirme gibi bir süreci içermektedir.

GOÜ'lerde teknoloji transferi yaygın olarak görülen bir süreçtir. Bu ülkeleri teknoloji transferine iten sebepler ise, teknoloji üretimi için yeterli sermaye birikimine sahip olmamak, GÜ'lere karşı uluslararası rekabet gücü kazanmak ve GÜ tarafından geliştirilen teknikleri kullanmanın avantajlı olduğu yönündeki görüşün etkisi olarak sıralanabilir (Tiryakioğlu, 2011: 177).

Uluslararası yatırımcılar, güçlü stratejik varlıklara ve ar-ge çalışmalarına kaynak ayırabilecek kapasiteye sahip (Bende-Nabende, 2002: 142-143) olduklarından, hem teknoloji üretimi hem de yeni teknolojilerin ülkelerarası

transferinde etkin rol oynamaktadır. Teknoloji transfer yöntemleri genel olarak üç grupta sınıflandırabilir (Çeştepe ve Tüylüoğlu, 2010: 48):

i. Bilgilendirici bilginin transferi: Bu transfer yöntemi, mesleki-teknik yayınlar, bilimsel konferanslar, yurtdışı iş ziyaretleri ve işgücünün dolaşımı gibi birçok alanı kapsamakta olup, burada bir ürünün nasıl üretildiğine dair teknik bilgi değil, sadece nedir, nasıl ve nerede kullanılır şeklinde ürüne ait bilgiler bulunmaktadır.

ii. Ürünlerin transferi: Bu yöntem, teknolojinin doğrudan transferi olarak tanımlanmaktadır. Burada da transfer edilen şey bir malın nasıl üretildiğine dair bir bilgi değil, sadece özel bir teknolojinin içsel özelliklerinin şekillendirdiği bir maldır.

iii. Üretim metodunun transferi: Bu yöntem, bir ürünün üretimi ile bir sürecin uygulanmasını içermektedir. Bu yöntemin transfer araçları arasında bir ÇUŞ'in bir ülkede üretim yeri kurması, patent/lisans anlaşmaları, ortak girişimler, anahtar teslim anlaşmaları ve kar paylaşım anlaşmaları yer almaktadır. Üretim metodunun transfer kanalı ikiye ayrılabilir: lisans/patent ve DYY.

GOÜ'ler için teknoloji transferi yöntemlerinden en uygunu DYY'lar yoluyladır. Çünkü DYY'lar GOÜ'lere teknoloji transferi yanında sermaye birikimi de sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, ÇUŞ'ların ar-ge faaliyetlerinden meydana gelen gelişmiş teknolojilerin transferi sadece DYY'lar yoluyla mümkün olabilmektedir. Oysa, lisans/patent anlaşmaları veya ithalat yoluyla gerçekleşen teknoloji transferlerde ÇUŞ'lar pazar payını korumak için alıcı firmalardan daha yüksek ücret talep edebilir veya alt lisans yasaklamaları, ihracat kısıtlamaları gibi uygulamalara gidebilir (UNCTAD, 1999: 207). Ayrıca, lisans anlaşmalarındaki tekrarlanan sözleşmeler zaman aldığından teknolojik gelişmelere erişimi geciktirebilmektedir. Bunun tersine, DYY yoluyla teknoloji transferleri sonucunda ev sahibi ülkedeki bağlı kuruluşların ana firmanın teknolojik gelişmelerine erişimi kolaylaşmaktadır.

DYY'lar aracılığıyla transfer edilen teknoloji, ilk olarak ÇUŞ'lar kontrolünde ev sahibi ülkedeki bağlı şubelerde içselleştirilmektedir (Erdoğan, 2016: 187). Şubeler yeni yönetim tekniklerini, kalite yönetim standartlarını, eğitim ve pazarlama yöntemlerini uygulamada öncü rol oynamaktadır.

Teknoloji daha sonra ÇUŞ'ların pozitif dışsallıkları nedeniyle bütün ekonomiye yayılmaktadır. Söz konusu yayılmalar dört aşamada gerçekleşmektedir (Eddine et.al., 2017: 30):

i. Yerel Tedarikçilerle Dikey Bağlantılar: ÇUŞ'lar yerel tedarikçilerinin ürün kalitesini artırmak için gerekli denetim, teknik destek ve farklı bilgiler sağlayabilmektedir. ÇUŞ'lar aynı zamanda tedarikçilerinin üretim hatlarını yenilemelerinde yardımcı olabilmektedir.

ii. Yerel Firmalar İle Yatay Bağlantılar: Yerli ve yabancı firmalar arasındaki rekabet, yerli firmaların üretim yöntemlerini geliştirmeye zorlamakta ve bunun sonucunda yerli firmaların yenilikçi kapasiteleri artmaktadır.

iii. Nitelikli İşgücü Göçü: ÇUŞ'lar arasındaki nitelikli işgücü rotasyonu önemli bilgilerin yerel firmalara aktarılmasında etkili olmaktadır. Bu tür bir eylem genellikle ana firmadan kaynaklanan eğitim yoluyla mümkün olmaktadır.

iv. Taklit: Yerel firmalar ÇUŞ'ların teknolojilerini taklit etmeye başladıklarında teknoloji yayılımı gerçekleşmektedir.

Yukarıdaki bahsi geçen teknoloji transferi ve bununla birlikte gerçekleşen pozitif dışsallıklardan etkin bir şekilde yararlanılması için GOÜ'lerin yerli kapasitesi önem taşımaktadır. Bu ülkelerde nitelikli işgücündeki artış ve bunu destekleyen kurumsal politikalar teknoloji transferi sonucu oluşacak katma değeri doğrudan etkilemektedir (Tiryakioğlu, 2011: 45). Bu bağlamda, devletin teknoloji transferi etkinliğini artırmak için, özellikle beşeri sermayenin gelişimine yönelik eğitim ve sağlık politikalarına önem vermesi gerekmektedir.

1.3.6. Uluslararası Ticaret Üzerine Etkisi

UNCTAD (2018) verilerine göre, dünya ticaret hacmi 2000 yılında 13 trilyon dolardan, 2017 yılında 35.6 trilyon dolara ulaşarak 3 kat artış gösterirken, DYY stoku ise 2000 yılında 7.3 trilyon dolardan, 31.5 trilyon dolar olarak 4 kat artış göstermiştir. Bu veriler bize DYY ile uluslararası ticaret arasında anlamlı ilişkinin olduğuna dair genel bir bakış açısı sunmaktadır. Öte yandan, DYY ile uluslararası ticaret ilişkisinin hangi kanallar üzerinden gerçekleştiğine dair genel çerçeve aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

DYY ile uluslararası ticaret arasındaki ilişki genelde iki temel nitelik üzerine incelenebilir. Birincisi, yabancı firmalar yatırım yapılacak olan ülkeden kaynaklanan ticaret politikası, uzaklık ve taşıma maliyetleri gibi engelleri aşmak için ev sahibi ülkede üretim tesisleri kurarak yatay DYY'da bulunmaktadır. Bunlar pazar arayan DYY olmakla birlikte, dış ticareti ikame edici özelliğe sahiptir (Altıntaş, 2007: 7). İkincisi, ülkeler arasındaki emek faktörünün veya hammaddelerin fiyat farklılıklarından yararlanan, üretim aşamalarını farklı ülkelerde gerçekleştiren dış piyasa odaklı yabancı firmalar dikey DYY'da bulunmaktadır. Bu tür yatırımlar ise, dış ticareti tamamlayıcı niteliktedir.

Pazar arayan DYY olarak nitelendirdiğimiz yatay DYY türü ev sahibi ülke için dış ticareti ikame ederken, zamanla ev sahibi ülkenin herhangi bir bölgesel entegrasyona katılmasıyla ihracata yönelerek, ülkenin dış ticaretini tamamlayıcı niteliğine sahip olabilmektedir (Fontagne and Pajot, 1997: 12). Böylece, potansiyel üçüncü ülkelerle ihracat artacak ve ev sahibi ülkenin dış ticareti olumlu etkilenebilecektir.

Yabancı firmaların ev sahibi ülkede o ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğüne göre bir üretim tabanı oluşturması, yani dikey DYY ise özellikle ülke ihracatını olumlu etkilemektedir. Bu tür bir DYY'da bulunan ÇUŞ'lar bazı ülkelerin ihracatında önemli bir paya sahip olabilmektedir. Örneğin, Çin'in ihracatında bu tür DYY'ların payı 1984'te % 0.3 iken, 1988'de % 5 ve 1993'te % 30'a çıkmıştır (Kumar, 1996: 29). Öte yandan, Woodward (2001), yaptığı çalışmada imalat sektöründeki ihracatta yabancı firmaların payının 1995 yılında Malezya ve Çin'de % 50, 2001 yılında Macaristan'da % 80 civarında gerçekleştiğini tespit etmiştir (Delice ve Birol, 2011: 12).

DYY'ların ülke ticaretine yukarda bahsi geçen doğrudan etkileri yanında, dolaylı etkileri de mevcuttur. Örneğin, yerli firmaların ticari mal ve hizmet endüstrilerinde verimliliklerini ve ihracat rekabetçiliğini artırabilmeleri ÇUŞ'ların kullandığı teknik bilgilerle mümkün olmaktadır. Bu da ÇUŞ'ların bağlı kuruluşlarında çalışan işgücünün yerli firmalara yönelmesiyle ortaya çıkmaktadır. Böylece, ÇUŞ'lar bilgi yayılımı etkisiyle ihracatçı yerli firmaları dolaylı yoldan etkileyebilmektedir (Kutan and Vuksic, 2007: 435). ÇUŞ'ların yerli firmaları etkileyebilecek diğer bir yolu, yerli firmalara yönelik mal veya hizmet satışı

sürecinde de ortaya çıkabilir. Örneğin, ihracatçı bir yerli firmanın alt sektöründeki iyileştirilmiş mal veya hizmet (veya düşük fiyat gibi), yani bir ÇUŞ'in söz konusu sektöre girişiyle veya rekabetinden ötürü ortaya çıkabilecek bir gelişme yerel firmanı daha verimli kılabilir. Böylelikle, ihracat sektöründe olmayan bir ÇUŞ, yerli ihracatçı firmayı dolaylı yoldan etkileyebilmektedir.

ÇUŞ'ların ev sahibi ülke ihracatını dolaylı yoldan etkilemelerinin geçmişte birçok örneği mevcuttur. Bu bağlamda, 1960'lı yıllarda tekstil sektörünün önem kazanmasıyla ÇUŞ'lar GOÜ'lerde üretime yönelerek, bu ülkelerin söz konusu sektördeki karşılaştırmalı üstünlüğünden yararlanmış ve bu ülkelerin ihracatlarını büyük ölçüde etkilemiştir (Dönmez, 2009: 130). Bunun sonucunda, 1970'li yıllara gelindiğinde Çin, Kore, Tayvan, Hong-Kong gibi birçok GOÜ'lerin tekstil ihracatında önemli başarılar elde etmiştir. Bu ülkelerde ilk dönemde yerli firmalarca tekstil sektöründe ihracat söz konusu değilken, ÇUŞ'ların ülkede faaliyet göstermesiyle oluşan bilgi dışsallıkları yoluyla, yerli firmaların bu sektörde ihracat gücü elde ettikleri gözlenmiştir.

DYY'lar ev sahibi ülkenin ithalat dengesini de etkileyebilmektedir. Buna göre, DYY'lar özellikle ilk faaliyete geçtikleri aşamada yatırımın yapıldığı ülkede mevcut olmayan ekipman ve makine gibi sermaye mallarıyla birlikte diğer girdi malları ithalatı yapma eğilimindedir (Jayakumar et. al., 2014: 55). Bu durumda, DYY'ların kısa dönemde ithalatı artıcı özelliğinden söz edilebilir. Ancak, yatırımın sonraki aşamalarında yabancı firmalar yerel hammadde ve diğer üretim girdilerini kullanmaya yönelirse, DYY'nin ithalat üzerinde önemli bir olumsuz etkisi ortaya çıkmamaktadır. Bunun aksine, ev sahibi ülkenin iç üretiminde ithalatın önemi yüksekse, DYY'lar sürekli ithalat artışına neden olabilmektedir.

1.5. DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

DYY yapacak bir firma, yatırımı yapacağı ülkenin siyasi ve iktisadi koşullarını dikkate alarak yatırım kararı vermektedir. DYY kararını etkileyen birçok faktör olmakla birlikte, literatürde bu faktörler çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. UNCTAD (1998), DYY'i etkileyen faktörleri, politik faktörler, iktisadi faktörler ve yatırımın kolaylaştırılmasına yönelik faktörler olarak üç başlık altında toplamıştır (Aydemir ve Genç, 2015: 23). Bundan başkada, DYY belirleyicileri literatürde, arz

yönlü ve talep yönlü faktörler, geleneksel ve geleneksel olmayan faktörler, itici ve çekici faktörler, makroekonomik faktörler ve ülkenin kalkınma stratejisi gibi birçok sınıflamaya tabi tutulmuştur (Özcan ve Arı, 2010: 68).

Bu çalışmada ise DYY etkileyen başlıca faktörler ev sahibi ülke açısından ve kaynak ülke açısından değerlendirilmektedir.

1.5.1. Ev Sahibi Ülke Açısından Belirleyici Faktörler

1.5.1.1. Piyasa Büyüklüğü

DYY etkileyen faktörlerden en önemlilerinden biri piyasa büyüklüğüdür. Piyasa büyüklüğü, araştırmacıların literatürde en çok ortak noktada anlaştığı DYY belirleyicisidir (Tocar, 2018: 167). ÇUŞ'ların temel hedefi yeni pazar olduğundan, ev sahibi ülkenin geniş pazar büyüklüğüne sahip olması, DYY'ların ölçek ekonomilerinden yararlanmasına olanak tanımaktadır. Burada piyasa büyüklüğü, ülkenin hacim olarak büyüklüğünün yanında, nüfusun satın alma gücündeki artışları ifade etmektedir (Candemir, 2006: 69). Ülke nüfusunun gelir düzeyinin artması, yüksek tüketici kitlesi anlamına geldiğinden DYY'lar için en önemli belirleyici olmaktadır.

Ev sahibi ülkenin temel pazarlara yakın olması ve ekonomik entegrasyonlara üye olması da piyasa büyüklüğü kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Hong Kong ve Tayvan gibi ülkeler geniş iç pazar olanaklarına sahip olmasa bile, bölgesel pazarlara erişim kolaylığı olduğundan DYY'lar için ihracat üssü bağlamında cazip ülkeler arasındadır (Erdoğan, 2016: 78). Ayrıca, diğer dünya ülkelerine bakıldığında da, DYY çekme konusunda başarılı ülkelerin çoğu büyük piyasa hacimlerine sahiptir (World Bank, 2011). Örneğin, UNCTAD (2018) verilerine göre, ABD DYY çekme konusunda 275 milyar dolar ile birinci, Çin ise 136 milyar dolar ile ikinci sırada gelmektedir.

1.5.1.2. Döviz Kuru

Döviz kuru, yabancı yatırımcıların kararlarını verirken dikkate alınan önemli bir faktördür. DYY ile döviz kuru arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalarda iki konu üzerine ağırlık verilmiştir. Bunlardan birincisi döviz kuru seviyesi, ikincisi döviz kurundaki dalgalanmalardır (Osinubi and Amaghionyeodiwe, 2009: 89).

Döviz kuru seviyesinin DYY'lara olan etkisini baktığımızda, ulusal paranın değerli olması durumunda ülkeye gelen yabancı yatırımın satın alma gücünde meydana gelen azalma, işgücü maliyetini artıracak ve üretilen malların ihracatını da olumsuz etkileyecektir. Bunun sonucunda, değerli ulusal paranın DYY'ları olumsuz etkilemesi beklenebilir. Buna karşın ulusal paranın değer kaybetmesi DYY'ları olumlu etkileyecektir (Özdamar, 2016: 103). Bu durumun daha çok ihracat odaklı DYY'lara yönelik olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, ulusal paranın aşırı değerli olması ülkedeki tüketicilerin satın alma gücünde artışa neden olacak ve yerel pazara yönelik DYY'ları olumlu etkileyecektir. Dolaysıyla, döviz kurunun DYY'lara olan etkisi yabancı firmalar tarafından üretilen malların amacına göre değişiklik göstermektedir.

DYY ile döviz kuru oynaklığı arasında ilişki farklı yaklaşımlarla ortaya konulmaktadır. Bunlardan ilki, üretim esnekliği yaklaşımıdır. Yaklaşıma göre, döviz kuru oynaklığı ile DYY arasında pozitif ilişki bulunmaktadır (Taşcı ve Düzgün, 2017: 4). Üretim esnekliği yaklaşımında, ev sahibi ülkenin kurundaki aşınma ve zayıf kur yatırım maliyetleri düşürerek yatırımcının servetini artırmakta veya üretim maliyetini gün geçtikçe azaltmaktadır.

İkincisi, riskten kaçınma yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, DYY ile döviz kuru dalgalanmaları arasında negatif ilişki bulunmaktadır. Bunun nedeni, bugün yatırım kararı alan firmaların gelecekte beklenen kar fonksiyonlarında kullanılan beklenen döviz kuru seviyesinin düşmesidir (Osinubi and Amaghionyeodiwe, 2009: 89). Döviz kuru yüksek seviyede değişken olduğunda DYY projesinin beklenen değeri azalacak ve yatırımcı kararını değiştirecektir.

Sung ve Lapan (2000), riskten kaçınan firma üzerine değil, riske karşı kayıtsız kalan firma üzerine yaptıkları çalışmada, döviz kuru oynaklığının artması firmaların üretim maliyetlerinin düşük olduğu alanlara kaydırmasına olanak tanıdığını belirlemişlerdir (Erdoğan, 2016: 82). Böylece, beklenen karların artması DYY'ları teşvik etmektedir.

1.5.1.3. Dışa Açıklık Seviyesi

Dışa açıklık oranının yüksek olduğu ülkelerde serbest ticaret anlayışı ile ticaret yapma imkanı oluşturulduğu için DYY girişlerinin artmasına neden

olabilmektedir (Emsen ve Değer, 2005: 62). Piyasa büyüklüğü faktörüne ilaveten, ülkenin dışa açıklığının, DYY belirlemede diğer faktörlerden daha etkili olduğu iddia edilmektedir.

Dışa açıklığın DYY üzerindeki etkisi genellikle DYY'ların hangi yönde yapılacağına bağlı olmaktadır. Eğer DYY piyasaya yönelik yapılacak ise dış ticaretteki kısıtlamalar ve buna bağlı olarak da düşük açıklık derecesi, bu tür yatırımlar üzerinde olumlu etkiye neden olmaktadır. Çünkü, yatırımın yapılacağı ülkenin uyguladığı ticari kısıtlamalar, firmaların ihracatlarını olumsuz etkilediğinden, bu firmaları o ülkeye yatırım yapmaya yönlendirmektedir (Asidue, 2002: 111). Bu durumun aksine, ihracata yönelik DYY'lar için ticaret kısıtlamaları, işlem maliyetleri ve eksik rekabet gibi olumsuz etkilere neden olabileceğinden, bu tür DYY'lar daha açık olan ekonomileri tercih etmektedirler.

1.5.1.4. İşgücü Maliyetleri

GOÜ'deki düşük ücret düzeyi DYY'ların yer seçimini etkileyen önemli faktörlerden biridir. İşgücü maliyeti DYY'lar için özellikle emek yoğun sektörlerde önem taşımakta ve maliyet avantajı sağlamak için ucuz işgücünün bulunduğu bölgelere yatırım yapmaktadırlar (Kurtaran, 2007: 375). Öte yandan, bir ülkedeki sendikalaşma düzeyi düşük ücrete ve idari özgürlüğe bir engel oluşturduğundan, DYY akışını olumsuz yönde etkilemektedir.

Ucuz işgücünün yabancı yatırımları çekmede önemli faktör olduğu genel kabul görse de, DYY çekmede ucuz işgücünün etkili olamayacağı veya bu ikisi arasındaki ilişkinin önemli ölçüde olmadığını savunan görüşler de vardır (Tarı ve Bıdırdı, 2015: 2). Bu görüşler arasında iki tanesi ön plana çıkmaktadır. Birincisi, ücretlerin üretim maliyetleri içindeki payının azalması ile ilgilidir. İkincisi ise, yabancı yatırımları çekmek için sadece işgücünün ucuz olması değil, verimliliğin de önemli olduğunu savunan görüştür. Buna göre, verimli işgücünün düşük ücret düzeyinde bulanabilmesi, DYY için önemlidir (Candemir, 2006: 72).

İşgücünün ucuz ve nitelikli olmasının önemi DYY'ların hangi yönde yapılacağına da bağlı olmaktadır. İhracata yönelik DYY'lar için işgücü maliyetleri ön plandadır. Çünkü bu tür firmalar ihracata yönelik nihai malları piyasaya

sunmaktadırlar (Zhang, 2001: 270-271). Oysa, yerel piyasaya yönelik DYY'ların amacı iç piyasaya üretim yapmak ve yerel piyasada üstünlük sağlamak olduğundan işgücü maliyetinden ziyade işgücünün niteliği ve kalitesi önemlidir.

1.5.1.5. Vergi Uygulamaları

DYY kararları alınırken ev sahibi ülkede uygulanan vergi politikaları da göz önünde bulundurulmaktadır. DYY ve bu yatırımlardan elde edilen karlar üzerindeki aşırı vergi yükü, ÇUŞ'ların ev sahibi ülkeye yatırım yapmasını engelleyici etki yapmaktadır (Tarı ve Bıdırdı, 2016: 253). Vergi yükü, karlar yanında, ana şirket ile bağlı şirket arasındaki her türlü para transferini içermektedir.

GOÜ'ler DYY çekebilmek için düşük oranda vergi uygulamalarına gitmiştir. Yabancı yatırımcılara uygun ortamın hazırlanmasında artan rekabet koşullarında ülkelerin uyguladıkları vergi oranları giderek azalmaktadır (Sun et. al., 2002: 84). Bundan dolayı kendi ülkelerinde uygulanan vergi yükünün ağırlığı nedeniyle yabancı yatırımcılar vergi yükünün düşük olduğu ülkelerde doğrudan yatırımlarını gerçekleştirmektedir.

GOÜ'lerde DYY çekebilmek için artan rekabet kapsamında düşük vergi oranlarının uygulanmasının yanında, vergi teşviklerinin de doğru bir şekilde belirlenmesi önemlidir. DYY'ları çekmek için uygulanan başlıca vergi teşvikleri şunlardır (Erdoğan, 2016: 69): İndirilmiş kurumlar vergisi; Yeniden yatırım teşvikleri; Vergi tatilleri; Hızlandırılmış amortisman; İndirilmiş stopaj vergisi; Kişisel gelir vergisi ve sosyal güvenlik katkı payı indirimi; Satış vergisi muafiyetleri; Tarifelerde indirim.

Dünya Bankası Global Yatırım Rekabeti (2018) raporuna göre, GOÜ'lerin uyguladığı vergi teşvikleri içerisinde en etkili olanı indirilmiş kurumlar vergisidir. Sonraki sırada ise vergi tatilleri uygulaması gelmektedir. Ayrıca, raporda vergi teşviklerinin DYY'ların yer seçimi kararındaki etkinlik oranı, pazar arayan ve doğal kaynak arayan DYY'lar için % 47, etkinlik arayan DYY'lar için ise % 64 olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda, ülkelerin uyguladığı vergi teşvikleri en çok maliyet avantajı güden ihracat odaklı DYY'ları etkilediği söylenebilir.

GOÜ'lerin DYY açısından cazip yer olabilmesi için çifte vergilendirme anlaşmaları da önemli bir husustur. Ev sahibi ülke ile çifte vergilendirme anlaşmasının ana ülkeyle yapılmış olması, ÇUŞ'ların kazandıkları gelirler üzerinden ana ülkede ek vergiye tabi tutulmasını engellemektedir (Aktan ve Vural, 2010: 38). Diğer taraftan, ev sahibi ülkenin vergi sistemi ve idaresinin kalitesi çok önemlidir. Çünkü, vergi mevzuatların sık değiştirilmesi, vergilemedeki keyfilikler gibi nedenler yabancı yatırımları caydırıcı etki etmektedir.

1.5.1.6. Özelleştirme

Yabancı yatırımlar için uygun ortamı hazırlamak amacıyla özelleştirme faaliyetleri, birçok ülkenin gündeminde olmuştur. Bazı GOÜ'lerin bol miktarda DYY çekme başarısında, bu ülkelerin uyguladıkları özelleştirme programlarının katkısı bilinmektedir (Özcan ve Arı, 2010: 71).

1980'li yıllardan itibaren dünya gündeminde yer alan özelleştirme uygulamaları sonucunda finansal serbestleşme programı kapsamında yabancı yatırımcıların özelleştirilen kuruluşları satın almaları kolaylaştırılmıştır (Kar ve Tatlıöz, 2008: 11). Özellikle 1990 sonrası özelleştirme işlemleri çok daha hız kazanmıştır. Bu bağlamda, 1988 yılında özelleştirme kapsamında gerçekleştirilen işlem sayısı 62'den 1993 yılına gelindiğinde 868'e yükselmiştir. Bu işlemlerin neredeyse % 90'nı GOÜ'lerde gerçekleştirilmiştir (Sader, 1995: 3-16). Özelleştirmeyle giren DYY tutarı ise, 1988 yılında 230 milyon dolar iken, 1992 yılında 6.8 milyar dolar ve 1993 yılında 6.1 milyar dolar olmuştur.

1990-1999 yılları arasında özelleştirme yoluyla çekilen toplam yabancı yatırımların % 56'sı, söz konusu dönemde telekomünikasyon, bankacılık ve enerji sektörlerinde büyük ölçüde özelleştirme gerçekleştiren Latin Amerika ülkelerine gitmiştir (Kikeri and Kolo, 2005: 7). Bunu daha sonra, % 23 ile Avrupa ve Orta Asya, % 15 ile Güney Asya takip etmiştir.

Özelleştirme programının DYY girişlerine önemli ölçüde etki ettiği yukarıdaki örneklerden de açıkça görülmektedir. Bu bağlamda, özelleştirme uygulamaları hükümetlerin yabancı yatırımcılar için şeffaf ve güvenilir bir ortam hazırlamasına teşvik etmekte ve bu da yabancı yatırımcılar için daha az politik risk

anlamı içerdiğinden DYY teşvik edilmektedir (Boubakri et. al., 2009: 82). Ayrıca, literatür araştırmalarında özelleştirme gelirlerinin ülkeye yönelik DYY girişlerini pozitif etkilediği bulgularda mevcuttur.

1.5.1.7. Fiyat Düzeyinin İstikrarı

Enflasyon düzeyi, yatırım kararlarında etkili olmaktadır. Enflasyonun yüksek seviyede olması, ekonomide risk ve belirsizliği artırdığından, DYY'ları olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan, yatırımdan beklenen kar, istikrarsız ortamda meydana gelecek olumsuzlukları yok edecek kadar ölçüde ise, DYY'lar gerçekleştirilebilmektedir (Candemir, 2006: 70). Ancak, genellikle yabancı yatırımcılar enflasyon düzeyinin düşük ve istikrarlı olduğu ortamlarda yatırıma yönelmektedirler. Böylece, yüksek enflasyon ve istikrarsızlığın getireceği olumsuzluklara karşı kendilerini korumaktadırlar.

1.5.1.8. Altyapı

Altyapı sistemleri, telefon hatları, limanlar, yolların toplam uzunluğu, demiryolları, elektrik üretimi gibi değişkenler ile temsil edilmektedir. Literatürde altyapı sistemlerinin DYY'ların verimliliğini etkilediği ve yatırımın yer seçimi kararında önemli bir faktör olduğu görüşü yaygındır (Mike ve Oransay, 2015: 374). Özellikle altyapı kapasitesinin teknolojik bakımdan gelişmiş olması, firmaların üretim maliyetlerini önemli ölçüde düşürerek, rekabet gücünü artırmaktadır. Bu da, rekabet avantajına önem veren yabancı yatırımcılar için en önemli faktör olarak görülebilir (Bayraktutan ve Özgür, 2016: 91).

Ev sahibi ülkenin altyapı kolaylığı, hem yerel pazar arayan hem de dış piyasa odaklı DYY'ları pozitif etkilemektedir. Ancak, bir karşılaştırma yapıldığı zaman altyapının maliyet düşürücü etkisinden dolayı ağırlıklı olarak dış pazar odaklı dikey DYY etkilediği söylenebilir (Rehman et. al, 2011: 269-270). Bu bağlamda özellikle ulaştırma altyapısı taşımacılık maliyetleri düşürmekte ve pazarlara erişimi kolaylaştırmakta ve bununla birlikte DYY'ların ihracat performansını artırmaya da önemli katkı sağlamaktadır.

DYY açısından altyapı konusunda önemli unsurlardan biri de enerji arzı ve maliyetidir. Ev sahibi ülkede elektrik arzının güvenli bir şekilde sağlanması ve ucuz

olması yatırımlar için önem arz etmektedir (Polat, 2018: 52). Bu bağlamda, elektrik kesintilerini kaldıramayacak kadar hassas üretim süreçleri veya yoğun bir şekilde elektrik enerjisi kullanan firmalar için enerji altyapısı kritik konulardan biridir. Ayrıca, ana firma ile ev sahibi ülkedeki bağlı ortaklıkları arasında gerçekleştirdiği bilgi akışı, finansal ve ticari işlemler gibi etkileşimi sağlamak için iletişim altyapısı da büyük önem taşımaktadır (Mike ve Oransoy, 2015: 374). Son dönemlerdeki ÇUŞ faaliyetlerinin gelişiminde uluslararası iletişim altyapısının katkısı büyüktür.

İletişim altyapısının kaliteli olması zamandan tasarruf sağlayarak, bilgi toplama maliyetlerini düşürecek ve iş akışını kolaylaştıracaktır (Economou, 2008: 6). Bununla birlikte, bilgi ve iletişim teknolojileri üretim ve talep arasında daha iyi entegrasyonu sağlamakta ve ‘‘tam zamanında’’ envanter yönetimi yoluyla stok tutma maliyetlerini azaltarak üretkenliğin artmasına neden olmaktadır.

1.5.2. Kaynak Ülke Açısından Etkileyen Faktörler

1.5.2.1. Kar Maksimizasyonu

Yatırım kararları için temel motivasyon kar maksimizasyonudur. Kar oranları düşük olan alanlardan yüksek alanlara yatırımların yönelmesi, beraberinde yüksek riski de getirmektedir. Bu risk ve belirsizliğin olduğu ülkelerde, DYY yapıldığında yatırımdan elde edilecek karın, risk ve belirsizliğin getireceği olumsuzluklardan yüksek olması gerekmektedir (Candemir, 2006: 60). Ayrıca, başka ülkede DYY yönelmede şirketlerin karlılığı kadar bu karlılığın devamlılığı da önem arz etmektedir.

1.5.2.2. Hammadde Sağlanması

DYY kapsamında şirketlerin üretimini ucuz ve bol doğal kaynaklara sahip ülkelere yöneltmesi, ana şirkete hammadde sağlaması açısından önemlidir. Firmaların hammaddeye sahip ülkelere üretimlerini kaydırmasının nedenleri arasında, ülkeye ithalat yoluyla gelecek hammaddelerin ticari kısıtlamalar veya siyasi yollarla engellenmesi de yer almaktadır (Roberts, 1994: 459). Söz konusu engellemelerin olmaması durumunda da hammadde-yoğun olarak üretilen malın yabancı ülkelere ihraç edilmesi bakımından, şirketin o ülkelerde üretim tesisi kurması daha avantajlı olmaktadır.

1.5.2.3. Ticari Engellerden Kaçınma

ÇUŞ'ların DYY yönelmesinde yabancı ülkedeki hükümetlerin uyguladığı ticari engellerin etkisi büyüktür. Örneğin, yabancı firmaların ihracatta bulundukları herhangi bir ülkede, söz konusu ihracattaki mallara yönelik gümrük tarifesi veya mevcut tarifelerin yükseltilmesi, bu firmaların satışlarını engelleyici etki yapar. Bu durumda, ihracatçı açısından satışlardaki düşüşlerin engellenmesi ve mevcut piyasanın korunması için en iyi yol söz konusu ülkeye üretim tesisi kurarak orada yatırımda bulunmaktır (Harmancı, 2004: 24). Bu şekilde kurulan üretim tesislerine bazen ''tarife fabrikaları'' denmektedir. Buna en iyi örneklerden biri, 1958 yılındaki Amerikan firmalarının Avrupa'daki gümrük tarifelerinden kaçınmak suretiyle artan DYY'larıdır.

1.5.2.4. Marka ve Ticari Sırların Korunması

ÇUŞ'lar yüksek teknolojiye sahip olduklarından, bazen sahip oldukları değerli teknolojilerine ilişkin sırların korunmasını isteyebilirler. Bu yüzden, ÇUŞ'lar yerel firmalar ile ortaklık veya lisanslama yerine tek başına yatırımda bulunmaktadırlar (Polat, 2018: 69). Ayrıca, ÇUŞ'lar ürünlerinin kalitesini korumak adına lisanslama yerine doğrudan yatırım gerçekleştirerek kendileri üretmeyi tercih edebilirler. Çünkü lisanslama yoluyla üretilen ürünlerin aynı kalitede olamayacağı ihtimali vardır.

1.5.2.5. İktisadi Fırsatların Çeşitlendirilmesi

DYY'ları kaynak ülke açısından etkileyen faktörlerden yine biri, ÇUŞ'ların yatırım faaliyetlerini çeşitlendirerek, gelirlerinde düzenlilik sağlamaktır. İktisadi dalgalanmalar, firmaların gelir düzeyini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu yüzden, ÇUŞ'lar çeşitli alanlarda yatırımlara yönelerek, oluşabilecek riskleri azaltma yoluna gidebilirler (Harmancı, 2004: 25). Bu firmalar yatırımlarını çeşitlendirmede, ya aynı ülke içinde değişik malların üretimine girişmek ya da aynı malın farklı ülkelerde üretimine yönelmek yoluyla gerçekleştirmektedirler. Böylece, ikinci durumda DYY söz konusu olmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ORTA ASYA ÜLKELERİNİN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Orta Asya bölgesinde bağımsızlığını kazanan beş ayrı Cumhuriyet meydana gelmiştir. Bu ülkeler, merkezi planlı ekonomi yönetiminde uzun süre kalmalarından sonra, ilk kez bağımsızlıklarını kazanmasıyla piyasa ekonomisine geçiş için adımını atan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. Bu bölümde söz konusu ülkelerin genel ekonomik yapısı değerlendirilerek, Orta Asya ülkelerinin genel iktisadi tanıtımı amaçlanmıştır.

2.1. KAZAKİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

Kazakistan 2.724.900 km^2 yüzölçümü ile dünyanın dokuzuncu, eski Sovyetler Birliği ülkelerinin ikinci büyük ülkesidir. Ülke nüfusu 2016 yılı itibariyle 17.9 milyon kişiden oluşmaktadır (TC Ekonomi Bakanlığı, 2018). Kazakistan'ın bağımsızlık öncesi Sovyet sistemindeki ekonomik rolü buğday üretimi, metalürji ve mineral üretimi üzerine yoğunlaşmıştır. Merkezi planlı ekonominin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan Kazakistan'ın üretimi ciddi biçimde düşüş yaşamıştır.

Petrol ve doğal kaynak çıkarımı ile imalat sanayisinin önemli olduğu Kazakistan ekonomisinin bağımsızlıktan sonra küçülmesinin ana nedeni, SSCB'nin Aralık 1991'de dağılmasından sonra geleneksel ağır sanayi ürünlerine olan talebin daralması olmuştur. 1992 yılında Kazakistan sanayisinin GSYİH içindeki payı % 31 iken, bu oran dört yıl içinde % 21'e kadar inmiştir (Kara ve Yeşilot, 2010: 118). Bu ekonomik daralmaya ek olarak bu dönemde milli para biriminin devreye sokulması ve hükümetin uyguladığı gevşek para politikaları yüksek enflasyona neden olmuştur.

Kazakistan hükümeti piyasa ekonomisine geçiş ve demokratikleşme yönünde politik, ekonomik ve sosyal alanlarda birçok reform gerçekleştirmiştir. İlk yıllardaki ekonomik daralmaya rağmen, Kazakistan'da 1992 yılından itibaren kamu

işletmelerinin özelleştirilmesi ve yeniden yapılandırılması yoluyla serbest piyasa ekonomisine geçiş için harekete geçilmiştir (Bayraktutan, 2010: 134). Böylece, ekonomik reformlar sayesinde Kazakistan ekonomisi serbest piyasa ekonomisine geçişte birçok başarıya imza atmış ve bu nedenle günümüzde eski Sovyet ülkelerinin çoğundan gelişmiş olarak algılanmaktadır.

Kazakistan, serbest piyasa ekonomisine geçiş için IMF'nin önerileri doğrultusunda fiyat serbestleştirme girişiminde bulunmuştur. Bu uygulama ile önceden devletin kontrolü altında olan fiyatlar serbest bırakılmıştır. Örneğin, petrol fiyatları 1994 yılında serbest bırakılmıştır. Kömür, ekmek ve un gibi birçok tüketim mallarının fiyatları da kontrol edilen fiyat kapsamından çıkarılmıştır (Somuncuoğlu, 2001: 37-38). Böylece, 1994 yılı sonuna gelindiğinde Kazakistan'da fiyat serbestleştirmesi tamamlanmıştır. Aynı dönem, Kazakistan'ın dış ticareti de hızlı bir serbestleşme sürecine girmiş ve dış ticarette uygulanan lisans ve kotalara tabii olan mal sayılarında azalma yaşanmıştır.

Kazakistan için 1996-1997 yılları ise, özelleştirme programlarının büyük ölçüde tamamlandığı ve stagflasyon sürecinden çıkış yılları olmuştur. 2000 yılı itibarıyla da önemli mali reformlarla birlikte ülke ekonomisinin istikrarlı büyüme süreci başlanmıştır. Böylece, 2001 yılında AB ve 2002 yılında da ABD, Kazakistan'a piyasa ekonomisi statüsü vermiştir (Togay, 2009: 208). Bunun sonucunda, Kazakistan BDT ülkeleri içinde piyasa ekonomisi statüsü verilen ilk ülke olmuştur.

Tablo-3: Kazakistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi

Başlıca Göstergeler	1994	1996	1998	2000	2005	2010	2015	2017
GSYİH (milyar $)	21.2	21	22.1	18.2	57.1	148	184.3	162.8
Kişi Başına GSYİH	1.320	1.350	1.468	1.229	3.771	9.070	10.510	9.030
GSYİH Büyümesi (%)	-12.6	0.5	-1.9	9.8	9.7	7.3	1.2	4.1
Enflasyon Oranı (%)	1.877	39.1	7.1	13.1	7.5	7.4	6.6	7.4
İşsizlik Oranı (%)	7.5	12.9	13.1	12.7	8.1	5.7	4.9	4.9
İhracat (milyar $)	3.231	5.911	5.334	8.812	27.849	59.971	45.956	48.342
İthalat (milyar $)	3.561	4.241	4.314	5.040	17.353	31.107	30.568	29.305
Dış Ticaret Dengesi	-330	1.670	1.020	3.772	10.496	28.864	15.388	19.037
Cari Denge/GSYİH(%)	-4.2	-3.5	-5.5	2	-1.8	0.9	-2.2	-3.3

Kaynak: World Bank, 2018; UNCTAD, 2018.

Tablo-3'den görüldüğü gibi, Kazakistan'ın başlıca makroekonomik göstergeleri bağımsızlığın ilk yıllarında olumsuz etkilendikten sonra, 1996 yılından sonra büyük ölçüde pozitif gelişme göstermiştir. Kazakistan'ın GSYİH'si 1994 yılında 21.2 milyar dolar iken, 1996 yılında 21 milyar dolar, 1998 yılında 22.1 milyar dolar olmuştur. Ancak 1998 yılı Rusya krizi sonucunda, 2000 yılındaki toparlanma ile ülke GSYİH'si 18.2 milyar dolar olmuş ve 2005 yılında 57.1 milyar dolar, 2010'da 148 milyar dolar, 2015'te 184.3 milyar dolar ve 2017'de 162.8 milyar dolar olarak bağımsızlıktan bu yana rekor seviyede artmıştır. Buna bağlı olarak kişi başına düşen GSYİH'de sürekli artış göstererek, 1994 yılında 1.320 dolardan, 2017 yılında 9.030 dolara yükselmiştir. Ayrıca, ülke ekonomisi 1994 yılında % 12.6 oranında küçülürken, 1996 yılında % 0.5 oranında ekonomik büyümeye geçmiştir. 1998 yılında % 1.9 küçülürken, 2000 yılından itibaren % 9.8 gibi olağanüstü büyüme oranı yakalayarak, 2005 yılına gelindiğinde de büyüme oranı % 9.7 ve 2010 yılında da % 7.1 gibi yüksek oranda devam etmiştir. Yine, 2015'te % 1.2 oranında mütevazi büyüme performansı sergilerken, tekrar 2017 itibarıyla % 4.1 oranında yüksek ekonomik büyüme yaşamıştır. Enflasyon oranına baktığımızda, 1994 yılında % 1.877'ye kadar çıkan enflasyon, 1996 yılı % 39.1, 1998'de % 7.1 oranına inmiştir. 2000 yılı itibarıyla % 13.1'e çıkmasına rağmen, 2005 yılından sonra tek haneli rakama düşerek, 2017 yılında % 7.4 oranında gerçekleşmiştir. İşsizlik oranı, 1994 yılında % 7.5 iken, 1996'da % 12.9, 1998'de % 13.1 ve 2000 yılında % 12.7'ye yükselmiş ve daha sonra 2005 yılında % 8.1'e, 2010 yılında % 5.7 düşmüştür. Yine düşüş eğilimini sürdüren işsizlik oranı, 2015-2017 yılları içerisinde % 4.9'a düşmüştür. Ayrıca, Kazakistan'ın ihracat ve ithalat seyrinde 1994 yılı hariç, ihracat ithalattan daha fazla artarak uzun dönem boyunca dış ticaret fazlası yaşandığı görülmektedir. Cari dengenin GSYİH'ye oranı ise 1998 yılı hariç, ilk yıllardan bu yana düşük oranda olup, 2000'li yıllardan sonra pozitif yönde gelişme göstermesine rağmen, son yıllarda tekrar açık veren bir seyir izlemektedir.

2.1.1. Kazakistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler

Kazakistan ekonomisinin temel sektörlerinin GSYİH içindeki payları incelendiğinde, Tablo-4'den de görüldüğü gibi ülkede hizmet ve sanayi sektörleri ön plana çıkmaktadır. Buna göre, sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı 1993 yılında % 36 iken, bağımsızlığın ilk yıllarında sanayi üretiminin giderek daralması sonucu

1995 yılında % 29'a gerilemiş ve 2000 yılına gelindiğinde tekrar % 37.7'e yükselmiştir. Bu oran daha sonra dalgalı seyir izleyerek, 2005'te % 37.6, 2010'da % 40.6 gibi en yüksek seviyeye çıktıktan sonra, 2015'te % 30.8 ve 2017 yılına gelindiğinde % 32.2 seviyesine gerilemiştir. Ayrıca hizmet sektörüne baktığımızda, 1993 yılında GSYİH'ye % 47 oranında katkı sağlarken, bu oran 1995 yılında % 53'e yükselmiş ve 2000 yılına gelindiğinde % 48.3'e gerilemiştir. 2005 yılından bu yana yeniden yükselişe geçen hizmet sektörünün payı, 2010'da % 51.6, 2015'te % 59.2 ve 2017 yılında % 57.4 oranında gerçekleşmiştir. Diğer yandan, tarım sektörünün GSYİH'ye katkısının bağımsızlıktan bu yana sürekli azaldığı görülmektedir. Bu bağlamda, 1993 yılında tarım sektörünün GSYİH'ye katkısı % 16.4 oranında iken, 2000 yılında bu oran % 8.1, 2005 yılında % 6.3, 2010 yılında % 4.5 ve 2017 yılında % 4.3'e gerilemiştir.

Tablo-4: Kazakistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)

Temel Sektörler	1993	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Sanayi	36	29	37.7	37.6	40.6	30.8	32.2
Tarım	16.4	12.3	8.1	6.3	4.5	4.7	4.3
Hizmetler	47	53	48.3	52	51.6	59.2	57.4

Kaynak: World Bank, 2018.

2.1.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Kazakistan, yaklaşık 84.6 milyon hektarlık tarımsal araziye sahiptir. Bu arazinin sadece 24 milyon hektarı ekilebilir durumdadır. 1990'lı yılların başlarında ülkenin tarım sektörü genel ekonomik durgunluktan ciddi ölçüde etkilenmiş ve toplam tarımsal üretim önemli miktarda azalmıştır. Fakat 10 yıllık yoğun bir makro-ekonomik reform programının ardından tarım sektörü düzelmeye başlamıştır (Konya Ticaret Odası, 2016: 9). Ayrıca, tarım sektöründe 2003 yılında Toprak Reformu başlatılmış ve bunu 2005 yılında Devlet Tarım ve Gıda Programı gibi uygulamalar takip etmiştir.

Kazakistan'da ekili toprakların büyük bir kısmı ülkenin kuzey bölümünde yer almaktadır. Altay ve Tiyenşan dağlarının etekleri ile çöl ve yarıçöl bölgelerinde ise ekili topraklar daha azdır. Ülkedeki ekilebilir topraklarda bitkisel üretim önemli olup, bunların içinde tahıl üretimi birinci sırada gelmektedir ve tahıl ülkenin başlıca

ihracat kalemlerinden birisidir (Timor ve diğerleri, 2018: 245). Kazakistan'da tahıl üretiminde buğday arpa, mısır, pirinç ve yağlı tohum ekiciliği ön plana çıkmaktadır. Bu besinler genellikle Kuzey ve Doğu Kazakistan bölgelerinde yetiştirilmektedir.

Kazakistan buğday ekiminde önemli ölçüde uzmanlaşmıştır. Bunun temel nedeni, ülkenin dünya buğday ihracatından % 3 ile % 3.5 pay almakla birlikte, ihracat gelirlerinin önemidir. Ancak, son yıllarda buğday fiyatları göreceli olarak azalmaktadır. Bu nedenden dolayı, Kazak hükümeti tarımsal üretimde çeşitlendirmeye gitmeyi amaçlamaktadır (Makhanov, 2017: 1). Ayrıca, Kazakistan için erişilebilir konumda olan Orta Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerinde buğdaydan ziyade diğer mahsullere talep artmaktadır. Bu yüzden, Kuzey Kazakistan'da mercimek ve nohut gibi yeni mahsul üretme girişimleri başlamıştır.

Kazakistan topraklarının büyük bir kısmının çayır-mera, otlak ve yaylaklardan oluşması, ülkede hayvancılığın gelişmesini de desteklemektedir. Ülkenin tarım sektöründeki üretiminin yaklaşık % 44'ü hayvancılığın payına düşmektedir (Timor ve diğerleri, 2018: 247). Kazakistan, hayvan varlığına ve hayvansal üretimine göre BDT ülkeleri içerisinde ilk sıralarda yer almaktadır. Kazakistan'da hayvancılık faaliyetleri daha çok sığır ve küçükbaş hayvan ağırlıklıdır. Bunun dışında, Kazakistan'da at ve deve yetiştiriciliği de yaygındır.

Kazakistan'da hayvan yetiştiriciliği ve üretimi için elverişli toprakların mevcut olmasıyla birlikte, bu alandaki girişimlerde büyük baş hayvan sayısı bakımından Almatı, Güney Kazakistan ve Doğu Kazakistan bölgeleri ön plana çıkmaktadır. Küçük başta ise, Almatı, Jambul, Karaganda, Güney Kazakistan ve Doğu Kazakistan eyaletleri önemli rol oynamaktadır (Göktürk ve Yalçınkaya 2016: 67). Ayrıca, bu bölgelerde hayvancılık tesisleri de diğer bölgelere göre oldukça fazladır. Kazakistan'ın güney ve doğusunu kaplayan bu bölgeler sulak ve bereketli topraklar olarak tanımlanmaktadır.

Tablo-5: Kazakistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)

Başlıca Alanlar	2013	2014	2015	2016	2017
Bitkisel üretim	4,293.0	4,389.6	4,607.5	5.146.4	5,674.1
Hayvansal üretim	3,312.7	3,673.5	3,874.3	4,273.9	4,773.0

Kaynak: Statistics Committee of Kazakhstan, 2018.

Tablo-5'de görüldüğü gibi, Kazakistan'da tarım ve hayvansal üretim hacmi sürekli olarak artış göstermiştir. Buna göre, tarım ürünleri içindeki en yüksek paya sahip bitkisel üretim hacmi son beş yıl içinde sürekli artış göstererek, 2013 yılında toplam üretim değeri 4.293 milyar dolar olurken, 2017 yılında 5,674.1 milyar dolara çıkmıştır. Öte yandan, hayvansal üretim de, bitkisel üretim gibi ülkenin tarım sektöründe önemli bir paya sahip olup, üretim değerinde yıllar itibarıyla sürekli artış yaşanmıştır. Bu durumda, üretim değeri 2013 yılında 3,312.7 milyar dolar seviyesinden, 2017 yılında 4,773 milyar dolara yükselmiştir.

2.1.1.2. Sanayi

Kazakistan'ın sanayi sektörünün yapısını incelediğimizde, petrol ve doğalgaz birincil alt sektörlerden biridir. Bu sektör, ülke ekonomisinin gelişmesi ve bütçe gelirlerinin oluşmasında önemli bir paya sahiptir. Örneğin, 2013 ve 2014 yıllarında bütçenin takriben 2/3'ü enerji kaynaklarının ihraç gelirlerinden oluşmuştur (İsmayilov ve Budak, 2015: 1). Bu bağlamda, ülkenin yıllık toplam ihracatının yaklaşık % 80'ni hidrokarbon kaynaklardan oluşmaktadır. Bununla birlikte, Kazakistan eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde Rusya'dan sonra petrol üretiminde ikinci sırada gelmektedir.

Kazakistan'ın petrol üretimi 1992 yılında günlük 500 bin varil iken, günümüzde bu rakam dörde katlanarak 1.8 milyon varile ulaşmıştır. Bu gelişmeler sonucu Kazakistan, dünyanın en önemli 18. petrol üreticisi haline gelmiştir (Borgijs, 2017: 30). Kazakistan'da petrol sektörünün gelişmesini sağlayan büyük petrol yatakları 2000'li yıllarda Hazar denizi kıyılarında keşfedilmiştir. Bunlardan en önemlilerinden biri günlük 2 milyon varilden fazla petrol üretimi hedefleyen ve 2016 yılında faaliyete geçen Kaşagan petrol sahasıdır. Ülkedeki diğer iki önemli petrol sahaları ise Tengiz ve Karacaganak petrol sahalarıdır.

Kazakistan'da ikincil öneme sahip sanayi alt sektörü ise metalürji endüstrisidir. Bu alanda faaliyet gösteren şirketler kullanımdaki teknolojileri, mevcut hammadde karmaşıklığı, üretilen ürünlerinin kalitesi ve miktarı bakımından, önde gelen yabancı şirketler ile eşit düzeyde rekabet edebilmektedir (Karenov et. al, 2016: 2242). Bu yüzden, Kazakistan'ın on üç şirketi dünyadaki demir ve demir dışı metalürji sektöründe en iyi mineral kaynak üreticileri arasında yer almaktadır.

Bunlardan ilk beşi şu şekilde sıralanmaktadır: ENRC, Kazakhmys Corporation, ArcelorMittal Temirtau, Kazzinc ve KazAtomprom.

Kazakistan'da bunlardan başkada kimya ve petrokimya, makine yapımı, gıda sanayi önemli alt sektörler olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, petrol rafineri, dizel yakıtı, uçak benzini, araba lastiği, ziraat makineleri, kauçuk ve plastik ürünlerin üretimi gibi birçok alanda 30'dan fazla devlet fabrikası bulunmaktadır (Kara ve Yeşilot, 2010: 189). Bunların dışında, kumaş, ayakkabı, çorap, dokuma ürünleri gibi temel giyim malları da üretilmektedir. Fakat kullanılan teknolojinin eski oluşu ürün kalitesini de olumsuz yönde etkilemekte ve ihraç olanakları iyi kalitedeki pamuk üretimine rağmen çok az miktardadır.

Tablo-6: Kazakistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyar $)

Başlıca Ürünler	2013	2014	2015	2016	2017
Ham petrol ve doğalgaz	23,912.3	24,250.0	15,560.2	19,608.1	24,699.865
İşlenmiş metaller	4,631.0	5,060.6	5,663.0	8,944.6	10,779.2
İşlenmiş gıda ürünleri	2,567.1	2,920.0	2,897.6	3,832.7	3.896.7
Metal cevherleri	2,090.0	2,284.0	1,958.8	2,617.6	3,193.4
Makine üretimi	2,264.6	2,385.5	1,760.7	2,021.0	2,408.7
İşlenmiş petrol ürünleri	2,088.1	1,474.8	1,202.5	1,668.6	1,904,2
Kimyasal ürünleri	492.1	609.4	639.2	752.9	861.1
Kömür	547.7	580.2	565.0	615.7	740.2
Kauçuk ve plastik ürünler	384.4	418.2	397.0	494.2	462.6
Tekstil ürünleri	171.9	167.2	189.4	218.2	254.9
Kağıt ve kağıt ürünleri	78.4	88.9	89.3	128.1	140.8
Ahşap ürünleri	41.6	52.6	56.3	64.5	65.0
Toplam Sanayi Üretimi	47,192.3	49,038.8	39,436.6	50,348.7	59,723.2

Kaynak: Statistics Committe of Kazakhstan, 2018.

Tablo-6'dan görüldüğü gibi, Kazakistan'ın sanayisinde petrol ve doğalgaz, kömür, metal cevherleri gibi başlıca madencilik endüstrisi ürünleri önemli bir yere

sahiptir. Bu ürünler ülkenin toplam sanayi üretiminin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Öte yandan, işlenmiş metal, makine üretimi, işlenmiş gıda ürünleri, işlenmiş petrol ürünleri, kimyasal ürünler, tekstil, ahşap ve kağıt ürünleri imalat sanayi ürünleri ülkenin sanayi sektörünün diğer önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu durumda, son beş yıl içerisindeki sanayi üretimine bakacak olursak, alt sektörlerdeki toplam üretimin artmasına rağmen, özellikle petrol ve doğalgazın enerji fiyatlarından etkilenme sonucu dalgalı bir seyir ortaya çıkmasına rağmen, özellikle 2017 yılı itibarıyla sanayi üretimi önemli ölçüde artış göstermiştir. Bu bağlamda, toplam sanayi üretim hacmi son beş yılda % 26 oranında artmıştır.

2.1.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme

Kazakistan'ın genel ulaşım sistemi karayolları, demiryolları, hava yolları, su ulaşım hatları, boru hatları, posta sistemleri ve telekomünikasyon şebekelerinden oluşmaktadır. Bu ulaşım altyapısı Kazakistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde önemli bir yere sahip olmuştur (Kara ve Yeşilot, 2010: 181). Bu yüzden Kazakistan'da, özellikle ihracatın arttırılabilmesi için ulaşım altyapısının geliştirilmesi için büyük önem verilmektedir. Bu yönde, Kazakistan ile birçok ülke arasında ikili ve çok taraflı uluslararası taşıma anlaşması bulunmaktadır.

Kazakistan karayolu ağları ile ele alındığında, ülkede yaklaşık 189 bin kilometre karayolu olup, bunun 108 bin kilometresi asfaltlanmış ve kalan 81 bin kilometresi de asfaltsızdır. Ülkenin ana karayollarının yaklaşık üçte ikisi bakımsız durumdadır (Rana, 2016: 14). Bundan dolayı, Kazakistan hükümeti ulaştırma sisteminin durumunu iyileştirmek ve ekonomik büyümeye katkı sağlamak için ulaştırma altyapısını geliştirmeye çalışmaktadır. Son birkaç yıl içinde uzunluğu 11 bin kilometre olan 15 otoyol dahil olmak üzere, toplam 15 bin kilometre yol onarılmıştır.

Kazakistan'ın ulaşım sisteminde demiryolu taşımacılığı da önemlidir. Bu yüzden, ülkenin demiryolu altyapısı sürekli geliştirilmekte olup, son dönemlerde elektrifikasyon sistemlerine geçilmeye başlanmıştır (Çekerol ve Gunyaşev, 2017: 142). Kazak Demiryolları Şirketi 2017 Yıllık Raporuna göre, ülkede toplam 21 bin kilometre demiryolu mevcut olup, bunun 9.8 bini tek hatlı, 4.8 bini çift hatlı ve 4.2 bin kilometresi de elektrikli hatlardan oluşmaktadır.

Kazakistan'da deniz taşımacılığı da gelişmektedir. Bu konuda, Kazak hükümeti 4 Aralık 1998 tarihinde Kazmortransflot Denizcilik Şirketi isimli kamu işletmesini oluşturarak, söz konusu şirketi nehir ve deniz taşımacılığından sorumlu kılmıştır. Kazmortransflot, 1 Kasım 2001 tarihinde Kazakistan tarihinde ilk kez Hazar Denizi üzerinde deniz taşımacılığı faaliyetlerine başlamıştır. Kazmortransflot, Kazak petrolünü ve petrol ürünlerini FOB Aktau-FOB Batumi transit koridoru üzerinden taşımak için özel haklara sahiptir (Karibayeva, 2009: 81). Ayrıca, deniz taşımacılığı vasıtası ile İran gibi ülkelere hububat ihracatı Kazakistan için önemli potansiyel arz etmektedir. Bu bağlamda, Aktau limanında yeni bir hububat terminalinin yapımına başlanmıştır.

Kazakistan'ın havacılık sektöründe 22 havalimanı hava hizmeti vermektedir. Bunlardan 9 havaalanı 3000 metreden daha uzun pistlere sahiptir ve uluslararası uçuşlara elverişlidir. Ülkenin hava yolu sektöründe Lufthansa, KLM, British Airways, Türk Hava Yolları dahil olmak üzere 66 havayolu şirketi hizmet vermektedir (Rana, 2016: 15). Kazakistan Batı ile Doğu arasındaki uluslararası uçuş bağlantıları için uygun koşullara sahiptir

Tablo-7: Kazakistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı

Başlıca Taşımacılık Alanı	2013	2014	2015	2016	2017
Yük (milyar ton)	3,508.0	3,749.8	3,733.8	3,729.2	3,946.1
Karayolu	2,983.4	3,129.1	3,174.0	3,180.7	3,322.3
Demiryolu	293.7	390.7	341.4	338.9	387.2
Boru hattı	225.9	225.0	214.6	205.8	232.8
Denizyolu	4.0	3.6	2.5	2.6	2.1
Havayolu (bin ton)	230.9	190.1	170.2	180.0	220.5
Yolcu (milyar kişi)	20,004.3	21,281.2	21,839.1	22,332.8	22,744.7
Karayolu	19,905.3	21,189.9	21,744.7	22,239.4	22,643.5
Elektrikli hat	58.7	55.6	55.9	51.4	31.2
Demiryolu	22.5	23.2	22.5	23.1	22.9
Havayolu	5.0	5.4	5.9	6.0	7.4

Kaynak: Statistics Committee of Kazakhstan, 2018.

Tablo-7'den görüldüğü gibi, Kazakistan'da taşınan yük ve yolcu miktarı yıllar itibarıyla artış göstermiştir. Buna göre, yük taşımacılığı 2013 yılında 3,5 milyar

ton civarında iken, sürekli artarak 2017 yılında 3,9 milyar tonun üzerine çıkmıştır. Taşımacılık alanlarına baktığımızda, ülkede yük taşımacılığında karayolu ilk sırada olup, toplam yük taşımacılığının ortalama % 85'ni oluşturmaktadır. Bunu daha sonra, demiryolu, boru hatları, denizyolu ve havayolu takip etmektedir. Yolcu taşımacılığında da önemli gelişmeler yaşanarak, son beş yıl içerisinde artış göstermiştir. Bu bağlamda, 2013 yılında 20 milyar yolcu ulaşım sistemiyle taşınırken, 2017 yılında 22.7 milyar yolcuya ulaşmıştır. Yolcu taşımacılığında da, karayolu önemli olup, toplam yolcu taşımacılığının yaklaşık % 99'nı oluşturmaktadır. Kalan kısım sırasıyla, tramvay ve troleybüs gibi elektrikli hatlar, demiryolu ve havayolunun payına düşmektedir.

Kazakistan'ın haberleşme sektörü, Orta Asya'da en gelişmiş olanıdır. Kazakistan'ın ulusal telekomünikasyon operatörü olan Kazahtelekom, geniş hizmetler yelpazesine sahip olup, BDT ülkelerinin içinde başarılı şirketler arasında yer almaktadır. Hisselerinin % 51'i devlete ait olmakla beraber, yerli telekomünikasyon şirketlerinin çoğunu kapsayan bir holding şeklindedir (Maldybaeva, 2010: 59). Bundan başkada, ülkede 3 tane GSM operatörü hizmet sunmaktadır. Bu operatörler GSM Kazakistan, KaR-Tel ve Mobile Telecom'dur.

Kazakistan, BDT ülkeleri arasında en yüksek mobil-genişbant penetrasyon seviyesine sahiptir. Aynı zamanda ülke, BDT bölgesinde bilgisayar ve internet kullanımına erişim konusunda liderdir (ITU, 2017:90). Böylece, sabit telefon hattı abone oranı 100 kişi başına 23.2, mobil telefon hattı abone oranı ise 150.8 olup, gelişmiş ülkelerin seviyesine yaklaşmıştır. Öte yandan, bireysel internet kullanıcıların toplam nüfusa oranı % 76.8 ve internet erişimi olan hane sayısı oranı % 84.4 gibi yüksek seviyededir. Bunlara ek olarak, Kazakistan'da internet erişimini daha fazla artırmak amacıyla, ülkenin kırsal bölgelerine internetin ulaştırılması 2018-2020 yılları içinde tamamlanması planlanmıştır.

2.1.1.4. Bankacılık

Kazakistan'ın bankacılık sistemi, diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla daha gelişmiş durumdadır. Ülkenin bağımsızlığından sonra gerçekleştirilen reformlar sayesinde Dünya Bankası ve Uluslararası Finans Kurumu gibi kuruluşların mali desteği ile bankacılık sistemi yeniden düzenlenmiştir (Kara ve Yeşilot, 2010: 184).

Kazakistan'ın oluşturduğu bankacılık sisteminde, Alman bankacılık sistemi model olarak alınmış ve ülkenin kendi koşullarına uygun bir bankacılık sistemi geliştirilmeye çalışılmıştır.

Kazakistan'ın bankacılık sektörü iki aşamalı bir yapılanmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kazakistan Milli Bankası, birinci aşamada olan en üst düzeydeki bankayı temsil etmektedir. Özel sektöre ait diğer bankalar ise, ikinci aşamadaki bankalar olarak ifade edilmektedir (Gümüş ve diğerleri, 2017: 110). Kazakistan Milli Bankası (2018) verilerine göre, ülkede 2017 yılı sonu itibariyle sermayesinin % 100'ü devlete ait olan bir devlet bankası, 13 tane yabancı banka temsilciliği, 11 iştirak bankası ve 7 diğer küçük ticari banka olmak üzere toplamda 32 banka faaliyet göstermektedir. Bu bankaların toplam varlıkları 1 Aralık 2017 tarihi itibarıyla 64.2 milyar dolar olmuş ve 1 Aralık 2016 tarihine göre % 6 oranında azalmıştır. Ayrıca, toplam mevduatları aynı dönem için 44.4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu mevduatların % 52.3'ü milli para cinsinden ve kalan % 47.7'si döviz cinsinden oluşmuştur.

Tablo-8: Kazakistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyar $)

Başlıca Alanlar	2013	2014	2015	2016	2017
Sanayi	3,413.3	3,662.8	4,378.9	4,716.7	5,119.4
Tarım	989.028	1,278.0	1,589.0	1,832.7	1,870.1
İnşaat	3,783.3	3,175.0	2,604.1	2,624.4	2,523.0
Ulaştırma	1,027.4	1,112.9	1,470.3	1,430.0	1,493.7
Haberleşme	216.141	251.775	304.405	395.072	285.340
Ticaret	5,849.1	6,466.6	6,747.7	7,244.8	5,687.3
Diğer	14,495.1	16,370.4	15,635.1	15,747.1	17,260.1
Tüketici kredileri	-	-	6,925.5	6,714.0	7,735.4
Toplam	29,773.6	32,317.8	39,655.2	40,705.0	41,974.6

Kaynak: National Bank of Kazakhstan, 2018.

Tablo-8'den görüldüğü gibi, Kazakistan'da ekonomiye verilen kredi miktarı son beş yıl içinde sürekli artış göstermiştir. Buna göre, 2013 yılında 29.7 milyar dolar olan kredi miktarı, 2017 yılında 41.9 milyar dolara ulaşmıştır. Kullandırılan kredilerin sektörlere göre dağılımına bakıldığında, başlıca sektörler içinde ticaret ve

sanayi sektörleri en fazla kredi kullanım payına sahiptir. Bunları daha sonra, sırasıyla inşaat, tarım, ulaştırma ve haberleşme takip etmektedir. Sanayi sektörünün kredi kullanımı yıllar itibarıyla sürekli artarak, 2013 yılında 3.4 milyar dolardan, 2017 yılında 5.7 milyar dolar olmuştur. Tarım sektörü içinde aynı durum söz konusu iken 989 milyon dolardan, 1.8 milyar dolara çıkarak yüksek bir artış söz konusudur. Öte yandan, inşaat sektörünün kredi kullanımı yıllar itibarıyla sürekli azalarak, 2013'te 3.7 milyar dolardan, 2017'de 2.5 milyar dolara gerilemiştir. Ulaştırma sektöründe ise sürekli artış yaşanarak, 2013'te 1 milyar dolardan, 2017'de 1.4 milyar doların üzerine çıkmıştır. Haberleşme ile ticaret sektörlerinin kredi kullanımında artış yaşanmasına rağmen, azalma görülmektedir. 2013'te haberleşme sektörü 216 milyon dolar kredi kullanırken, bu rakam 2017'de 285 milyon dolar olmuştur. Ticaret sektörü kredi kullanımı, 2013'te 5.8 milyar dolar iken, 2017'de 5.6 milyar dolar olmuştur. Diğer sektörlerde kredi kullanımı artmış ve 2013'de 14.4 milyar seviyesinden, 2017'de 17.2 milyar dolara çıkmıştır. Ayrıca, tüketici kredilerinde önemli artış yaşanarak, 2015'te 6.9 milyar dolar seviyesinden, 2017'de 7.7 milyar dolara çıkmıştır.

2.2. KIRGIZİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

Kırgızistan, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Toplam nüfusu 5.6 milyon olan ve yıllık 7 milyar dolar civarında reel GSYİH elde eden Kırgızistan, 1992 yılından itibaren piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olan, tarıma ve hayvancılığa dayalı küçük bir ekonomi olarak tanımlanmaktadır (Kalaycı, 2015: 109). Kırgızistan, Sovyetler Birliği döneminde kişi başına düşen milli gelir bakımından Tacikistan ve Özbekistan'dan sonra en yoksul üçüncü ülke konumunda olmuştur. Böylece, ülkenin geçmiş dönemdeki bu kötü altyapısı, piyasa ekonomisine geçiş sürecinin tamamlanmasını geciktirmiştir.

Kırgızistan'da, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla eski ekonomik ilişkilerin kesilmesinin bir sonucu olarak bazı üretim alanlarında düşüşler yaşanmıştır. Üretimdeki daralma Kırgızistan'ın ekonomik düzeninin büyük ölçüde bozulmasına neden olmuştur. Sonuç olarak ülkede birtakım kültürel ve sosyal sorunlarla karşılaşılmıştır (Aşcı, 2017: 35). Bağımsızlıktan ekonomik problemlerle baş edebilmek için Kırgız hükümeti bir reform programı geliştirmiştir. Bu reform

programının genel amacı, üretimin artırılması ve ekonomik büyüme için gerekli koşulların sağlanması olarak belirlenmiştir.

Bu reform programı, dönemin Cumhurbaşkanı Akayev'in Parlamento'ya sunduğu ve Temmuz 1992'de onaylanan, Ekonomik Reform Programı olmuştur. Bu çerçevede, 1991-1994 dönemi için genel hedef ülkede liberalizasyonun sağlanması olmuştur (Sarygulova, 2011: 72). Bu dönemde, yerel para birimi Som tedavüle çıkarılmış ve serbest piyasa ekonomisinde geçerli olan işlemler deneyimden geçirilmiştir. Daha sonra kısa sürede olumlu sonuç elde edilmese de, konvertibilite ve faiz oranlarında liberalizasyon sağlanabilmiştir.

Kırgız hükümeti tarafından geliştirilen reform programı kapsamında ayrıca devlet kontrolü altında olan fiyatlar serbest bırakılmış, ticaret mevzuatı ile tarım alanına yeni düzenlemeler getirilmiş, varlıklar belli düzeylerde özelleştirilmiş ve serbest ticaret rejimi kabul edilmiştir (Özden, 2013: 6). Bu gelişmelerin ardından 1996 yılında Kırgızistan ekonomisi iyileşme sürecine girmiştir. Ancak, 1998 yılında yaşanan Rusya krizinden olumsuz etkilenen Kırgız ekonomisi, krizden sonraki yıllarda toparlanarak ortalama % 5 oranında büyümüştür.

Tablo-9: Kırgızistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi

Başlıca Göstergeler	1994	1996	1998	2000	2005	2010	2015	2017
GSYİH (milyar $)	1.6	1.8	1.6	1.3	2.4	4.7	6.6	7.5
Kişi Başına GSYİH ($)	372	394	345	279	476	880	1.121	1.219
GSYİH Büyümesi (%)	-20	7	2.1	5.4	-0.1	-0.4	3.8	4.5
Enflasyon Oranı (%)	180.7	31.9	10.5	19.7	4.3	8	6.5	3.2
İşsizlik Oranı (%)	5.2	7.2	7.4	7.5	8.1	8.6	7.5	7.2
İhracat (milyar $)	340	505	514	505	672	1.756	1.476	1.791
İthalat (milyar $)	316	838	842	554	1.102	3.223	4.072	4.481
Dış Ticaret Dengesi	24	-333	-328	-49	-430	-1.467	-2.596	-2.690
Cari Denge/ GSYİH (%)	-4.9	-23.2	-22.1	-5.5	-1.5	-9.8	-15.7	-6.9

Kaynak: World Bank, IMF, 2018.

Tablo-9'dan görüldüğü gibi, Kırgızistan ekonomisi bağımsızlığın ilk yıllarındaki daralmadan sonra 1996 yılından sonra büyük ölçüde iyileşme sürecine girmiştir. 1994 yılında ülke GSYİH'si 1.6 milyar dolar iken, 1996 yılında 1.8 milyar dolara yükselmiştir. 1998 yılında ise Rusya krizi etkisiyle ülke GSYİH'si 1.6 ve

2000 yılında 1.3 milyar dolara gerilerken, 2005 yılında 2.4 milyar dolar, 2010 yılında 4.7 milyar dolar, 2015'te 6.6 milyar dolar ve 2017 yılına gelindiğinde 7.5 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak, kişi başına düşen milli gelir de 1994 yılında 372 dolardan, 2017 yılında 1.219 dolara çıkmıştır. Ayrıca, Kırgızistan'ın ekonomik büyüme sürecine baktığımızda, 1994 yılında % 20 oranında ekonomik daralma yaşanırken, 1996 yılına gelindiğinde % 7 gibi yüksek ekonomik büyüme süreci yakalanmış ve 2000 yılında da ülke ekonomisinin büyümesi % 5.4 oranında gerçekleşmiştir. 2005-2010 yılları içinde küçük ölçüde ekonomik daralma yaşayan Kırgız ekonomisi, 2015-2017 yılları içerisinde ise sırasıyla % 3.8 ve % 4.5 oranında ekonomik büyüme yaşamıştır. Diğer taraftan, ilk yıllardaki yüksek enflasyon 1994 yılına % 180.7, 1996'da % 31.9, 1998'te 10.5 olurken, 2000 yılında % 18.7'ye yükselmiştir. Ancak, 2005 yılına gelindiğinde enflasyon % 4.3'e düşerek ülkede fiyat istikrarı yakalanmıştır. Öte yandan, 2010'da enflasyon oranı yeniden % 7.9 seviyesine çıkmasına rağmen, 2015'te % 6.5 ve 2017 yılında da % 3.1'e inmiştir. Tüm bu gelişmelerin aksine, işsizlik oranında bağımsızlığın ilk yıllarından bu yana gözle görülür bir değişim olmadığı, hatta artış trendinde olan işsizlik sorununun ortaya çıktığı görülmektedir. Bundan başkada, ihracat ve ithalatta artışlar sağlansa da, Kırgızistan'ın büyük ölçüde ithalata bağımlı kaldığı ve sürekli dış ticaret açığıyla karşı karşıya olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, 1994 yılında 24 milyon dolarlık dış ticaret fazlası söz konusuyken, 2017 yılına gelindiğinde 2.690 milyar dolarlık dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca, cari açığın bağımsızlıktan bu yana önemli boyutlara ulaştığı görülmektedir. 1994 yılında cari açığın GSYİH'ye oranı % 4.9 iken, 1996 yılında % 23'e kadar çıkmış, 2000 yılında ise % 5.5 ve 2005 yılında % 1.5 seviyesine inmiştir. Bu gerilemeye rağmen, cari açığın GSYİH'ye oranı 2010'da tekrar % 9.8 ve 2015'te % 15.7'ye kadar çıkmıştır. 2017 yılı itibarıyla da bu oran % 6.9 gibi yüksek oranda gerçekleşmiştir.

2.2.1. Kırgızistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler

Kırgızistan'da GSYİH'nin genel yapısına baktığımızda Tablo-10'dan görüldüğü gibi, ülkede hizmet ve sanayi sektörleri ön plana çıkmaktadır. İlk önce sanayi sektörünün GSYİH içindeki gelişimi incelendiğinde, 1993 yılında sanayi sektörünün payı % 30.5 olmuş ve üretimin önemli ölçüde daraldığı 1995 yılında bu oran yaklaşık yarı yarıya azalarak % 18.1'e düşmüştür. Daha sonra, toparlanma

dönemi olan 2000 yılı itibarıyla yeniden yükselişe geçen sanayi üretiminin GSYİH'ye katkısı % 29.2 olmuş, 2005 yılında ise tekrar % 19.9 oranına gerilemiştir. Daha sonra 2010 yılında sanayi sektörünün payı % 26.2, 2015 yılında % 25 ve 2017 itibarıyla da % 26.4'e yükselmiştir. Hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı ise, bağımsızlığın ilk yıllarından bu yana sürekli olarak artış göstermiştir. Buna göre, 1993 yılında hizmet sektörünün katma değeri % 28, 2000 yılında % 30, 2010 yılında % 49.3 ve 2017 itibarıyla % 50.3 oranında gerçekleşmiştir. Buna karşın, tarım sektörünün GSYİH içindeki payı, 1995 yılına kadar yüksek oranda olmasına rağmen, 2000 yılından bu yana önemli ölçüde azalmıştır. Buna göre, 1995 yılına kadar % 40 oranına kadar çıkan tarım sektörünün payı, 2000 yılında % 34, 2005 yılında % 28.4, 2010'da % 17.4, 2015'te %14 ve 2017 yılına geldiğinde % 12.3 oranına kadar düşmüştür.

Tablo-10: Kırgızistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)

Temel Sektörler	1993	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Sanayi	30.5	18.1	29.2	19.9	26.2	25	26.4
Tarım	39	40	34	28.4	17.4	14	12.3
Hizmet	28	35.6	30	42.4	49.3	52	50.3

Kaynak: World Bank, 2018.

2.2.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Kırgızistan'da sosyalist planlama döneminde tarım ve hayvansal üretim birer üretim çiftliği şeklinde teşkilatlanan "Selhoz" ve kolektif çiftlikler olan "Kolhozlarda" yapılmıştır. Bağımsızlığın ilanıyla birlikte, tarım sektöründe de özelleştirme programları başlatılmış ve tarımsal reform çerçevesinde devletin kolektif çiftliklerinin yönetim ve mülkiyet yapısının yeniden düzenlenmesine önem verilmiştir (Sarygulova, 2011: 79). Böylelikle, ülkedeki tarımsal reformun hedefi özel ve rekabetçi bir serbest piyasa oluşturmak ve çiftçilere yeterli gelirin sağlanabildiği bir yapının sağlanması olmuştur.

Kırgızistan'ın tarım sektöründe 1990'lı yılların ortalarından itibaren uygulanmaya başlayan özelleştirme reformu ile 300 binden fazla çiftlik ve köy işletmeleri ile 1300'e yakın kooperatif işletmeleri kurulmuştur. Bunun sonucunda, ülkenin tarım sektöründe gelişme başlanmıştır (Elemanova, 2015: 124). Halihazırda

Kırgızistan'daki tarımsal üretimin yaklaşık % 40'ı özel sektöre ait çiftlikler tarafından gerçekleştirilmektedir. Devlet işletmelerinin üretimdeki payı, sadece % 5 civarında kalmaktadır. Geri kalan % 55'lik kısım kişisel girişimde bulunan ailelere ait tarlalarda yapılmaktadır.

Kırgızistan'ın mevcut tarım arazilerinde buğday, mısır, pamuk, kenevir ve yağlı tohumlarla birlikte, üzüm başta olmak üzere muhtelif meyveler ve sebzeler yetiştirilmektedir. Bu tarım ürünleri, ülkede sanayi üretiminin yeterli düzeyde olmaması nedeniyle, Kırgız ihracatının önemli kalemlerinden bir kısmını oluşturmaktadır (Ramazanoğlu ve Acar, 2008: 389). Kırgızistan'da tahıl üretimi önemli olup, bu konuda buğday ve mısır üretimi ön plana çıkmaktadır. Diğer alanlarda ise sebze üretimi tarımsal üretimin önemli kısmını oluşturmaktadır.

Kırgızistan'da tarım sektöründeki imkanlardan daha fazla yararlanmak ve bu sektörün gelişmesini sağlamak için bazı engellerin aşılması söz konusu olabilmektedir. Bu sorunların başında, sulama sistemindeki eksiklikler, kullanılan ekipmanların sağlanması ve en önemlisi de finansmandaki yetersizlikler sayılabilir. Bu günlerde Kırgızistan'da tarım arazilerinin olumsuz şartlarına örnek vermek gerekirse, tarım arazilerinin 69 bin hektarının sert toprak, 30 bin hektarının erişim zorlukları, 14.2 bin hektarında sulama imkanının bulunmaması, 9.9 bin hektarının finansman yetersizliği, 9.5 bin hektarının tuzlanma ve bataklık, 6.1 bin hektarının üretim girdileri eksikliği nedeniyle kullanılmaması başlıca sorunlardandır (Manasov, 2012: 52).

Kırgızistan'da hayvancılık sektörü, eski dönemlerden beri ülkenin vazgeçilmez yaşam kaynağını oluşturmuştur. Göçebe hayatı yaşayan Kırgızlar için ülkedeki var olan elverişli büyük otlaklar bu alanın gelişmesi için önemli katkı sağlamıştır. Bu yüzden Kırgızistan, Sovyetler Birliği döneminde yün, süt ve et üretim merkezi haline gelmiştir (Dörre and Borchardt, 2012: 313). Günümüzde de halen Kırgızistan'ın ulusal ekonomisi çok yönlü gelişme göstermediğinden, tarım ve hayvancılık sektörü birincil sektörler arasında gelmektedir.

Kırgızistan'da hayvancılık alanında 350 binden fazla bireysel çiftlik faaliyet göstermektedir. Bunların % 70'i sığır, koyun, keçi ve at yetiştiriciliği yapmaktadır. Ülkedeki küçükbaş hayvan üretimi için önemli bir iç ve dış talep vardır (Sydykova

and Rodriguez, 2014: 106). Bu kapsamda, et işleme endüstrisi Kırgız ekonomisinin en dinamik alt sektörlerinden biridir. Bu alandaki üretimin bir kısmının ihracatı da söz konusu olabilmektedir.

Tablo-11: Kırgızistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)

Başlıca Alanlar	2013	2014	2015	2016	2017
Bitkisel üretim	1,237.0	1,408.3	1,399.3	1,403.2	1,552.1
Hayvansal üretim	1,171.8	1,334.6	1,358.8	1,360.3	1,363.6

Kaynak: Statistics Committee of Kyrgysztan, 2018.

Tablo-11'de, Kırgızistan'da üretilen tarım ve hayvansal ürünlerin toplam üretim değeri gösterilmektedir. Buna göre, son beş yıl içindeki tarım sektörünün toplam üretim hacmine bakıldığında, önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Bu bağlamda, tarım sektöründeki üretimin yarısından fazlasını oluşturan bitkisel üretim değeri 2013 yılında 1,237 milyar dolar düzeyinde iken, yıllar itibarıyla dalgalı seyir izlemesine rağmen, özellikle 2017 yılında yüksek oranda artış göstermiş ve 1,552 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Hayvansal üretim seyrine baktığımızda ise, üretim değeri 2013 yılında 1,171 milyar dolardan, 2014 yılında yüksek oranlı artışla 1,334 milyar dolara çıktıktan sonra, 2017 yılına kadar çok düşük düzeyde artış göstermiş ve 1,363 milyar dolar olmuştur.

2.2.1.2. Sanayi

Kırgızistan'da sanayi sektörü madencilik, elektronik, hidroelektrik enerjisi, deri işleme, ağaç işleme, mobilyacılık ve tekstil alanlarında potansiyel bir yapıya sahiptir. Ayrıca, ülkede gıda işleme sektöründe önemli gelişmeler kaydedilmiş ve BDT ülkeleri içinde gıda sanayi ve konservecilik açısından dördüncü sıraya yerleşmiştir (Sarygulova, 2011: 77). Diğer taraftan, madencilik Kırgızistan'ın en önemli sanayi alt sektörlerinden biridir. Madencilik endüstrisi, Kırgızistan'ın sanayi üretiminin yarıya yakınını gerçekleştirmektedir. Bu alanda özellikle altın sanayi önemli bir ağırlığa sahiptir.

Kumtor altın madeni, ülke GSYİH'nin yaklaşık % 6'sını, ihracatın % 37'ni ve Kırgızistan sanayi sektörünün ise ortalama % 38'ni tek başına oluşturmaktadır. Kumtor, 363 tonluk kanıtlanmış rezervi ile 1996 yılında faaliyete başlamıştır. Bu maden yatağı, Kanadalı ''Centerra Gold'' ve ''KırgızAltın'' şirketi tarafından

işletilmektedir (Atay, 2012: 59). Kumtor Altın İşletmesi (2018) resmi verilerine göre, 2018 yılı itibarıyla bu maden yatağında 3.700 kişi istihdam edilmektedir. Ayrıca, üretim miktarı 2017 yılında 17.5 ton olarak gerçekleşmiştir. Kırgızistan'daki ikinci büyük altın madeni Taldı-Bulak Levoberejniy olup, 129 tonluk altına ev sahipliği yapmaktadır. Bu altın madeni, ''KırgızAltın'' ve ''Kazak Summer Gold'' adlı firmalar tarafından işletilmektedir. Bunlardan başkada, sahip olduğu iyi kalitedeki yaklaşık 75 tonluk rezervi ile Kırgızistan'daki üçüncü büyük altın yatağı, Talas bölgesindeki Jeroy madenidir.

Tablo-12: Kırgızistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyon $)

Başlıca Ürünler	2013	2014	2015	2016	2017
Elektrik enerjisi	316.6	339.9	442.7	457.6	511.9
İşlenmiş gıda ve tütün	320.4	356.3	331.8	371.7	455.5
Kauçuk ve plastik ürünler	30.7	248.2	234.2	206.5	255.6
Temel metal ürünleri	121.7	116.1	117.9	145.3	153.1
İşlenmiş petrol ürünleri	12.4	45.8	93.6	114.6	160.6
Tekstil ürünleri	122.6	88.1	77.5	94.8	96.9
Ham petrol ve doğalgaz	28.2	29.8	33.5	38.6	44.1
Kömür	24.5	30.8	31.4	30.0	32.5
Ahşap ve kağıt ürünleri	27.4	29.2	29.6	29.3	27.9
Elektronik ürünler	22.0	26.7	25.5	22.2	19.6
Kimyasal ürünler	16.7	17.4	11.1	10.0	8.6
Makine ve ekipman	4.9	5.8	4.0	3.2	5.3
Toplam Sanayi Üretimi	2,309.6	2,440.6	2,583.9	2,283.5	3,310.2

Kaynak: Statistics Committee of Kyrgysztan, 2018.

Tablo-12'den görüldüğü gibi, Kırgızistan'ın sanayi üretiminde elektrik enerjisi, işlenmiş gıda ürünleri, kauçuk ve plastik ürünler, metal ürünleri, işlenmiş petrol ürünleri, tekstil ürünleri gibi imalat sanayi malları, diğer taraftan ham petrol, doğalgaz ve kömür başta olmak üzere madencilik endüstrisi ürünleri öne plana çıkmaktadır. Buna göre, söz konusu ürünlerin üretimi son beş yıl içerisinde önemli ölçüde artış göstermiştir. Öte yandan, ahşap ve kağıt ürünleri, kimyasal ürünler, makine ve elektronik ürünler gibi diğer imalat sanayi üretimi düşük ölçüde gerçekleşmektedir. Ayrıca, bu ürünlerin üretim hacmi yıllar itibarıyla önemli

boyutlarda artış göstermeyip, hatta azalma eğiliminde bir seyir izlemektedir. Ancak, Kırgızistan'ın toplam sanayi üretimi hacmine baktığımızda son beş yıl içerisinde sürekli arttığı görülmektedir. 2013 yılında toplam sanayi üretim değeri 2,309.6 milyar dolar seviyesinden, 2017 yılına gelindiğinde % 43 oranında artarak 3,310.2 milyar dolara yükselmiştir.

2.2.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme

Kırgızistan, gelişmekte olan ulaştırma sistemine sahiptir. Kırgızistan'ın ulaşım altyapısı 34 bin km olan karayollarından, ülkenin kuzey ve güney bölgelerini Kazakistan ve Özbekistan'a bağlayan 424 km olan demiryollarından, 3 tane uluslararası havalimanı dahil olmak üzere, yaklaşık 10 havalimanını kapsayan havayollarından oluşmaktadır (IRU, 2013: 9).

Kırgızistan'da ulaşım sisteminin temeli karayollarıdır. Ülkenin dağlık coğrafyası nedeniyle diğer BDT ülkelerindeki demiryolu taşımacılığı yerine karayolu taşımacılığı ağırlıktadır (İsayev, 2009: 46). Bu bağlamda, yolcu taşımacılığının % 99'sı, yük taşımacılığının % 95'i karayolu ile yapılmaktadır. Ülkenin karayolu ulaşım ağı uluslararası nitelikte olmamakla birlikte, başkent Bişkek etrafında yoğunlaşmıştır.

Kırgızistan'ın demiryolu sistemi, 424.6 km uzunluğunda olup, coğrafi olarak iki kısma bölünmüştür. Kuzey bölgesinde 323.4 km olan demiryolu, güney bölgesinde 101.2 km'den oluşmaktadır. Ancak, bu iki bölge hatları birbirine bağlantılı değildir (TRACECA, 2018). Buna rağmen, Kırgızistan'ın demiryolu bağlantısı komşu ülkelerdeki demiryolu ağlarına bağlantılıdır. Söz konusu bağlantılar, Kazakistan ve Özbekistan'ın yanı sıra, ''Bişkek-Yeketerinburg'', ''Bişkek-Novosibirsk-Novokuznetsk'' ve ''Moskova-Bişkek'' rotalarını içermekte olup, büyük ölçüde Rusya'ya da bağlanmaktadır.

Kırgızistan'ın havacılık sektörü ise, devlet havayolu şirketi olan Kırgız Havayolları dahil olmak üzere 16 firmadan oluşmaktadır. Düzenli olarak faaliyet gösteren havaalanları arasında Oş, Celal-Abad, Karakol, Yssyk-Kul, Naryn, Talas, Çatkal, Kyzyl-Kaya, Kazarman, Batken havaalanları gösterilebilir (IRU, 2013: 11). Ülkedeki uluslararası nitelikte olan havaalanları Manas, Oş ve Yssyk-Kul havaalanları olup, uluslararası standartlara göre modernize edilmiştir.

Tablo-13: Kırgızistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı

Başlıca Taşımacılık Alanı	2013	2014	2015	2016	2017
Yük (milyon ton)	41,000	28,900	29,700	31,200	31,900
Karayolu	39,400	27,200	28,200	29,300	29,800
Demiryolu	1,360.6	1,493.7	1,278.6	1,699.5	1,935.7
Havayolu	500.0	200.0	200.0	100.0	300.0
Boru hattı	222.1	192.3	208.8	210.3	226.2
Yolcu (milyon kişi)	619.0	638.6	653.1	682.2	709.9
Karayolu	598.5	616.9	628.3	654.9	678.8
Havayolu	1,050.2	1,238.3	1,200.3	1,112.3	1,484.5
Demiryolu	407.0	318.2	286.6	283.6	313.9
Elektrikli hat	19.0	20.1	23.3	25.9	29.3

Kaynak: Statistics Committee of Kyrgysztan, 2018.

Tablo-13'de, Kırgızistan'da yük ve yolcu taşımacılığı miktarı gösterilmektedir. Buna göre, yük taşımacılığı 2013 yılında 41 milyon ton iken, son beş yıl içerisinde önemli ölçüde azalma eğilimi göstererek 2017 yılında 31.9 milyon tona gerilemiştir. Yük taşımacılığında başlıca alanlar incelendiğinde, karayolu tek başına yük taşımacılığının ortalama % 94'ni oluşturmaktadır. Bunu daha sonra, sırasıyla demiryolu, havayolu ve boru hattı takip etmektedir. Ayrıca, yolcu taşımacılığında artış yaşanarak, 2013 yılında 619 milyon yolcu sayısı, sürekli artarak 2017 yılında 709 milyon yolcu sayısına yükselmiştir. Yolcu taşımacılığında da karayolu hakim olup, toplam yolcu taşımacılığının % 96'nı oluşturmaktadır. Kalan % 4'lük kısım ise sırasıyla, havayolu, demiryolu ve elektrikli hatların payına düşmektedir.

Kırgızistan'ın haberleşme sektörü Dünya Bankası ve Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankasının mali yardımları ile modernize edilmiştir. Devlet tarafından işletilen Kırgıztelecom sabit telefon piyasasında tekel pozisyonundadır (Özden, 2013: 22). Ayrıca, sektörde 6 adet mobil telefon operatörü faaliyet göstermektedir. Bunlar; Sky Mobile, Megacom, Fonex, Katel, Nexi ve Nur Telekom'dur.

Kırgızistan'ın telekomünikasyon sektöründe mobil telefon kullanımı yaygındır. Ülkede halihazırda mobil telefon aboneliği oranı 100 kişi başına 131.4 oranında olup, sektörde mobil telefon piyasası gelişmiştir (ITU, 2017: 98). Öte yandan, sabit telefon aboneliği oranı 100 kişi başına 6.6 düzeyinde olup, düşük seviyededir. Bireysel internet kullanıcıların toplam nüfusa oranı ise % 34.5 ve internet erişimi olan hane sayısı oranı % 18.8 gibi düşük seviyededir. Bu da ülkedeki internet alanının yaygın olmayıp, henüz gelişme aşamasında olduğuna işaret etmektedir.

2.2.1.4. Bankacılık

Kırgızistan'ın bankacılık sistemini yöneten kanunlar 1991 yılında kabul edilmiştir. Bağımsızlıktan hemen sonra ülkenin mevcut bankacılık sektörü, Kırgızistan Milli Bankası, üç büyük ticari banka, dokuz küçük ticari banka ve bir tasarruf bankasından oluşmuştur. Daha sonra Kırgızistan'da 1993 yılına gelindiğinde faaliyette bulunan ticari banka sayısı 20 ve 1998 yılında da toplam banka sayısı 23 olmuştur (Oktay ve Çakır, 2005: 9).

Kırgızistan'da bankacılık sektörüne yönelik reformlar kapsamında Uluslararası Muhasebe Standartlarına dayanan yeni bir Hesap Şartı getirilmiş ve tüm ticari bankalar için zorunlu kılınmıştır. Ayrıca, yeni Bankalar ve Bankacılık Faaliyetleri Kanunu, yeni Teminat Kanunu ve yeni İflas Kanunu gibi bir dizi mali yasa çıkarılmıştır (Sagbansua, 2006: 44). Bu yenilikler Kırgızistan'da yeni bankaların ortaya çıkmasına ve faaliyetlerinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Ülkedeki bankalar halihazırda Uluslararası kuruluşların sağladığı kredi faaliyetleri dahil olmak üzere birçok alanda önemli aracı kurumlar haline gelmiştir.

Kırgızistan Milli Bankası (2018) verilerine göre, 30 Eylül 2018 tarihi itibarıyla ülkede 25 ticari banka faaliyet göstermekte ve bunların toplam şube sayısı 320'dir. Bu bankaların toplam varlıkları geçen yılın aynı dönemine göre % 8.5 artış göstererek 3 milyar dolar olmuştur. Ayrıca, toplam banka mevduatları bir önceki yılın aynı dönemine kıyasla % 4.9 artarak 1.8 milyar dolar olmuştur. Bu mevduatların, % 53'i milli para cinsinden oluşurken, kalan % 47'si döviz cinsinden oluşmuştur.

Tablo-14: Kırgızistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyon $)

Başlıca Alanlar	2013	2014	2015	2016	2017
Sanayi	62.499	93.153	113.830	123.557	149.521
Tarım	104.297	206.945	253.862	277.769	309.110
İnşaat	44.810	69.935	77.094	82.356	111.803
Ulaştırma	16.680	21.419	23.816	21.739	26.837
Haberleşme	892	367	575	1.146	2.119
Ticaret	284.649	401.598	447.022	402.906	445.302
Diğer	160.618	241.599	299.793	293.918	355.517
Tüketici kredileri	69.750	95.344	124.949	138.054	153.948
Toplam	774.198	1,129.9	1,347.9	1.341.4	1,554.1

Kaynak: National Bank of Kyrgyzstan, 2018.

Tablo-14'den görüldüğü üzere, Kırgızistan'da ticari bankaların ekonomiye verdikleri kredi miktarı son beş yıl içerisinde sürekli artış göstererek, 2013 yılında 774 milyon dolar civarındayken, 2017 yılında 1.5 milyar dolara ulaşmıştır. Verilen kredilerin kullanım alanlarına baktığımızda, ekonomi sektörleri ön planda olup, bu sektörler içerisinde ticaret ve tarım sektörleri en yüksek paya sahiptirler. Bunları daha sonra sanayi, inşaat, ulaştırma ve haberleşme sektörleri takip etmektedir. Bu bağlamda, ticaret sektörünün kredi kullanımı sürekli artarak, 2013 yılında 284 milyon dolardan, 2017 yılında 445 milyon dolara çıkmıştır. Aynı şekilde tarım sektörünün kredi kullanımı, 2013 yılında 104 milyon dolardan, 2017 yılında 309 milyon dolara çıkmıştır. Sanayi sektörünün 2013 yılında 62 milyon dolarlık kredi kullanımı sürekli artarak, 2017 yılında 149 milyon dolar olmuştur. İnşaat sektöründe de sürekli artan kredi kullanımı, 2013'te 44 milyon dolar iken, 2017'de 111 milyon dolara yükselmiştir. Ayrıca, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinde de gelişmeler yaşanarak ulaştırmada kredi kullanımı, 2013'te 16 milyon dolardan, 2017'de 26 milyon dolara, haberleşme sektöründe ise, 892 bin dolardan, 2 milyon dolara yükselmiştir. Diğer kredi kullanım alanlarında da artış olmuş ve 2013'te 160 milyon dolardan, 355 milyon dolara yükselmiştir. Diğer taraftan, tüketici kredileri de önemli paya sahip olup, söz konusu dönem içinde yüksek boyutta artış göstermiştir. Buna göre, 2013'te tüketici kredisinin boyutu 69 milyon dolar düzeyindeyken, sürekli artış göstermiş ve 2017'de 154 milyon dolar olmuştur.

2.3. ÖZBEKİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'ın, ilk yıllarda uygulamaya koyduğu genel ekonomi politikalarının temel amacı, piyasa ekonomisine geçiş için yeniden yapılanmayı sağlamak ve ortak yatırımlar yoluyla yabancı sermayenin çekilmesi olmuştur (Mumcu, 1992: 7). Saptanan politikalar, başta pamuk olmak üzere hammaddelerin işlenmesi, yeni iş olanaklarının oluşturulması için sanayileşme, yurtdışı eğitim olanaklarından yararlanılarak vasıflı işgücü yetiştirmek, hammadde ve ürünlerin doğrudan dünya pazarlarına ulaştırılması gibi uygulamalar doğrultusunda şekillenmiştir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik problemlerin artması Özbekistan için bir ekonomik reform programı hazırlamasını zorunlu kılmıştır. 1994 yılında başlanan yeni programda devlete ait işletmelerin özelleştilmesiyle başlayan süreç, fiyatlar üzerinde devlet kontrolünün azaltılması, Som milli para biriminin tedavüle koyulması ve kamusal harcamalara bazı sınırlandırmalar getirilmesi gibi uygulamalarla devam etmiştir (DEİK, 2012: 5). Bu dönemde, bazı uluslararası kuruluşlarla da işbirliğine daha olumlu bakmaya başlayan Özbekistan Hükümeti, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'ndan finansal destek almaya başlamıştır.

Serbest piyasa ekonomisine geçiş için fiyat reformu uygulayan hükümet, bu reformu kademeli olarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunun nedeni, Özbek hükümetinin fiyat serbestleştirmenin aynı anda yapılması ekonomiye düzeltilemez zarar verecek düşüncesinde olmuş olmasıdır (Somuncuoğlu, 2001: 103-108). 1993 yılında tüketim mallarının üzerinde fiyat kontrollerinin var olmasına rağmen, sonraki yıllar kontrol edilen mal ve hizmetler kapsamı daraltılmıştır. Ancak, açık ve örtülü fiyat kontrollerinin, adım-adım geçiş stratejisi ve ithal ikame stratejisi çerçevesinde azda olsa halen devam ettiği bilinmektedir.

Özbekistan, reform programı kapsamında milli parasını tedavüle koymada geç kalmış ve milli para birimi yerine geçici bir para birimi olan ''som-kupon'' tedavüle girmiştir. Rublelerin som-kuponlarla değiştirilmesi için sadece bir aylık kısa süre tanınmış ve bu gibi şartların psikolojik etkileri büyük olmuştur (Agafonov and Razzakova, 1996: 8-14). Böylece, tüketicilerin elindeki paraları bir an önce çıkarma

çabaları ülkedeki enflasyonun astronomik rakamlara ulaşmasına neden olmuştur. Ancak, 1995 yılına gelindiğinde, uygulanan daha sıkı maliye ve para politikaları sonucunda artan enflasyon sorunu kontrol altına alınabilmiştir.

Özbekistan'da uygulanan kurumsal piyasa reformları 1996 yılına gelindiğinde ülke ekonomisinin büyümesinde sürükleyici rol oynamaya başlamıştır (İnal, 2017: 7). Bu bağlamda, söz konusu dönemde küçük ve orta ölçekli firmaların özelleştirilmesi söz konusuyken, büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi de gündeme gelmiştir.

Tablo-15: Özbekistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi

Başlıca Göstergeler	1994	1996	1998	2000	2005	2010	2015	2017
GSYİH (milyar $)	12.8	13.9	14.9	13.7	14.3	39.3	66.9	49.6
Kişi Başına GSYİH ($)	576	600	623	558	546	1.377	2.137	1.533
GSYİH Büyümesi (%)	-5.2	1.7	4.3	3.8	7	8.5	8	5.3
Enflasyon Oranı (%)	1.570	54	29	25	10.7	12.3	8.5	12.5
İşsizlik Oranı (%)	6.4	8.3	8.2	8.2	8.2	8.1	7.9	7.1
İhracat (milyar $)	2.550	4.210	3.530	2.817	4.749	11.695	10.500	10.500
İthalat (milyar $)	2.605	4.710	3.290	2.697	3.666	8.689	11.500	12.000
Dış Ticaret Dengesi	-55	-500	240	120	1.083	3.006	-1.000	-1.500
Cari Denge/ GSYİH (%)	-	-	-	-	12.7	5.4	-0.2	1.1

Kaynak: World Bank, 2018; IMF, 2018; UNTAD, 2018.

Tablo-15'de, Özbekistan'ın başlıca makroekonomik verileri gösterilmektedir. Buna göre, bağımsızlıktan bu yana Özbekistan'ın ekonomisi önemli ölçüde gelişme kaydetmiştir. 1994 yılında ülke GSYİH'si 12.8 milyar dolardan, 1996 yılında 13.9 ve 1998 yılında 14.9 milyar dolara yükselmiştir. Bu rakam daha sonra 2000 yılında 13.7 milyar dolar seviyesinde kalarak pek artış göstermemiştir. Bunun temel nedeni olarak, 1998 yılındaki Rusya krizi ve bununla birlikte dünya hammadde fiyatlarının 1990'lı yılların sonunda düşmesinin olumsuz etkileri gösterilmektedir. Ancak, 2005 yılında ülke GSYİH'si 14.3 milyar dolardan, 2010 yılında 39.3 milyar dolar ve 2015 yılında 66.9 milyar dolara ulaşarak bağımsızlıktan bu yana rekor seviyede artış göstermiştir. 2017 yılı itibarıyla da 49.6 milyar dolara gerilemiştir. Ülkenin kişi başı milli geliri ise, 1994 yılında 576 dolar iken, sürekli artarak 2017'de 1.533 dolara yükselmiştir. Özbekistan'ın ekonomik büyüme oranına baktığımızda, 1994 yılında %

5.2 oranında ekonomik küçülme yaşanırken, 1996 yılında % 1.7, 1998 yılında % 4.3 oranında pozitif büyüme oranına ulaşılarak gelişme kaydedilmiştir. 2000 yılı itibarıyla da sürekli büyüme yaşanarak, 2005'te % 7, 2010'da % 8.5, 2015'te % 8 ve 2017 yılında % 5.3 oranında yüksek ekonomik büyüme gerçekleşmiştir. Bu gelişmelere rağmen, ülkedeki enflasyon ve işsizlik sorunu ortadan kaldırılamamıştır. Enflasyon oranı 1994 yılında % 1.570 oranında iken, 1996 yılında % 54, 2000 yılında ise % 25 gibi çift haneli rakama düşmüştür. 2005 yılına gelindiğinde % 10.7 olan enflasyon, bu güne kadar artış seyri ile devam ederek kronik sorun haline gelmiştir. İşsizlik oranında da aynı durum söz konusu iken, 1994 yılında % 6.4 seviyesinden, 2000 yılında % 8.2'ye çıkarak, günümüze kadar neredeyse aynı seviyede kalmıştır. Özbekistan'ın dış ticaret seyrini incelediğimizde, bağımsızlıktan bu yana ihracat ve ithalat hacminde artış görülmektedir. 1994 yılında 5 milyar dolar civarında olan ticaret hacmi, 2017 yılında 22.5 milyar dolara ulaşmıştır. Buna bağlı olarak, dış ticaret dengesinde 2000 yılına kadar açık söz konusuyken, 2000 yılından bu yana dış ticaret fazlası ortaya çıkmıştır. Ancak, 2015-2017 yıllarına gelindiğinde ülkenin yüksek boyutta dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. Cari dengenin GSYİH'ye oranı ise 2005 yılından bu yana yüksek oranda pozitif yöndeyken, son yıllarda giderek negatif eğilim göstermesine rağmen, makul seviyede olduğu görülmektedir.

2.3.1. Özbekistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler

Özbekistan'da GSYİH'nin genel yapısı incelendiğinde, Tablo-16'dan görüldüğü gibi hizmet ve sanayi sektörleri öne çıkmaktadır. Buna göre, sanayi sektörünün GSYİH'ye katkısının seyrine baktığımızda 1993 yılında % 31.2 seviyesindeyken, tüm Orta Asya ülkelerindeki ekonomik daralmanın yaşandığı 1995 yılında % 24.1 seviyesine ve 2000 yılında % 20.2'ye düşmüştür. 2000 yılından sonra toparlanmaya başlayan Özbek ekonomisinde sanayinin GSYİH içindeki payı artarak, 2005 yılında % 26, 2010 yılında % 30.2 ve 2015 yılında % 30 oranına yükselmiştir. 2017 yılı itibarıyla söz konusu oran % 29.4 oranında gerçekleşmiştir. Hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı ise bağımsızlıktan bu yana sürekli artış göstermiştir. Buna göre, 1993 yılında % 31.7 olan hizmet sektörünün katma değer payı, 1995 yılında % 34.6, 2000 yılında % 37.1, 2010'da % 42.6 ve 2015 yılında % 44.4 olmuştur. 2017 yılında ise % 39.8 oranında gerçekleşmiştir. Buna karşın, tarım sektörünün GSYİH içinde payı 2000 yılına kadar sürekli artarak % 30'a kadar

çıkmasına rağmen, 2000 yılından bu yana sürekli düşüş içerisindedir. 2005'te % 26.3 olan bu oran, 2010'da % 17.9, 2015'te % 16.6 ve 2017'de % 17 oranına düşmüştür.

Tablo-16: Özbekistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)

Temel Sektörler	1993	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Sanayi	31.2	24.1	20.2	26	30.2	30	29.4
Tarım	27.5	28	30	26.3	17.9	16.6	17
Hizmet	31.7	34.6	37.1	37	42.6	44.4	39.8

Kaynak: World Bank, 2018.

2.3.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Tarım sektörü Özbekistan'ın ekonomik gelişiminde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, en önemli endüstrilerden biri olan tarım, Özbekistan'daki kilit reform alanlarının önceliklerinden biridir. Bu yüzden, Özbekistan'da son yirmi yıl içinde mülkiyet hakları, tarımsal işletmelere doğal kaynakları kullanma izni, farklı tarımsal sanayi tesisleri, hükümetin finans ve teknik alanda desteği gibi birçok reform yapılmıştır (Khaydarov, 2015: 103-104). Tarım sektörüne yapılan reformlar sayesinde, bu alandaki üretimde önemli artışlar yaşanmıştır. Ayrıca, nüfusun sosyal ve ekonomik yaşamında gelişmelere neden olarak, yoksulluğun azalmasına da katkı sağlamıştır.

Özbekistan'da ağırlıklı olarak pamuk, buğday, meyve ve sebze üretimi yapılmaktadır. Bunların yanında, ipekçilik ve hayvancılıkla da uğraşılmaktadır. Ülkede tarımsal üretimin % 59'u bitkisel üretimden elde edilirken, % 41'i ise hayvancılık üretiminin payına düşmektedir (İnal, 2017: 8). Tarım sektöründe temel ürün pamuk olup, toplam tarımsal üretimin yaklaşık % 40'ını teşkil etmektedir. Özbekistan, geçmiş yıllarda Sovyet tarım politikasından edinilen tecrübeler ve sahip olduğu uygun iklim koşulları nedeniyle pamuk üretiminde oldukça uzmanlaşmıştır.

Özbekistan eski Sovyetler Birliği döneminde toplam pamuk üretiminin % 60'dan fazlasının tedarikçisi olmuştur. Günümüzde de Özbekistan, dünyanın en önemli pamuk üretici ülkelerinden biridir ve ülke genelinde yaklaşık bir milyon tonun üzerinde pamuk üretilmektedir (Bashimov, 2016: 1). Ayrıca, üretilen pamuğun % 70'den fazlası Avrupa ve Asya ülkelerine ihraç edilmektedir.

Son dönemlerde Özbekistan hükümeti pamuk üretiminden başkada, tahıl ve sebze üretimini artırmayı birincil hedef olarak görmektedir. Bu alanda yapılan reformlar sayesinde, buğday üretimi büyük ölçüde artmıştır. Örneğin,1991 yılında 487 bin hektar alana buğday ekimi yapılırken, 2015 yılında 1,4 milyon hektar olarak artış göstermiştir. Üretim hacmi ise, 1991 yılında 609 bin ton, 2015 yılında da 7.2 milyon ton olmuştur (Babakholov et. al., 2018: 2). Buna ek olarak, sebze ürünleri üretiminde de hızlı artış yaşanmıştır. Son dönemlerdeki bu artışın en önemli nedenleri arasında, modern tarımsal teknolojilerin kullanımı başta olmak üzere, tarım ürünleri üzerine yoğunlaşma ve ürün çeşitlendirme faaliyetlerinde iyileşme süreci gösterilebilir.

Özbekistan'da tarım alanında ar-ge faaliyetleri büyük finansman desteği görmektedir. Devlet bütçesinden ayrılan finansman kaynağı başta olmak üzere, bağışçılar ve diğer üretici kuruluşlar tarımsal ar-ge faaliyetleri için önemli mali kaynak sağlamaktadır. Özel sektörün bu alandaki harcamalarındaki verilere pek yer verilmediği için devlet söz konusu faaliyetler için ana destekçi olmaya devam etmektedir (Babadjanov, 2013: 63). Özbek Tarımsal AR-GE Merkezi bildirimine göre, 2011 yılında bilimsel çalışmalara ayrılan fonların % 32.9'u tahıl üretimi, % 53.9'u pamuk ve % 8.1'i kabak, patates gibi sebze üretimi için ayrılmıştır.

Özbekistan'da hayvancılık giderek gelişmekte olan sektörlerden biridir. Ülkede hayvancılık ürünlerinin çoğu, küçük bir otlatma alanına sahip aileye ait küçük ölçekli çiftliklerde üretilmektedir. Aile çiftliklerinde hayvancılık üretimi büyük bir sosyal öneme sahiptir ve nüfusun önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır (Khaydarov, 2015: 105). Özbek hükümeti, bağımsızlıktan bu yana çiftlik hayvan sahipliğini artırmayı hedefleyerek, çiftçilere ve işletmelere düşük faizli krediler, özel ayrıcalıklar, özellikle yeni başlayan girişimciler için vergi muafiyetleri gibi birtakım teşviklerde bulunmuştur.

Tablo-17: Özbekistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)

Başlıca Alanlar	2013	2014	2015	2016	2017
Bitkisel üretim	2,533.0	3,004.0	3,453.3	4,009.6	5,559.5
Hayvansal üretim	1,551.1	1,741.2	1,941.4	2,060.8	2,516.8

Kaynak: Statistics Committee of Uzbekistan, 2018.

Tablo-17'den görüldüğü gibi, Özbekistan'da tarım sektörünün üretim hacmi yıllar itibarıyla yüksek düzeyde artış göstermiştir. Bu bağlamda, ülkenin tarım sektöründe en yüksek paya sahip bitkisel üretim hacmi yıllar itibarıyla sürekli artış göstererek, 2013 yılında 2.5 milyar dolar seviyesinden, özellikle 2017 yılındaki yüksek oranlı artışla beraber 5.5 milyar doların üzerine çıkmıştır. Öte yandan, hayvansal üretiminde de aynı gelişmeler yaşanarak, 2013 yılında 1.5 milyar dolar olan üretim değeri, 2017 yılında 2.5 milyar dolara ulaşmıştır.

2.3.1.2. Sanayi

Özbekistan'ın sanayi sektörü, diğer Orta Asya ülkelerine göre daha çok gelişmiş düzeydedir. Ülkede genellikle enerji, metalürji, makine, kimya, orman ürünleri gibi alt sektörler önemli rol oynamaktadır (Özgen, 2015: 20). Bu bağlamda, altın, bakır ve diğer metalleri işleyen Almalık bölgesindeki metalürji kompleksi ve Navoi, Hokant, Namangan ve Andijan kentlerindeki kimya sanayi tesisleri öne çıkmaktadır. Ayrıca, gıda işleme sektöründe gelişmeler kaydedilmiş ve Taşkent, Buhara, Margelon kentlerinde yiyecek fabrikaları kurulmuştur.

Özbekistan'ın sanayisine katkı sağlayan diğer alt sektörlerden biride, madencilik endüstrisi olup, burada petrol ve doğalgaz çıkarımı önemlidir. Özbekistan'ın potansiyel petrol rezervi 100 milyon ton, doğal gaz rezervi ise 1.8 trilyon metreküptür (Taşkent Ticaret Müşavirliği, 2016: 26). Ülkede başlıca petrol yatakları Buhara, Fergana, Kaşkaderya ve Surhanderya bölgelerinde bulunmakta ve toplam üç adet Petrol Rafinerisi faaliyet göstermektedir.

Doğalgaz yatakları ise Buhara-Hive, Üstyurt, Güney-Batı Hissar, Surhanderya ve Fergana bölgelerinde bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak, Kaşgadarya, Şahpaktı, Havuzak, Şodu ve Kandim yatakları gösterilebilir (İsmayilov ve Budak, 2015: 2). Bu doğalgaz yatakların içinde Şahpaktı yatağı, ülkedeki toplam doğalgaz üretiminin yaklaşık % 30'nu karşılamaktadır. Ayrıca, Türkmenistan sınırında bulunan Samantepe, Girsan ve Taylak doğalgaz yatakları 3.8 milyar metreküp hacmi ile Özbek gazının ihracatı konusunda önemli rol oynamaktadır.

Özbekistan'ın diğer önemli sanayi alt sektörü devletin öncelikli olarak belirlediği otomotiv endüstrisidir. Bu sektöre yabancı yatırımların ilgisi yıl geçtikçe artmaktadır. Bu konuda ülkedeki en büyük yatırım Güney Kore'nin Daewoo

firmasının Fergana bölgesindeki yatırımlarıdır (Somuncuoğlu, 2001: 159). Buna ek olarak, General Motors firması araba motoru üretimi için Taşkent'te yatırım yaparak, 2010 yılında üretime başlamıştır. Ayrıca, Özbek Devlet Oto Sanayi A.Ş. ile Mercedes Benz arasında 2010 yılının Mayıs ayında kurulan ortak şirket kapsamında, Taşkent Çikalov Uçak Fabrikasının kullanılmayan tesislerinde şehir içi ve şehirlerarası otobüs ile minibüs üretimi için yatırım yapılmıştır.

Tablo-18: Özbekistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyar $)

Başlıca Üretilen Ürünler	2013	2014	2015	2016	2017
Madencilik ürünleri (petrol, doğalgaz, kömür, çakıl taşı)	1,070.4	1,105.5	1,298.1	1,280.2	2,177.5
İşlenmiş gıda ürünleri	1,358.2	1,718.0	2,210.6	2,675.0	2,772.5
Tekstil ürünleri	1,062.6	1,294.4	1,581.2	1,592.4	2,001.8
Ahşap ürünleri	46.8	69.7	89.0	68.4	92.6
Kağıt ve kağıt ürünleri	51.2	57.8	73.3	114.1	146.9
İşlenmiş petrol ürünleri	294.9	365.7	370.5	344.7	439.6
Kimyasal ürünler	400.0	493.2	596.3	881.1	1,181.4
Kauçuk ve plastik ürünler	167.9	196.5	225.9	309.8	386.4
Metal-dışı mineral ürünler	511.7	569.7	583.8	756.9	898.9
İşlenmiş metaller	141.3	167.4	231.2	268.1	435.9
Elektrikli ekipmanlar	148.6	175.3	189.5	232.8	385.2
Motorlu Araçlar	925.8	1,074.4	934.5	491.0	1,255.0
Mobilya	41.6	58.6	73.4	163.7	180.7
Toplam Sanayi Üretimi	8,435.0	10,032.4	11,654.9	13,359.1	17,771.1

Kaynak: Statistics Committe of Uzbekistan, 2018.

Tablo-18'den görüldüğü üzere, Özbekistan'ın sanayi ürünleri üretiminde, madencilik ürünleri, işlenmiş gıda ürünleri, tekstil ürünleri, motorlu araçlar, kimyasal ürünler ve işlenmiş mineral ürünler önemli ölçüde üretilerek, toplam sanayi üretimine katkıda bulunmaktadır. Bu ürünlerin üretim seyrine baktığımızda, motorlu araçlar hariç, tümünün üretiminde son beş yıl içerisinde olağanüstü artışlar gözlenmiştir. Özellikle, madencilik ürünleri üretim hacmi 2013 yılında 1 milyar dolar iken, 2017 yılında 2 milyar dolara, işlenmiş gıda ürünleri 1.3 milyardan, 2.7 milyar dolara, tekstil ürünleri 1 milyar dolardan, 2 milyar dolara, kimyasal ürünler

400 milyon dolardan, 1 milyar doların üzerine çıkmıştır. Motorlu araçlarda üretim artışı istikrarlı olmayıp, 2013 yılında 925 milyon dolarlık üretilirken, sürekli azalarak 2016 yılında 491 milyon dolara kadar gerilemiştir. 2017'de ise 1.2 milyar dolara aniden yükseldiği görülmektedir. Öte yandan, işlenmiş petrol ürünleri, kauçuk ve plastik ürünler, işlenmiş metaller, ahşap ve kağıt ürünleri, mobilya üretimi Özbek sanayisinin diğer önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu ürünlerin de hepsinde sürekli artış olarak, özellikle metal ve mobilya üretiminde yüksek oranlı artışın olduğu görülmektedir. Metal üretim değeri 2013'te 141 milyon dolar iken, 2017'de 435 milyon dolara, mobilya ise 41 milyon dolardan, 180 milyon dolara çıkmıştır. Böylece, toplam sanayi üretimine baktığımızda, 2013 yılına kıyasla 2017 yılında % 110 oranında artarak 17.7 milyar dolar olmuştur.

2.3.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme

Özbekistan'da yurtiçi ve yurtdışı taşımacılık faaliyetleri genellikle karayolu vasıtası ile yapılmaktadır. 2016 yılında Özbekistan'da yaklaşık 256 kilometre yol yeniden inşa edilmiş, 94.4 kilometrelik yolun ise, onarımı yapılmıştır. Halihazırda ülkedeki otoyol ağının toplam uzunluğu yaklaşık 183 bin kilometredir (İSO, 2015: 9). Bunların arasında, uzunluğu yaklaşık üç bin kilometre olan Özbekistan'ın ulusal otobanı da dahil olmak üzere uluslararası, ulusal ve yerel karayolları bulunmaktadır.

Ülkede demiryolu taşımacılığı da önemli olup, bu alanın geliştirilmesi için bağımsızlıktan bu yana önemli adımlar atılmıştır. Bu yönde, 1994-2001 yılları arasında 700 kilometrelik ''Navoi-Uchkuduk-Nukus'' demiryolu yolu tamamlanmıştır. Bunun sonucunda, bağımsızlığın ilk yıllarında ülkenin Karakalpakistan ve Harezm bölgesine taşımacılık faaliyetleri önemli miktarda artmıştır (Uzbekistan Railways, 2018). Öte yandan, 2007 yılında 223 kilometrelik ''Tashguzar-Bajsun-Kumkurgan'' demiryolu hattıyla beraber 43 adet demiryolu köprüsü inşa edilmiştir. 2013 yılında ise Çin ile Özbekistan arasında elektrikli hat olan Angren-Pap inşasına başlanmıştır. Ayrıca, Taşkent-Semerkant-Buhara arasında yüksek hızdaki elektrikli trenler faaliyete başlamıştır. Buna göre, halihazırda ülkedeki toplam demiryolu uzunluğu 4.641 km ve bunun 1.684 km'si elektrikli hatlardan oluşmaktadır.

Özbekistan'ın dünya toplumlarıyla entegrasyonu ve ikili işbirliği kapsamında hava yolları da önemli bir yere sahiptir. Özbekistan'da 11 havalimanı uluslararası niteliktedir. Bu bağlamda, Özbekistan'a Avrupa ve Asya'nın 50'den fazla noktasından seferler gerçekleştirilmektedir. Ayrıca Yeni Zelanda ve Alaska'dan charter seferleri de düzenlenmektedir (İSO, 2015: 19). Ülkedeki havayolu hizmeti Özbekistan'ın bayrak taşıyıcı şirketi olan ''Özbekistan Havayolları'' tarafından yürütülmektedir. Bu havayolu şirketi Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki birçok uluslararası merkezlere doğrudan uçuş yapmaktadır.

Tablo-19: Özbekistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı

Taşımacılık Alanı	2013	2014	2015	2016	2017
Yük (milyar ton)	1,387.1	1,448.9	1,527.0	1,132.5	1,146.2
Karayolu	1,258.3	1,327.4	1,399.8	1,002.8	1,013.1
Demiryolu	63.7	65.7	67.2	67.6	67.9
Boru hattı	65.0	65.8	60.0	62.2	65.1
Havayolu (bin ton)	220.0	230.0	240.6	260.5	260.4
Yolcu (milyar kişi)	6,989.2	7,335.3	7,598.2	5,560.4	5,679.0
Karayolu	6,895.1	7,244.4	7,511.4	5,480.8	5,591.3
Elektrikli hat	74.3	69.5	64.5	57.0	64.4
Demiryolu	17.4	19.1	20.1	20.5	21.1
Havayolu	2.4	2.3	2.2	2.1	2.2

Kaynak: Statistics Committee of Uzbekistan, 2018.

Tablo-19'da, Özbekistan'da yük ve yolcu taşımacılığı miktarları gösterilmektedir. Görüldüğü gibi, Özbekistan'ın yük ve yolcu taşımacılık hacmi yıllar itibarıyla artmasına rağmen, son iki yılda azalma eğilimi göstermiştir. Buna göre, yük taşımacılığı hacmi 2013 yılında 1.3 milyar ton iken, 2017 yılında 1.1 milyar ton seviyesine inmiştir. Ülkede yük taşımacılığında görüldüğü üzere karayolu hakim olup, toplam yük miktarının ortalama % 90'nı bu alanda taşınmaktadır. Bunu daha sonra, sırasıyla demiryolu, boru hattı ve havayolu takip etmektedir. Yolcu taşımacılığında ise, 2013 yılında 6,9 milyar yolcu ulaşım sistemiyle taşınırken, bu rakam özellikle 2015 yılından sonra düşüş göstermiş ve 2017 yılında 5,6 milyar

yolcuya inmiştir. Yine yolcu taşımacılığında da karayolu ortalama % 98 pay almakta ve bunu elektrikli hatlar, demiryolu ve havayolu takip etmektedir.

Özbekistan'da haberleşme sektörü, hükümetin haberleşme ve bilişim teknolojilerine öncelik veren politikası sonucunda altyapı yatırımlarına bağlı olarak son yıllarda çok büyük bir gelişme göstermiştir. Dijital istasyonlara dönüşüm 2010'da tamamlanmış olup, mobil hizmetler ise hızla büyümektedir. Böylece, ülkedeki sabit telefon kullanım oranı düşük düzeydedir (DEİK, 2012: 9). Ülkede halihazırda kısıtlı aboneye hizmet veren iki alternatif sabit telefon hizmeti sağlayıcısı olup, bunlar Buzton ve East Telecom'dur.

Özbekistan'ın mobil telefon hizmeti piyasasında ise beş mobil operatörü hizmet vermektedir. Bunlar; Unitel, Ucell, UMS, Uzmobile ve Perfectum operatörleridir (ITU, 2017). Ülkenin başlıca telekomünikasyon verilerine baktığımızda, sabit telefon abone oranı 100 kişi başına 11.3, mobil telefon abone oranı ise 77.3 olup yüksek seviyededir. Bununla birlikte, bireysel internet kullanıcıların nüfusa oranı % 46.8 ve internet erişimine sahip hane sayısı oranı % 75.4 oranında olup, gelişmiş ülkelerin seviyesine yaklaşmaktadır.

2.3.1.4. Bankacılık

Özbekistan, 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkede bulunan eski Sovyet bankaları Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsız bankaları haline gelmiştir. Bu durumda ülkede Şubat 1991'de bankacılık sisteminin yeni yapısını oluşturan "Bankalar ve Bankacılık Faaliyeti" Yasası kabul edilmiştir (Akimov and Dollary, 2004: 6). Bu kanun, Özbekistan'ın Merkez Bankası'nın yanı sıra çeşitli devlet dışı mülkiyet biçimlerine dayanan ticari bankalar ile iki katmanlı bir bankacılık sisteminin oluşturulmasını öngörmüştür. Yasada Merkez Bankası, Özbekistan Parlamentosuna bağlı kalmış, para politikası ve banka denetimi yürütmek için ana görev ve sorumluluklar üstlenmiştir.

Bağımsızlıktan sonra bankacılık sistemini daha da geliştirmek için çaba gösteren Özbek hükümeti Dünya Bankası ile işbirliği yaparak bankaların sermaye yeterliliği ve likidite standartları ile ilgili önemli kararlar almıştır (Yücememiş vd, 2015: 6). Bu yönde 1999 yılında yerli sermayeli bankaların kayıtlı sermayelerine alt sınır koyan "Bankacılık Sistemi Reformunun Devamı İçin Tedbirler" adlı bir

kararname yayınlanmıştır. Bunun sonucunda Özbekistan bankalarının riske karşı korunma ve karlılıklarının artırılması sağlanmıştır.

Özbekistan Merkez Bankası (2018) verilerine göre, halihazırda ülkede faaliyette bulunan ticari banka sayısı 28 adet olup, bunların 11 tanesi devlete ait bankalar, kalan 17 tanesi de özel sektör bankalarından oluşmaktadır. Bundan başkada, ticari bankalar dışında finans hizmetleri sunan 34 adet mikro kredi şirketi ve 54 tane lombard mevcuttur. Ticari bankaların toplam varlıkları 2018 itibarıyla, 22.3 milyar dolar olup, bir önceki yıla göre % 76.9 oranında artış göstermiştir. Ayrıca, bankalarının toplam mevduat hacmi 7.7 milyar dolar olup, 2017 yılına göre % 54.5 oranında artmıştır (Central Bank of Uzbekistan, 2018).

Tablo-20: Özbekistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyar $)

Başlıca Alanlar	2017	2018
Sanayi	2,188.0	5,393.3
Tarım	361.719	565.537
İnşaat	264.521	408.351
Ticaret	485.632	625.645
Ulaştırma ve Haberleşme	852.600	1,932.6
Lojistik	77.758	56.291
Diğer	871.183	2,464.5
Tüketici kredileri	1,118.5	1,621.9
Toplam	6,219.9	13,068.1

Kaynak: Central Bank of Uzbekistan, 2018.

Tablo-20'de, Özbekistan'da ticari bankalar tarafından ekonomiye arz edilen kredi miktarı görülmektedir. Buna göre, ekonomiye sunulan kredi miktarı 2017 yılında 6.2 milyar dolar iken, 2018 yılında 13 milyar dolara yükselerek olağanüstü bir artış yaşanmıştır. Verilen krediler kullanım alanları bazında incelendiğinde, sanayi, ulaştırma ve haberleşme sektörleri kredi kullanımında ilk sıralarda gelmektedir. Bunları daha sonra ticaret, tarım, inşaat ve lojistik sektörleri takip etmektedir. Sanayi sektörünün toplam kredi kullanımı 2017'de 2.1 milyar dolar seviyesinde iken, 2018'de 5.3 milyar dolara ulaşarak rekor seviyede artmıştır. Aynı şekilde, ulaştırma ve haberleşme sektörünün de kredi kullanımı 852 milyon dolardan,

1.9 milyar dolara çıkmıştır. Ayrıca, ticaret sektöründe kredi kullanımı 485 milyondan, 685 milyon dolara, tarımda 361 milyondan 565 milyona ve inşaat sektöründe 264 milyondan 408 milyon dolara çıkmıştır. Bunlara karşın, lojistik sektöründe kredi kullanımı düşük düzeyde olup, bir önceki yıla kıyasla 77 milyon dolardan, 56 milyon dolara gerilemiştir. Diğer sektörlerde de kredi kullanımı önemli ölçüde artarak, 871 milyon dolardan, 2.4 milyar dolara yükselmiştir. Buna ek olarak, tüketici kredilerinde artış yaşanarak, 1.1 milyar dolardan, 1.6 milyar dolara çıkmıştır.

2.4. TACİKİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

Tacikistan, Orta Asya'da karayla çevrili, yaklaşık 7 milyon nüfusuyla bölgedeki kişi başına düşen gelir bakımından en düşük gelirli ülke konumundadır. Ülkedeki yoksulluk düzenli olarak azalmasına rağmen, yoksulluk oranı bu ülkede halen yüksek oranlarda seyretmektedir (Bayraktutan, 2010: 171). Tacikistan, Avrupa ve Orta Asya bölgesi içinde, Milenyum Kalkınma Hedeflerinin çoğuna ulaşma şansı zayıf olan tek ülke olarak görülmektedir. Ülkede, 1992'den 1997'ye kadar devam etmiş olan iç karışıklıklar nedeniyle, ağır ekonomik ve insani kayıplar yaşanmıştır.

Tacikistan ekonomisi, 1991 yılında bağımsızlığının ilanı ile başlayan ve 1997 yılında sağlanan ateşkes ile sona eren iç savaş nedeniyle büyük hasar almıştır. Ülkenin altyapısı önemli ölçüde zarar görmüş, binlerce insanın yerlerinden olması nedeniyle tarım üretimi azalmış ve Rus kökenli Tacik vatandaşlarının ülkeden ayrılmaları nedeniyle de önemli bir kalifiye işgücü kaybı meydana gelerek üretimde ciddi düşüşler yaşanmıştır (DEİK, 2012: 3). Siyasi istikrarsızlığın getirdiği bu ekonomik daralmaya ek olarak, uluslararası kuruluşların yardımları, krediler ve yabancı yatırımlar söz konusu iç savaşlardan dolayı Tacikistan'a oldukça geç gelmiştir.

Tacikistan hükümetinin bağımsızlıktan bu yana benimsediği ekonomik ve sosyal politikaları altı temel hedefe ulaşmaya odaklanmıştır. Bunlar; ulusal uzlaşma, makroekonomik istikrar, yoksulluğun azaltılması, temel hizmetlerin sağlanması, altyapının iyileştirilmesi ve insan kaynakları gelişiminin teşvik edilmesidir (Gleason, 2000: 3). Bu yönde Tacikistan hükümeti, 1996 yılında Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası tarafından teşvik edilen bir ekonomik reform stratejisini kabul etmiştir. Bu stratejinin temel unsurları arasında parasal ve mali disiplinin kurulması,

fiyat serbestleştirilmesi ve kaynak kullanımının iyileştirilmesi gibi konular yer almıştır.

Yapılan reformlar sonucu siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanmasıyla birlikte, Tacikistan'da 1998 yılından başlayarak ekonomik büyüme yaşamıştır. Son on yılda ise GSYİH artışı ortalama % 8-10 aralığında değişirken, kişi başına düşen milli gelirde de önemli artışlar yaşanmıştır (Olimova, 2015: 13). Bununla birlikte, ülkedeki yoksulluk oranı son on yılda yarı yarıya azalmıştır. Tacikistan'da bu gelişmelerin temel belirleyicileri arasında alüminyum ve pamuk ihracatının yanı sıra, yurtdışından gelen işçi gelirleri ve buna bağlı olarak sürekli artan iç tüketim görülmektedir.

Tablo-21: Tacikistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi

Başlıca Göstergeler	1994	1996	1998	2000	2005	2010	2015	2017
GSYİH (milyar $)	1.5	1.0	1.3	860	2.3	5.6	7.8	7.1
Kişi Başına GSYİH ($)	267	178	219	138	337	738	918	801
GSYİH Büyümesi (%)	-21.3	-16.7	5.3	8.3	6.6	6.5	6	7.6
Enflasyon Oranı (%)	350.4	418.5	43.2	32.9	7.3	6.5	5.8	7.5
İşsizlik Oranı (%)	7.1	11.2	11.2	11.3	11.1	11.7	10.3	10.2
İhracat (milyar $)	490	770	595	785	909	1.195	890	1.200
İthalat (milyar $)	545	670	710	675	1.330	2.657	3.436	2.700
Dış Ticaret Dengesi	-55	100	-115	110	-421	-1.462	-2.546	-1.500
Cari Denge/ GSYİH (%)	-11.1	-6.7	-8.1	-7.2	-0.8	-9.5	-6.0	-0.4

Kaynak: World Bank, 2018; IMF, 2018; UNCTAD, 2018.

Tablo-21'den görüldüğü gibi, Tacikistan'da bağımsızlıktan sonra önemli bazı ekonomik gelişmeler yaşamıştır. Tacikistan, bağımsızlığın getirdiği zorlu ekonomik koşullar ve iç savaşların yaşandığı 1990'lı yılların ortalarından sonra, özellikle 1998 yılından itibaren ekonomik iyileşme sürecine girmiştir. Buna göre, ülke GSYİH'si 1994 yılında 1.5 milyar dolar civarındayken, 1996 yılında 1 milyar dolara gerilemiş ve 1998 yılı itibarıyla 1.3 milyar dolara yükselerek toparlanmaya başlamıştır. Ancak, GSYİH hacmi 2000'de tekrar 860 milyon dolara geriledikten sonra, 2005'te 2.3 milyar, 2010'da 5.6 ve 2015'te 7.8 milyar dolara yükselmiştir. Kişi başı milli gelir ise, 1994 yılında 267 dolardan, 2017 yılında 801 dolara yükselmiştir. Ülkenin ekonomik büyüme sürecine baktığımızda, 1994 yılında % 21.3

ve 1996 yılında % 16.7 oranında ekonomik küçülme yaşanmıştır. Ancak, 1998 yılına gelindiğinde % 5.3 oranında büyümeye ulaşılmış ve uzun dönemli ekonomik büyüme süreci günümüze kadar devam etmiştir. Enflasyon oranının kontrol altına alınmasında da gelişmeler yaşanarak, 1994 yılında % 350.4 ve 1996 yılında % 418.5'e kadar çıkan enflasyon sorunu, 1998'te % 43.2, 2000'de % 32.9 oranında çift haneli rakama ve 2005 yılına gelindiğinde % 7.3 gibi tek haneli rakama inmiştir. Daha sonra enflasyon, 2010 yılında % 6.5, 2015'te % 5.8 ve 2017 yılında % 7.5 oranında gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, ülkede işsizlik oranında artışın yaşandığı görülmekte olup, 1994 yılında % 7.1 oranında olan işsizlik oranı, 1996 yılında % 11.2 seviyesine yükselmiş ve günümüze kadar neredeyse aynı seviyede kalarak, yapısal işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, ihracat ve ithalat hacminde bağımsızlıktan bu yana artışların olduğu, ancak ülkenin sürekli dış açıkla karşı karşıya olduğu ve ithalata bağımlı kaldığı görülmektedir. Cari dengenin GSYİH'ye oranı ise bağımsızlıktan günümüze kadar yüksek oranda negatif seyrini sürdürerek, tehlike arz eden seviyelere ulaşmıştır. Ancak, 2017 yılı itibarıyla bu oranın önemli ölçüde düştüğü görülmektedir.

2.4.1. Tacikistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler

Tacikistan'da GSYH'in genel yapısına baktığımızda, Tablo-22'den görüldüğü gibi hizmet sektörünün tek başına ülke GSYİH'sinin yarıya yakınını oluşturduğu, diğer yarısını sanayi ve tarım sektörlerinin aynı seviyede üstlendiği görülmektedir. Bu bağlamda, ilk olarak sanayi sektörünün GSYİH içindeki payının gelişimini incelediğimizde, 1993 yılında % 42.3 oranında olan sanayi sektörünün payı, 1995 yılında % 37.5 ve 2000 yılında % 35.2 oranına düşmüştür. 2005 yılında da % 27.3 olup düşüş eğilimi sürerken, 2010'da % 24.9 ve 2015'te % 24.3 oranına gerilemiştir. Ancak, 2017 yılı itibarıyla sanayi sektörünün payı % 29.5 oranla yükselmeye geçmiştir. Tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 1993 yılında % 21.2 düzeyinden, 1995 yılında % 36.6'ya yükselmiş ve 2000 yılı itibarıyla % 25.1'e gerilemiştir. 2000 yılından bu yana ise tarım sektörünün payı pek değişmeyerek 2005 yılında % 21.1, 2010 yılında % 19.5, 2015'te % 21.9 ve 2017'de % 23.6 olmuştur. Öte yandan, hizmet sektörü bağımsızlıktan bu yana ülke ekonomisindeki rolünü artırmıştır. 1993 yılında % 27.4 olan hizmet sektörünün payı, 2000 yılında % 31.4, 2010'da % 45, 2015'te % 42.4 ve 2017'de % 46.8 seviyesine çıkmıştır.

Tablo-22: Tacikistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)

Temel Sektörler	1993	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Sanayi	42.3	37.5	35.2	27.3	24.9	24.3	29.5
Tarım	21.1	36.6	25.1	21.1	19.5	21.9	23.6
Hizmet	27.4	21.2	31.4	40.6	45	42.4	46.8

Kaynak: World Bank, 2018; UNCTAD, 2018.

2.4.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Tacikistan'ın ilk yıllardan beri uyguladığı toprak reformu kapsamında oluşturulan özel çiftlikler ve toprak mülkiyetinde yeniden düzenleme girişimleri ülkenin tarımsal sektöründe hem üretim artışı hem de istihdam açısından önemli gelişmelere yol açmıştır (Asadov, 2013: 18). Bu gelişmelere paralel olarak son yıllarda bireysel çiftçiler ve özel tarımsal firmalar anlamına gelen dekhkan çiftlikleri, ülkedeki toplam tarımsal üretimin yaklaşık % 90'nı üretmektedirler. Öte yandan ise devlet işletmelerinin üretimdeki payı giderek azalmaktadır.

Son yıllarda Tacikistan'ın tarım sektöründe ülke nüfusunun yaklaşık % 46'sı istihdam edilmektedir. Bu da kırsal alanda yaşayan nüfusun % 70'nin gelir kaynağı anlamına gelmektedir. Ancak, tarım sektörünün bu derece ekonomik açıdan önem taşımasına karşın, bu alanda en önemli engel ülkenin coğrafi koşullarıdır. Dağlık bölgeden oluşan Tacikistan'ın sadece % 6'lık kısmı ekilebilir alanlardan oluşmaktadır (Müller and Rommel, 2018: 471). Bu yüzden, özellikle Fergana Vadisi'ndeki sulanabilir alanların önemli bir kısmı ve ülkenin diğer güney eyaletleri çiftçiler için önemli tarımsal merkez olarak hizmet vermektedir.

Tacikistan'ın en önemli tarım ürünleri arasında pamuk, buğday, patates, soğan, domates, elma ve üzüm üretimi başta gelmektedir. Bunların içinde Tacikistan ekonomisi için pamuk üretimi önemli olup, bu ürünün ekimi Amu-Derya ve Sır-Derya nehirlerinin oluşturduğu sulak alanlarda yapılmaktadır. Tacikistan'da toplam 280 bin hektarlık alanda pamuk üretimi gerçekleştirilmektedir (DEİK, 2012: 7). Pamuk üretimi, Tacikistan için dış ülkelere ihracat açısından da önemli olup, hükümetin bütçe gelirlerinin büyük kısmını oluşturmaktadır. Tacikistan'ın pamuk sektöründe, önemli alıcıları arasında gelen İsviçreli "Paul Reinhard" ve "Credit Suisse First Boston'' gibi yabancı firmalar faaliyet göstermektedir.

Tacikistan tarımsal alanda diğer ülkelerden tecrübe ve teknoloji transferine yönelik işbirliğine devam ederek Çin ile tarımsal işbirliği konusunda 2011 yılında bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşma kapsamında Çin firmaları özellikle pamuk ve mısır üretimi alanında yatırımlara yoğunlaşarak ülkenin Katlon bölgesinde faaliyete başlamıştır (Asadov, 2013: 19). Böylece, Tacik hükümeti tarım sektörüne dış ülkelerden bilgi ve teknoloji transferi sağlamakta ve sektörün yatırım açığını gidermeye çalışmaktadır.

Tacikistan'ın toplam tarımsal arazisinin % 6'lık kısmı ekilebilir alandan oluştuğundan, kalan % 96'lık kısmı meralardan oluşmaktadır. Bu da ülkedeki mera temelli hayvancılık üretimini teşvik ederek, koyun, sığır, keçi ve at yetiştiriciliğine büyük ölçüde imkan tanımaktadır (World bank, 2012: 4). Diğer taraftan, tahıl üretimine dayanan domuz ve kümes hayvanları endüstrisi küçüktür ve bağımsızlıktan bu yana büyük ölçüde azalmıştır. Ayrıca, besi sığırlarının, koyunların ve süt ineklerinin hane bahçelerinde tutulduğu önemli bir şehir dışı sektörde mevcuttur. Yemler yerel olarak tedarik edilir ve beslenen sığır, koyun ve bunlardan elde edilen süt ürünleri yerel pazarlarda satılmaktadır.

Tablo-23: Tacikistan'da Tarım ve Hayvansal Üretim (Milyar $)

Başlıca Alanlar	2013	2014	2015	2016	2017
Bitkisel üretim	1,490.6	1,503.9	1,525.1	1,602.8	1,806
Hayvansal üretim	599	673.8	722.4	762.4	808.2
Toplam Tarım Üretimi	2,089.6	2,177.7	2,247.5	2,365.2	2,614.2

Kaynak: Statistics Committee of Tajikistan, 2018.

Tablo-23'de, Tacikistan'ın tarım sektörünün toplam üretim miktarı gösterilmektedir. Buna göre, ülkenin tarım sektöründe üretim artışı son beş yıl içerisinde sürekli artış göstermiştir. Bitkisel üretim tarımsal üretimin ortalama % 70'ni oluşturmakta ve 2013 yılında 1,490.6 milyar dolar olan bitkisel üretim, 2017 yılında 1,806 milyar dolar olmuştur. Öte yandan, hayvansal üretim 2013 yılında 599 milyon dolar iken, 2017 yılında 808.2 milyon dolara yükselmiştir. Toplam tarım üretimi ise, 2013 yılında 2,089.6 milyar dolar olarak gerçekleşirken, 2017 yılında % 25 artışla 2,614.2 milyar dolar olmuştur.

2.4.1.2. Sanayi

Tacikistan'da ağır sanayi kolları madencilik, enerji, metalürji ve kimya sanayidir. Bu alanda üretilen ürünler petrol ve doğalgaz, kömür, tungsten, çinko, kurşun, altın, cıva ve işlenmiş metallerdir. Başlıca hafif sanayi kolları ise tekstil ve gıda sanayidir. Buna göre, tekstil sektöründe pamuktan, ipekten giyim ve diğer tekstil ürünleri ve halı üretimi yapılmaktadır. Gıda sektöründe ise % 80'i özel sektör olmak üzere 100 civarında şirket faaliyet göstermektedir (DEİK, 2012: 5-7). Bu işletmeler, pamuk yağı, sebze ve meyve konserveleri, tuz, zeytin, alkollü ve alkolsüz içecekler gibi ürünlerin üretimini gerçekleştirmektedir.

Tacikistan'ın sanayi sektöründe en önemli alt sektörlerden biri enerji sektörüdür. Tacikistan'da elektrik enerjisi üretiminin % 95'i hidroelektrik santrallerinden elde edilmektedir. Tacikistan'ın hidroelektrik potansiyelinin yıllık 527 milyar kWs olduğu tahmin edilmektedir. Ülkenin hidroelektrik potansiyeli Vahış, Panj, Amu Derya, Sır Derya ve Zarafşon nehirlerinin havzalarında yoğunlaşmıştır (Nazifov, 2016: 110). Ülkenin geniş su kaynakları göz önünde bulundurulduğunda Tacikistan'da hidroelektrik üretiminden Orta Asya'daki mevcut elektrik tüketiminden çok daha fazlasının elde edilmesi mümkündür.

Tacikistan'ın artan enerji arzı sayesinde dış ülkelere yapılan elektrik enerjisi ihracatı da söz konusudur ve bu son dönemlerde ülkenin ihraç kalemlerinin bir kısmını oluşturmaktadır. Özellikle yaz mevsiminde artan elektrik enerjisi Rusya, Kazakistan ve Afganistan gibi komşu ülkelere ihraç edilmektedir (DEİK, 2012: 10). Tacikistan Milli İstatistik Komitesi (2018) verilerine göre, ülkenin elektrik enerjisi ihracatı 2015 yılında 48.4 milyon dolar, 2016 yılında 51.7 milyon ve 2017 yılında da 53.4 milyon dolar olarak artmıştır.

Tacikistan'ın metalürji sektörü de ülkenin en önemli sanayi alt sektörlerinden biri olup, bu endüstrideki önde gelen fabrikalar devlete ait Talko ve Tadaz alüminyum fabrikalarıdır. Bu fabrikalarda ham alüminyum ve basit alüminyum ürünleri üretilmektedir. Bunların içinde Sovyetler Birliği döneminde inşa edilen Tadaz fabrikasının toplam kapasitesi 517 ton olarak hesaplanmış ve günümüzde bu fabrika 300 tonun üzerinde üretim gerçekleştirmektedir (DEİK, 2012: 5). Burada

üretilen alüminyum başta Türkiye ve Hollanda olmak üzere birçok ülkeye ihraç edilmekte olup, Tacikistan ihracatının önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Tablo-24: Tacikistan'da Sanayi Ürünleri Üretimi (Milyon $)

Başlıca Ürünler	2013	2014	2015	2016	2017
Enerji ürünleri (kömür, petrol ve doğalgaz)	33.3	24.1	21.5	23.6	31.6
İşlenmiş gıda ve tütün	381.6	347.4	370.2	392.4	457.0
Demir-dışı mineral ürünler	46.7	100.2	127.7	176.1	222.1
İşlenmiş metal ürünleri	110.0	97.3	154.2	196.7	232.6
İşlenmiş petrol ürünleri	11.5	10.4	5.5	6.5	8.3
Tekstil ürünleri	144.7	139.9	137.4	161.7	249.6
Ahşap ve ahşap ürünleri	4.6	5.7	8.2	10.9	27.9
Kağıt ve kağıt ürünleri	9.0	12.4	15.2	12.2	15.0
Kimyasal ürünler	5.2	6.6	9.1	10.1	11.1
Kauçuk ve plastik ürünler	4.9	6.6	6.5	9.0	16.6
Makine üretimi	13.0	7.1	9.8	12.1	6.8
Elektik enerjisi	148.4	165.3	199.4	214.4	294.2
Toplam Sanayi Üretimi	1,058.7	1,120.7	1,297.4	1,605.3	2,127.8

Kaynak: Statistics Committee of Tajikistan, 2018.

Tablo-24'de, Tacikistan'ın sanayi ürünlerinin üretim miktarı gösterilmektedir. Tacikistan'ın sanayi üretimi görüldüğü gibi son beş yıl içerisinde önemli ölçüde artış göstermiştir. Buna göre, 2013 yılında 1,058.7 milyar dolar olan sanayi üretimi sürekli artış göstererek, 2017 yılında % 100 artışla 2,127.8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin sanayi üretiminin ürünler kategorisinde artış seyrine baktığımızda, işlenmiş petrol ürünleri, enerji ürünleri ve makine üretimi hariç tüm ürün kategorisinde sürekli artış yaşanmıştır. En yüksek artış demir-dışı mineral ürünlerde olup, 2013 yılında üretim değeri 46.7 milyon dolar iken, 2017 yılında 222 milyon dolara yükselmiştir. Bununla birlikte, işlenmiş metal ürünleri 110 milyon dolardan 232 milyon dolara çıkarken, tekstil ürünleri de 144 milyon dolardan, 249 milyon dolara çıkmıştır. Sanayi üretimindeki payları bakımından ise, gıda ürünleri üretimi ilk sırada gelirken, daha sonra bunu elektrik enerjisi, işlenmiş metal ürünleri ve tekstil ürünleri takip etmektedir.

2.4.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme

Tacikistan'ın ulaştırma sektöründe karayolu önemli rol oynamaktadır. Ancak ülkenin karayolu altyapısı gelişmemiş olup, 14.000 km olan toplam karayolunun yaklaşık % 50 uluslararası standartların altında ve bu da yol erişimini sınırlayarak ülkenin büyümesini büyük ölçüde engellemektedir (ADB, 2011: 2). Ayrıca bu durum ulaşım maliyetlerini yükselteceğinden, Tacikistan'ın transit geçiş rotasını kullanan taşımacılık firmalarını da olumsuz yönde etkilemektedir.

Bu yüzden ülkede transit taşımacılık altyapısını geliştirmek adına 2011 yılında ''Tacikistan Cumhuriyeti Devlet Taşımacılığını 2025 yılına kadar Geliştirme Programı'' kabul edilmiştir (Asadov, 2012: 22). Buna göre, 2014 yılından 2019 yılına kadar Tacikistan'da yük taşımacılığını kolaylaştırmak için 734 km'lik uluslararası yolun yeniden inşası ve rehabilitasyonu için 160 milyon dolar tutarında yatırım planlanmıştır. Ayrıca, bu dönem içerisinde uluslararası ve ulusal yolların bakımına 129 milyon dolar ve 2020'ye kadar toplam 680 milyon dolar değerinde yatırım planlanmıştır.

Tacik hükümeti dışında uluslararası kuruluşlar ve örgütler de Tacikistan'ın ulaştırma altyapısına önemli yatırımlar yapmaktadır. Örneğin, Orta Asya İşbirliği Örgütü tarafından Tacikistan'a şuana kadar 26 projeye 1.44 milyar dolar yatırım yapılmıştır (CAREC Program, 2018). Bu projeler genel olarak söz konusu örgütün transit koridorlarının iyileştirilmesine yöneliktir. Bu kapsamda tamamlanmış olan projeler arasında 113 km'lik Ayni-Özbekistan sınır yolunun rehabilitasyonu, 62 km'lik Duşanbe-Özbekistan sınır yolu rehabilitasyonu ve üç kısımdan oluşan Duşanbe-Kırgızistan sınır yolu rehabilitasyonu gibi karayolu yatırımları gösterilebilir.

Tacikistan'da demiryolu hizmetleri de önemli bir yere sahip olup, ülkenin toplam ihracat ve ithalatının % 50'si bu sektörde taşınmaktadır. Tacikistan'ın toplam demiryolu bağlantısının uzunluğu 943 km'dir (ADB, 2011: 2). Bu demiryolu bağlantıları kuzey, merkez ve güney olmak üzere üç yerel ağa ayrılmaktadır. Kuzey hattı genel olarak transit geçiş trafiğine, merkezi hat ithalat yük trafiğine ve güney hattı da düşük hacimli bir yük trafiğine ayrılmıştır.

Tacikistan'daki demir yolu bağlantıları gelişmiş düzeyde olmayıp, önemli demiryollarının 555 km'si tek hat, sadece 62 km'si çift hattan oluşmaktadır. Demiryolu raylarının çoğu yatırım yetersizliğinden dolayı eski ve bakıma ihtiyaç duymaktadır. Öte yandan demiryolu lokomotifleri çok eski olup, yüksek hızlarda ağır yük taşımacılığını engellemektedir (Kie and Eshonov, 2009: 15). Tacikistan'ın bölgelerini birbirine bağlayacak yeni demiryolların inşası da yetersiz seviyededir. Belirli bölgeleri bir birine bağlamak için dağlık arazilerin üzerinden geçilmesi gerektiğinden zorlu koşullar oluşmaktadır.

Karayla çevirili olan ülkede hem yük hem de yolcu taşımacılığında havayolu önemli bir yere sahiptir. Ancak, Tacikistan'ın havayolu sektörü özellikle yük taşımacılığında düşük bir paya sahiptir. Ülkede 15 adet havalimanı mevcut olup, bunların dördü uluslararası havalimanı özelliğindedir. Bunlar, Duşanbe, Kujand, Kulyab ve Kurgan Töbe'dir (Kie and Eshonov, 2009: 17).Ülkenin bayrak taşıyıcı şirketi Tacik Hava Yollarıdır. Havacılık sektörü devlet tarafından düzenlenmekte ve Tacik Hava Yolları Moskova, Bişkek, İstanbul, Tahran, Almatı ve Münih gibi önemli merkezlere uluslararası sefer düzenlemektedir.

Tablo-25: Tacikistan'da Yük ve Yolcu Taşımacılığı

Taşımacılık Alanı	2013	2014	2015	2016	2017
Yük (milyon ton)	72,248.3	74,411.2	74,431.8	84,066.6	75,533.9
Karayolu	65,510.7	67,600.9	68,304.1	78,610.5	70,875.5
Demiryolu	6,735.3	6,807.7	6,125.6	5,454.2	4,656.6
Havayolu (bin ton)	2.300	2.600	2.100	1.900	1.809
Yolcu (milyon kişi)	545.0	556.9	564.5	572.9	591.1
Karayolu	533.2	545.1	553.1	560.7	578.7
Elektrikli hat	10.2	10.2	10.2	10.9	11.0
Demiryolu	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
Havayolu	1.1	1.1	0.8	0.8	0.8

Kaynak: Statistics Committee of Tajikistan, 2018

Tablo-25'de, Tacikistan'ın yük ve yolcu taşımacılığı gösterilmektedir. Buna göre, ülkede yük ve yolcu taşımacılığı son beş yıl içerisinde artış göstermiştir. Yük taşımacılığı yıllar itibarıyla artmasına rağmen, özellikle 2017 yılında bir önceki yıla nazaran % 10 oranında azalmıştır. 2013 yılında taşınan yük miktarı 72.2 milyon ton iken, 2017 yılında 75.5 milyon tona yükselmiştir. Başlıca taşımacılık alanlarına baktığımızda, karayolu yük taşımacılığında yaklaşık % 90 pay ile ilk sırada gelmektedir. Bunu daha sonra demiryolu ve havayolu takip etmektedir. Yolcu taşımacılığı da son beş yıl içerisinde azda olsa artış göstermiştir. Buna göre, 2013 yılında 545 milyon yolcu taşınırken, bu rakam sürekli artarak 2017 yılında 591 milyon yolcuya ulaşmıştır. Yolcu taşımacılığında ise kara yolu % 97 pay almakta olup, bunu daha sonra elektrikli hatlar, havayolu ve demiryolu takip etmektedir.

Tacikistan'ın iletişim sektörü gelişme aşamasındadır. Ülkedeki mobil iletişim gelişmiş olup, sabit telefon hizmetleri gelişmiş düzeyde değildir. Ayrıca, sabit telefon pazarında devletin payı % 100 iken, mobil iletişim pazarında ise % 5.6'dır (Maldybaeva, 2010: 67). Böylece mobil pazarında en önemli firmalar yabancı sermayeli olup, Tcell, Tk-Mobile, TT-Mobile, Takom ve Babilon-Mobile gibi operatörler tarafından hizmet verilmektedir.

Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (2017) raporuna göre, Tacikistan'da 2016 yılı itibarıyla mobil hücresel abone sayısı 100 kişi başına 106.7 oranında olurken, sabit telefon için bu oran 100 kişi başına 5.3 gibi çok düşük düzeydedir. Ülkedeki bireysel internet kullanıcıların oranı ise % 20.5 olup, bu oran hem BDT hem de dünya ortalamasının çok altındadır. Böylece, ülkenin iletişim sektöründe mobil telefon sektörü gelişmiş olmasına rağmen, internet alanı henüz gelişme aşamasındadır.

2.4.1.4. Bankacılık

Tacikistan'da bankacılık gelişme aşamasında olan sektörlerden biridir. Ülkedeki finansal istikrarı sağlamak için Tacikistan Milli Bankası gerekli reformları uygulamaktadır (TajİnvestInvest, 2018). Tacikistan'da son dönemlerde banka kredilerinin risk seviyesini azaltmak, kredi sisteminin şeffaflığını artırmak ve nüfusun kredi kaynaklarına erişimini sağlamak amacıyla Kredi Bilgi Bürosu kurulmuştur. Bu

kurumun oluşturulması ülkenin finansal altyapısının gelişimi için önemli bir adım olarak görülmektedir.

Tacikistan'da 2018 yılı itibarıyla toplam 82 kredi kuruluşu faaliyet göstermektedir. Bunların; 17 tanesi ticari banka, 65'i mikro finans kuruluşları, 26 adedi mikro-kredi mevduat kuruluşu, 7'si mikro-kredi kuruluşu ve 32 tane mikro-kredi fonundan oluşmaktadır. Bu kurumların toplam şube sayısı 339'a ulaşmıştır. Ayrıca, aynı yıl kredi kuruluşların toplam varlıkları 2,2 milyar dolar olmuş ve bir önceki yıla göre % 1.3 artış göstermiştir. Bundan başkada, mevduat oranlarında bir önceki yıla göre % 4.7 artış yaşanmış ve 1 milyar dolar ulaşmıştır. Söz konusu mevduatların % 51'i döviz cinsinden oluşmaktadır (National Bank of Tajikistan, 2018).

Tacikistan'da faaliyet gösteren bankalar arasından en büyük dört banka, toplam banka varlıklarının % 70'ini, hane-halkı mevduatının % 81'ini ve toplam kredilerin % 71'ini kontrol etmektedir. Bu bankaların faaliyet gelirleri ağırlıklı olarak kısa vadeli kredilerden ve yurtdışından gelen işçi dövizlerinin havale işlemlerini kapsamaktadır (Zaurbekov, 2007: 110). Örneğin, Dünya Bankası (2018) verilerine göre, Tacikistan'a yurtdışından gelen işçi döviz gelirleri 2000 yılında ülke GSYİH'nin % 6'sına denk gelirken, 2005 yılında % 20, 2010 yılında % 35 ve 2017 yılında da % 31 oranında gerçekleşmiştir.

Tablo-26: Tacikistan'da Kredilerin Dağılımı (Milyon $)

Başlıca Sektörler	2013	2014	2015	2016	2017
Sanayi	138.894	114.138	224.737	165.055	252.452
Tarım	84.493	108.898	65.062	50.463	35.027
İnşaat	72.216	143.088	139.233	29.548	17.097
Ulaştırma	27.272	46.824	62.141	28.217	6.791
Dış Ticaret	176.723	193.448	136.612	97.113	109.295
Diğer Hizmetler	33.026	36.143	21.891	20.639	35.204
Tüketici kredileri	105.005	132.237	91.453	65.487	74.782
Toplam	694.349	898.268	783.036	465.269	535.966

Kaynak: National Bank of Tajikistan, 2018.

Tablo-26'da, Tacikistan'da ekonomiye verilen kredi miktarı gösterilmektedir. Buna göre, ekonomiye verilen kredi miktarı son beş yıl içerisinde azalma eğilimi göstermiştir. 2013 yılında toplam kredi miktarı 694.349 milyon dolar iken, yıllar itibarıyla azalarak 2017 yılında 535.966 milyon dolar olmuştur. Kullandırılan kredileri sektörler bazında incelediğimizde, ilk sırayı sanayi ve dış ticaret sektörleri almaktadır. Bunları daha sonra, tarım, inşaat, ulaştırma ve diğer hizmet sektörleri takip etmektedir. Sanayi sektörünün kredi kullanımı son beş yıl içerisinde önemli ölçüde artarak, 2013'te 138.8 milyon dolardan, 2017'de 252.4 milyon dolara yükselmiştir. Dış ticaret sektöründe kredi kullanımı ise önemli ölçüde azalmıştır. 2013'te bu sektörün kredi kullanımı 176.7 milyon dolar iken, sürekli azalarak 2017'de 109.2 milyon dolar olmuştur. Diğer sektörlerde de aynı durum söz konusu olup, tarım sektöründe kredi kullanımı 2013'te 84.4 milyon dolardan, 2017'de 35 milyon dolara, inşaat sektöründe 72.2 milyon dolar seviyesinden, 17 milyon dolara ve ulaştırma sektöründe de 27.2 milyon dolardan, 6.7 milyon dolara gerilemiştir. Diğer hizmet sektörlerine verilen krediler dalgalı seyir izlemesine rağmen, son yılda azda olsa artış yaşanmış ve 2013'te 33 milyon dolardan, 2017'de 35 milyon dolara çıkmıştır. Tüketici kredilerinde de önemli ölçüde düşüş gözlenmektedir. Buna göre, 2013'te tüketici kredileri 105 milyon dolar iken, 2017 yılında 74.7 milyon dolara gerilemiştir.

2.5. TÜRKMENİSTAN'IN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

Türkmenistan'ın ekonomik yapısı incelendiğinde, özellikle sektörler bazında istatistik verilere ulaşılamamıştır. Bundan dolayı, sonraki aşamalarda ülkenin genel ekonomik yapısı istatistik verilerden bağımsız anlatılmaya çalışılacaktır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Türkmenistan'da, ilk yıllarda merkezden gelen desteğin kesilmesi nedeniyle ekonominin bütün sektörlerinde hammadde, yedek parça, uzman işgücü gibi birçok faktör açısından ciddi sıkıntılar yaşanmış ve üretim her yıl önemli ölçülerde düşmeye devam etmiştir (Turan ve Dinç, 2015: 155). Bu ekonomik daralma sonucu makro-ekonomik göstergelerde 1991-1996 yıllarında negatif, 1996 yılından sonra pozitif gelişmeler yaşanmaya başlamıştır.

Yukarda da anlatıldığı gibi Orta Asya ülkelerinde bağımsızlıktan hemen sonra ortaya çıkan hiper enflasyon, Türkmenistan'da da yaşanmıştır. Türkmenistan'da enflasyon oranı 1991 yılından itibaren hızlı bir şekilde yükselişe geçmiş ve üç haneli rakamlara ulaşmıştır. Örneğin, 1993 yılında % 3102 olan enflasyon oranı, 1994'te % 1748 ve 1995 yılında da % 1005 seviyesinde seyretmiştir (Bayraktutan, 2010: 184). Bütün bunlara rağmen enflasyon sorunu, 1997 yılında çift ve 2000 yılı itibarıyla da tek haneli rakamlara indirilmiştir. Ülkedeki enflasyonun düşürülmesinde tarımsal ve enerji ürünlerindeki üretimin iyileşmesi, kamu hizmetleri ve bazı temel ihtiyaç maddeler üzerindeki fiyat kontrolleri gibi etkenlerin etkili olduğu söylenebilir.

Türkmenistan hükümeti bağımsızlıktan sonra merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş için reformlara hız vermiştir. Buna göre, devletin bazı mallar üzerindeki fiyat kontrolü kaldırılmış, özel çiftliklerin artmasına izin verilmiş ve mali sistemin yeniden yapılandırma çalışmaları başlatılmıştır. (Baycaun, 2001: 21). Bu reformlara ek olarak yabancı sermaye, para politikası ve özelleştirme ile ilgili konulara öncelik verilerek birçok program geliştirilmiştir.

Türkmenistan'da 1994 yılı Ocak ayında Halk Maslahatının kararı ile "On Yıl Abadançılık" programı kabul edilmiştir. Bu programda, Türkmenistan'ın on yıllık gelişme hedefleri belirlenmiştir. Buna göre, milli paranın istikrarı, serbest girişimciliğin geliştirilmesi ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmek öncelikli hedefler olarak belirlenmiştir (Erol, 2002: 218-219). Böylece bağımsızlığın ilk yıllarında kabul edilen kalkınma programları Türkmenistan'ın sosyo-ekonomik yapısının gelişmesi için önemli yol haritası olmuştur.

Türkmenistan'ın belirlediği öncelikli hedeflerden biri olan yabancı sermayenin çekilmesi, ülkenin ilk yıllardaki ekonomik gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda, Türkmenistan zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olması sebebiyle, bu sektörlere gelen yabancı yatırımlar sayesinde 1998 yılından itibaren ülkenin ekonomik büyümesinde bir sıçrama yaşanmıştır (Özel, 2012: 54). Yatırımların artması sonucu ihracattaki artış ve bununla beraber enerji fiyatlarındaki olumlu gelişmeler, Türkmenistan ekonomisinin çarpıcı büyüme hızına ulaşmasında etkili olmuştur.

Tablo-27: Türkmenistan'da Başlıca Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi

Başlıca Göstergeler	1994	1996	1998	2000	2005	2010	2015	2017
GSYİH (milyar $)	2.4	2.3	2.6	2.9	8.1	22.5	35.8	37.9
Kişi Başına GSYİH	606	554	590	643	1.704	4.439	6.432	6.586
GSYİH Büyümesi (%)	-17.3	6.7	7.1	5.4	13.0	9.2	6.5	6.5
Enflasyon Oranı (%)	1.075	992.4	16.8	8	10.7	4.4	7.4	8
İşsizlik Oranı (%)	2.6	4	3.9	3.8	3.8	4	3.5	3.4
İhracat (milyar $)	2.145	1.695	590	2.506	4.944	6.500	11.000	7.000
İthalat (milyar $)	1.470	1.315	980	1.786	2.947	5.700	8.000	6.000
Dış Ticaret Dengesi	675	380	-390	720	1.997	800	3.000	1.000
Cari Denge/GSYİH (%)	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynak: World Bank, 2018; IMF, 2018.

Tablo-27'den görüldüğü üzere, Türkmenistan'ın başlıca makroekonomik göstergeleri bağımsızlığın ilk yılarında olumsuz etkilenirken, özellikle 1998 yılından sonra pozitif yönde gelişme göstermeye başlamıştır. Buna göre, ülkenin GSYİH'si 1994 yılında 2.4 milyar dolar iken, 1996 yılında 2.3 milyar dolara inmiş ve 1998 yılında 2.6 milyar dolara çıkmıştır. Daha sonra bu 2000'de 2.9 milyar, 2005'te 8.1 milyar, 2010'da 22.5 milyar, 2015'te 35.8 ve 2017'de 37.9 milyar dolara yükselmiştir. Buna paralel olarak kişi başına GSYİH'de 1994 yılında 606 dolar iken, 2017 yılında 6.586 dolara çıkmıştır. Ülkenin GSYİH'nin büyüme sürecine baktığımızda ise, 1994 yılında % 17.3 oranında küçülürken, 1996 yılında % 6 ve 1998 yılında da % 7.1 oranında büyümüştür. Bu yüksek oranlı büyüme süreci günümüze kadar devam ederek, 2000'de % 5.4, 2005'te % 13, 2010'da % 9.2, 2015'te % 6.5 ve 2017'de de % 6.5 oranında gerçekleşmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarındaki enflasyon sorununa baktığımızda, 1994 yılında % 1.075 seviyesine çıktıktan sonra, 1996 yılında % 992.4, 1998 yılında da % 16.8 oranına indirilmiştir. 2000 yılı itibarıyla % 8 oranına kadar düştükten sonra, 2005'te tekrar % 10.7 gibi çift haneli rakama yükselmiştir. Ancak, 2010'da % 4, 2015'te % 7.4 ve 2017'de % 8 olarak, artış eğilimi göstermesine rağmen tek haneli rakamda etkisini sürdürmüştür. İşsizlik oranı, 1994 yılında % 2.6 iken, 1996 yılında % 4 seviyesine çıkmış ve günümüze kadar pek değişmeyerek düşük seviyesini korumuştur. Buna göre, işsizlik oranı 2000'de % 3.8, 2005'te % 3.8, 2010'da % 4, 2015'te % 3.5 ve 2017'de % 3.4 olmuştur. Ülkenin dış ticaret seyrini incelediğimizde, dış ticaret hacminin

bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Özellikle 2000 itibarıyla ihracat önemli ölçüde artmış ve ülke 1998 yılı hariç sürekli dış ticaret fazlası vermiştir.

2.5.1. Türkmenistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı ve Başlıca Sektörler

Türkmenistan'ın GSYİH'nin yapısına baktığımızda, Tablo-28'den görüldüğü gibi, sanayi sektörü ağırlıklıdır. Bunu daha sonra hizmet ve tarım sektörü takip etmektedir. Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payının gelişimini incelediğimizde, 1993 yılında % 59.3 pay alan sanayi sektörü, 1995'te % 59.2, 2000'de % 41 ve 2005'te % 37 pay alarak önemli ölçüde düşüş göstermiştir. Ancak, 2010 yılından itibaren tekrar yükselişe geçen sanayi sektörünün payı % 59.1, 2015'te % 56.9 ve 2017'de % 59.3 seviyesine çıkmıştır. Tarım sektörünün GSYİH içindeki payı ise, 1993 yılında % 18.2 iken, 1995 yılında % 16.2'ye düşmüş ve 2000'de % 22.5'e yükselmiştir. 2000 yılından itibaren ise bu sektörün payı sürekli düşüş göstererek, 2005'te % 18.5, 2010'da % 11.3, 2015'te % 9.3 ve 2017'de % 8.7'ye gerilemiştir. Öte yandan, hizmet sektörünün payı bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde artış göstermiştir. Buna göre, 1993 yılında % 15.5 olan hizmet sektörünün katma değer payı, 1995 yılında % 19.1, 2000 yılında % 22.5 ve 2005 yılında da % 42 seviyesine çıkmıştır. Ancak, 2005 yılından sonra düşüşe geçen hizmet sektörünün payı 2010'da % 28.2, 2015'te % 32.4 ve 2017'de % 30.4 olmuştur.

Tablo-28: Türkmenistan'da GSYİH'nin Genel Yapısı (%)

Temel Sektörler	1993	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Sanayi	59.3	59.2	41	37	59.1	56.9	59.3
Tarım	18.2	16.2	22.5	18.5	11.3	9.3	8.7
Hizmet	15.5	19.1	28.8	42	28.1	32.4	30.4

Kaynak: World Bank, 2018; UNCTAD, 2018.

2.5.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra 1995 yılında geleneksel kolektif ve devlet çiftliklerini Dayhan birliklerine dönüştürmüştür. Bu birliklere üye kişiler devlet mülkiyetine ait tarım arazilerini kullanabilme hakkına sahip olmuş, ancak ne üreteceğine karar vermelerinde bir özgürlük söz konusu olmamıştır (Gluhih et. al., 2003: 94). Bu kapsamda söz konusu çiftçiler devletin yönlendirmesi ile üretim

yapmıştır. Bu tür faaliyetlerde özellikle pamuk ve buğday üretiminde çiftçilere devlet desteği büyük ölçüde verilmiştir.

Türkmenistan'da ilk kez 1996 yılı sonunda toprak reformu ile ilgili yasa çıkarılmıştır. Bu yasaya göre devlet kontrolünde olan topraklarda ailelere toprak sahibi olma veya uzun süreli kiralama hakkı tanınmıştır (Işık, 2002: 48). Böylece, önceden devlet kontrolü ile üretim yapan çiftçilere az da olsa özgürlük hakkı tanınmıştır. Sonuç olarak ülkede kiralama yoluyla toprak sahibi olanların sayısı artış göstermiştir.

Bağımsızlıktan sonra tarım üretimindeki düşüşlerin önlenmesi ve geliştirilmesi için ülkede tarım reformu 1997 yılında kabul edilen ''Bin Gün Maksatnamesi'' programında ele alınmıştır. 1997 yılında tarım sektörüne "Tarımı Kalkındırma Fonun" dan 80 milyar Manat, devlet bütçesinden 248 milyar Manat ve tarıma dayalı sanayileri geliştirmek için 472 milyar Manat kaynak aktarılmıştır (Erol, 2002: 226). Bunun sonucunda Türkmenistan'da tarımsal alanda yatırımların artması adına, iş adamları ve çiftçilere mali kaynağa erişim imkanı sağlanmıştır. Ayrıca, çiftçilere yönelik vergi kolaylıkları da aynı dönem gündeme gelmiştir.

Günümüzde bütün reformlara rağmen Türkmenistan'da tarım alanının gelişmesini engelleyen faktörler mevcut olup, bunlardan biri devletin bu alandaki egemenliğidir. Tarım sektöründe devlet halen önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, çiftçiler arazileri kullanma hakkına sahip olsa da devlet bu arazilerin verimli kullanılmadığını düşünürse araziyi çiftçinin elinden alabilmektedir (DEİK, 2008: 9). Bu da tarımsal gelişimi olumsuz etkilemektedir. Siyasi karmaşıklıklara ek olarak, Türkmenistan'da tarım sektörünü gelişmesini engelleyen faktörler arasında toprak kalitesinin düşük olması, sulama sistemlerinin yetersiz olması ve sert iklim koşulları önemli etken olarak görülebilir.

Türkmenistan'da tarıma elverişli topraklar ülkede oldukça az olmasına rağmen, ekili alanların büyük bir kısmında pamuk ekilmektedir. Türkmenistan, dünyanın dokuzuncu büyük pamuk üreticisi konumunda olup, yıllık ortalama bir milyon tondan fazla pamuk üretmektedir (Kovusova, 2018: 44). Türkmenistan'da pamuk yetiştiriciliği hem ihracat açısından hem de imalat sanayisi bakımından

önemli yere sahip olmasına rağmen, son yıllarda yanlış uygulanan tarım ve sulama politikaları nedeniyle pamuk üretiminin önemli miktarda azaldığı bilinmektedir.

Ham pamuk üretimindeki nispi düşüşe rağmen, Türkmenistan bölgede ciddi bir pamuk üreticisi olmaya devam etmektedir. Türkmenistan, Orta Asya ülkeleri arasında pamuk üretim ve işleme hacimleri bakımından ikinci sırada yer almakta olup, bölgedeki pamuk üretim hacminin % 23'ünü oluşturmaktadır (Mombekova, 2016: 166). Tarımsal alanda çeşitlenmeye önem veren Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra gıdada kendi kendine yeterlilik kapsamında ilk yıllardan itibaren buğday üretimine de ağırlık vermeye başlamıştır.

Türkmenistan'ın tarım sektörünün önemli kollarından biri olan buğday üretimi devlet teşvikleri ile desteklenmektedir. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile her yıl ülkenin tüm bölgelerinde buğday üretimi için alanlar ve hedef hasat belirlenmekte ve bu ürünün üretimiyle ilgili tüm faaliyetler hükümet tarafından yönlendirilmektedir (Stanchin and Lerman, 2017:218). Türkmen hükümeti, 2010 yılında kabul edilen ''Türkmenistan'ın 2011-2030 için Sosyo-Ekonomik Gelişim Ulusal Programı'' kapsamında ülkedeki buğday üretimini 2030 yılında 1.9 milyon tona çıkarılmasını ve aynı şekilde ihracatın da artırılmasını öngörmüştür.

Tarım ile uyum içerisinde gelişen hayvancılık, Türkmenistan'da özellikle son yıllarda gelişmeye en müsait sektörlerden biridir. Türkmenistan'da hayvancılık alanına bakıldığında, genelde koyun ve sığır yetiştiriciliği ön plana çıkmaktadır. Ülkedeki koyunların çoğu karakul koyunu türündendir ve bunların derileri astragan kürkü olarak kullanıldığı için çok kıymetlidir (Torayev, 2008: 25). Bu nedenle, hayvancılık ürünleri Türkmenistan için ihracat açısından da önemini artırmaktadır. Bu da sektörün gelişmesi için önemli bir etken olarak görülebilir.

2.5.1.2. Sanayi

Sovyetler Birliğinden Türkmenistan'a önemli bir sanayi altyapısı miras kalmamıştır. Moskova yönetimi, sadece ülkedeki petrol ve doğalgaz, pamuk işleme alanlarına yatırım yapmış ve sanayi sektörü bu alanlar üzerinde yoğunlaşmıştır (DEİK, 2008: 7). Bu yüzden, günümüzde de ülkedeki sanayi üretiminin önemli bir kısmı enerji sektöründe gerçekleşmektedir.

Enerji zengini olan Türkmenistan'da petrol ve doğalgaz sektörü ekonominin can damarıdır. Bu alanın geliştirilmesi için ilk kez 1992 yılında Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı tarafından ''2020 yılına kadar Petrol ve Gaz Sektörlerinin Kalkınmasına İlişkin Plan'' hazırlanmıştır. Daha sonra 1996 yılında petrol ve doğal gaz sektörlerinde yapılacak yatırımları düzenlemek ve gerekli yasal güvenceyi sağlamak amacıyla "Petrol Kanunu" kabul edilmiştir (Işık, 2002: 50). Bunun gibi hükümetin teşvik planı ve yasal altyapı hazırlıkları ülkede petrol ve doğalgaz sektörünün gelişmesi için önemli katkı sağlamıştır.

Türkmenistan'ın doğalgaz rezervleri 2 trilyon metreküp ve petrol rezervi 400 milyon ton seviyesindedir. Ülkede üretilen doğalgaz miktarı hükümetin ihracat politikalarına bağlı olarak dalgalanmalar gösterebilmektedir. Bundan başkada hükümet petrol ürünleri endüstrisini de geliştirmek için çaba göstermektedir (DEİK, 2008: 10-11). Türkmenistan Milli Petrol ve Doğalgaz Stratejisinde, 2030 yılına kadar ülkedeki petrol ve doğalgaz sektörüne yaklaşık 60 milyar dolarlık yatırım yapılacağı bildirilmektedir.

Türkmenistan'ın doğalgazı ağırlıklı olarak Çin, Rusya ve İran'a ihraç edilmektedir. Çin bu konuda Türkmenistan için önemli olup, iki ülke arasında 2009 yılında ilk şebekesi faaliyete geçen 7 bin kilometrelik Türkmenistan-Çin doğal gaz boru hattı ön plana çıkmaktadır. Boru hattının ikinci şebekesi 2010'da, üçüncüsü 2012'de ve dördüncüsü 2014 yılında inşaata başlamıştır. Bu hatlardan Çin'e yıllık 65 milyar metreküp gaz ihracatı planlanmıştır (İsmayilov ve Budak, 2014: 38-39). Ayrıca, doğalgaz ihracatında önemli siyasi engellerle de karşılaşan Türkmenistan için Çin'in yanı sıra, TAPI ve Trans Hazar Boru Hattı projeleri, gelecekte Türkmen gazının Avrupa ve Güney Asya ülkelerine ulaşması konusunda önemli bir yere sahiptir.

Türkmenistan'da petrol ve doğal sektörlerinin yanı sıra, petrokimya ve kimya sanayi oldukça gelişmiştir. Ülkede Türkmenbaşı ve Türkmenabat olmak üzere iki önemli petrol rafineri faaliyet göstermektedir. Bu petrol rafinerlerin kapasitesi sırasıyla yıllık 5.5 ve 6.5 milyon tondur (Karbolat ve diğerleri, 1996: 43-44). Ayrıca, ülkede kimya sanayide önemli olup, bu alanda başlıca fabrikalar, Türkmenabat süperfosfat fabrikası, Kara-Boğaz Göl bölgesinde mirabilite, Magdanlyda sülfür ve Çeleken yarımadasında iyot ve bromin fabrikalarıdır.

Türkmenistan'ın imalat sanayisinin en önemli alt sektörlerinden biri de tekstil sektörüdür. Ülkede üretilen pamuğun yarısından fazlası tekstil sektöründe işlenmekte ve önemli bir kısmı dış piyasalara ihraç edilmektedir (Bashimov, 2012: 13). Tekstil sektörü hem istihdam olanakları hem de ihracat açısından Türkmenistan'da enerji sektöründen sonra en önemli sanayi alt sektörleri arasında gelmektedir. Bu yüzden, Türkmenistan ilk yıllardan itibaren bu sektörün gelişmesi için önemli ölçüde yabancı sermaye çekerek bu alanda birçok fabrika inşa etmiştir.

Toplamda 1 milyar dolardan fazla yatırım yapılan Türkmenistan tekstil sanayisinin sahip olduğu başlıca fabrikalar arasında Türkmenbaşı Tekstil Kompleksi, Kıpçak Tekstil Kompleksi, Atamurat Tekstil Kompleksi, Serdar Pamuk İpliği Eğirme Fabrikası, Baherden Pamuk Eğirme Fabrikası, Daşoğuz Pamuk İpliği Eğirme Fabrikası gibi fabrikaları yer almaktadır (Torayev, 2008: 48).

2.5.1.3. Ulaştırma ve Haberleşme

Türkmenistan'da karayolunun toplam uzunluğu 13.700 km olup, bunun yarısından fazlası için düzenli bakım gerekmektedir. Karayolu ile ulaşımın kolaylaştırılması için başkent Aşkabat ile bağlantı kurularak ülkenin beş idari bölgesinin bulunduğu bölgelere önemli karayolu altyapısı döşenmiştir (IRU, 2012: 6). Türkmen mallarının taşınmasında kullanılan ana karayolu güzergahları demiryolu hatlarına paralel olarak uzanmaktadır.

Türkmenistan'ın karayolu altyapısının geliştirilmesi 2011-2030 yılları için Türkmenistan'ın Sosyo-Ekonomik Gelişim Ulusal Programı kapsamında yürütülmektedir. Program kapsamında tamamlanmış olan projelere, toplam uzunluğu 1.676 km olan Türkmenbaşı-Aşgabat-Mary-Türkmenabad-Farab ve Aşkabat-Karakum-Daşoguz karayolları gösterilebilir (Overland, 2012: 5). Diğer projeler arasında ise, Serdar-Etrek-Gidrolum, Mary-Serhetabad, Tejen-Serahs, Türkmenbaşı-Bektaş-Kazakistan sınırı, Türkmenabat-Göroğly-Daşoğuz ve Gidrolum-Kumdağ arasındaki karayollarının iyileştirilmesi ve onarımı yer almaktadır.

Türkmenistan'da yolcu ve yük taşımacılığı için demiryolu altyapısı gelişmiş düzeydedir. Ülkenin ana demir yolu bağlantısı Hazar denizi kıyısındaki Türkmenbaşı şehrinden başlayarak, başkent Aşkabat ve ülkenin en doğusunda yer alan Türkmenabat şehrine kadar devam etmektedir (Babayev, 2009: 82). 1999 yılında

ülkenin önemli şehirleri olan Türkmenabat-Atamurat arasında 203 km'lik, 4 milyon ton yük kapasiteli bir demiryolu hattı hizmete girmiştir. Daha sonra 2009 yılında bu demiryolu hattı Amu-Derya nehri üzerinden Kerkiçi ilçesine kadar uzatılmıştır. Bundan başkada, Aşkabat-Garagum-Daşoğuz demiryolu hattı da kullanıma açılmıştır. Böylelikle, ülkenin güney ve kuzey vilayetleri arasındaki mesafe kısalmıştır. Ülkenin demiryollarının toplam uzunluğu ise yaklaşık 3.500 km'dir (IRU, 2012: 6).

Hazar Denizi, Türkmenistan ekonomisi için hem yolcu hem de yük taşımacılığı açısından önemli bir yere sahiptir. Avrupa ve Çin'i birbirine bağlayan bir transit merkezi olan Türkmenistan'da Mayıs 2018'de 1,5 milyar dolar değerinde olan yeni deniz limanı hizmete sunulmuştur. Yapımı beş yıl süren bu liman üzerinden Türkmenistan'ın yılda 17 ile 18 milyon ton yük taşıması beklenmektedir (EBRD, 2018: 3). Buna ek olarak, 2016 yılı Eylül ayında, yıllık 14 milyon yolcu ve 200 bin ton kargoyla başa çıkmak üzere tasarlanmış olan 2.5 milyar dolar tutarındaki yeni Aşkabat havalimanı hizmete sunulmuştur.

Türkmenistan'da telekomünikasyon sektörü yeni gelişmekte olan sektörlerden biridir ve ülke 2015 yılına gelindiğinde ilk telekomünikasyon uydusunu fırlatmıştır. Ülkede mobil hizmetleri, devlete ait Altyn Asyr ve Rus şirketi olan MTS gibi iki telekomünikasyon operatörü tarafından sağlanmaktadır. Mobil hücresel pazarın yaklaşık % 77'si 2G ve 3G hizmetleri sağlayan Altyn Asyr tarafından kontrol edilmektedir (ITU, 2017: 196). Sabit telefon hizmetlerinde ise, Ulusal telekomünikasyon şirketi olan TurkmenTelecom tekel konumdadır. Ülkedeki sabit telefon hattı abonesi 100 kişi başına 12.2 ve mobil telefon hattı abonesi oranı ise 100 kişi başına 157.7'dir. İnternet erişimi nüfusun % 18'ni kapsamakta ve internet erişimine sahip hane sayısı oranı % 13.2 olup, dünya ve BDT ülkeleri ortalamasının çok altındadır.

2.5.1.4. Bankacılık

Türkmenistan'da bankacılık sistemi ile ilgili reform ve ticaret bankaları oluşturulması çalışmalarına 1992 yılında başlanmıştır. Ancak, Türkmenistan'ın bankacılık sisteminin gelişmesi açısından en önemli hareket noktası 1993 yılında ''Merkez Bankası'' ve ''ticaret bankaları ve bankacılık faaliyetleri'' hakkındaki

kanunların kabul edilmesi olmuştur (Odabaşı, 2001: 62). Bu kanunlarda belirtilen düzenlemelerle birlikte önceden öngörülmüş üç dereceli bankacılık sisteminde değişim yapılarak, iki dereceli bankacılık sistemi kabul edilmiştir. Buna göre, 1. derecede Merkez bankası yer alırken, 2. derecede ise, ticari bankalar faaliyet göstermektedir.

Söz konusu mevzuata göre, Merkez bankası diğer resmî organlardan bağımsız ve yürüttüğü faaliyetlerinde sadece Devlet Başkanına karşı sorumlu kılınmıştır. Ayrıca, ilgili mevzuat Merkez Bankası ve Ticaret Bankaları arasındaki ilişkileri de düzenlemektedir (Işık, 2001: 41). Hükümetin ülkedeki bankacılık sistemini geliştirme reformları kapsamında, bankaların fonksiyonları ve yetkilerinin sınırlandırılması, Merkez Bankası tarafından kredi ve maliye politikalarının uygulanması ve ticari bankaların yeniden yapılandırılması ülkedeki mali sistemin gelişimini hızlandırmıştır.

Türkmenistan'da bankacılık sistemi halihazırda batılı standartlara göre daha düşük düzeyde gelişme göstermiştir. Ülkede en önemli dört adet devlet bankası faaliyet göstermektedir. Genel olarak ticari bankaların büyük bir bölümü orta ve küçük ölçekli bankalardan oluşmaktadır (Babayev, 2009: 79). Ülkenin en büyük bankası olan ''Vnesheconombank'', yabancı yatırımcılara ve yerli ihracatçılara hizmet vermektedir. Orta ölçekli banka olan ''Türkmenbank'' ise, sosyal alanlara ilişkin finansal işlemleri yürütmektedir. Diğer yandan, ''Türkmenbaşıbank'' sanayi projeleri için ve tarım sektörünün mali işlemleri ile de ''Dayhanbank'' ilgilenmektedir.

Türkmenistan'da genel bankacılık hizmetleri sunmakta olan SenagatBank, GaragumBank ve RysgalBank gibi küçük ölçekli devlet bankaları da mevcuttur. Ayrıca, yabancı sermayeli bankalardan olan Türkmen-Türk bankası, Alman Deutsche ve Commerz bankası, Pakistan Ulusal Bankası ve İran menşeili Saderat bankası faaliyet göstermektedir (U.S Department of State, 2018). Buna göre, Türkmenistan'daki devlet bankaları öncelikle devlet işletmelerine hizmet vermekte ve devlet teşekküllerine sübvansiyonlu şartlarla kredi tahsis etmektedir. Ancak, yabancı yatırımcılar, sadece Pakistan Ulusal Bankası ve EBRD kaynaklı sermaye kredileri aracılığıyla yerel pazarda kredi alabilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ORTA ASYA ÜLKELERİNDE DIŞ TİCARET VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM

Bu bölümde, Orta Asya ülkelerinin dış ticareti ve doğrudan yabancı yatırımlarının tanıtımı amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, ilk önce söz konusu ülkelerin dış ticaretinin gelişimi ve dış ticaret yapısı incelenecektir. Daha sonra, yatırım ortamından bahsedilerek, bu ülkelerde DYY'ın gelişimi tanıtılacaktır.

3.1. KAZAKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI

Kazakistan, dış ticareti serbestleştirme programını 1994 yılında IMF'nin önerdiği ekonomi politikaları doğrultusunda başarmıştır. Bu dönem hızlı bir şekilde serbestleşme girişimleri yaşanarak, kota ve lisansa tabi mal sayısında azalmalar görülmüştür. Ayrıca, 1995 yılı itibarıyla ülkenin dış ticaretine devletin doğrudan katılımı sonlandırılmış ve ihracatçıların kazançlarının bir kısmının devlete satma zorunluluğu kaldırılmıştır (Somuncuoğlu, 2001:122). Bundan başkada birçok uygulama bu süreci takip etmiştir. Bunun sonucunda Kazakistan'ın dış ticaret sistemi büyük ölçüde serbestlik kazanmıştır.

Kazakistan, dış ticaret alanında uyguladığı reformlarla birlikte uluslararası ticarette kısa bir süre içerisinde olumlu sonuçlar elde etmiştir. Buna ek olarak ülkenin dış ticaret hacminin artması aşağıdaki bazı nedenlerle gerçekleşmiştir (Talantuly et.al., 2012: 113):

i. İhraç kalemlerinin çoğunlukla doğal kaynak ağırlıklı olması;
ii. Doğal kaynak ürünleri bazında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olması;
iii. Hammadde üretim endüstrisinin nispeten modern teknolojik tabanı;

Kazakistan'ın ihracatında petrol ve diğer stratejik hammadde ürünleri dünya pazarlarındaki fiyatlarının yüksek seyir izlemesine bağlı olarak, ülkenin dış ticaret fazlası vermesine neden olmaktadır (DEİK, 2018: 2). Öte yandan, ülkenin doğal kaynaklardan oluşan ihracatı, petrol ve metal ürünlerin fiyatlarında yaşanan dalgalanmalardan olumsuz etkilenerek, Kazakistan'ın ticaretinde gerilemelere neden olmaktadır. Bu bağlamda, özellikle son yıllarda enerji kaynakları fiyatlarında yaşanan gerileme Kazakistan'ın ihracatında büyük düşüşleri beraberinde getirmiştir.

Tablo-29: Kazakistan'ın Dış ticareti (Milyar $)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Denge
1996	5.911	4.241	1.670	2008	71.172	37.889	33.283
1998	5.334	4.314	1.020	2009	43.196	28.409	14.747
2000	8.812	5.040	3.772	2010	59.971	31.107	28.864
2001	8.639	6.446	2.193	2011	84.336	36.906	47.430
2002	9.670	6.584	3.086	2012	86.449	46.358	40.091
2003	12.927	8.409	4.518	2013	84.700	48.806	35.894
2004	20.093	12.781	7.312	2014	79.460	41.295	38.165
2005	27.849	17.353	10.496	2015	45.956	30.568	15.388
2006	38.250	23.677	14.573	2016	36.737	25.377	11.360
2007	47.755	32.756	14.999	2017	48.342	29.305	19.037

Kaynak: World Bank, 2018.

Tablo-29'dan görüldüğü gibi Kazakistan'ın dış ticareti bağımsızlıktan itibaren önemli ölçüde artmıştır. Dış ticaret hacmi 1996 yılında 10.1 milyar dolar iken, Rusya krizinin etkisiyle 1998 yılında 9.6 milyar dolara gerilemiş ve daha sonra 2000 yılına gelindiğinde 13.8 milyar dolara yükselmiş ve bu istikrarlı artış 2008 yılına kadar devam etmiştir. Küresel krizin etkisiyle dış ticaret hacmi bir önceki yıla nazaran % 34 oranında azalarak 109 milyar dolardan, 2009 yılında 71.6 milyar dolara düşmüştür. 2010 yılından sonra tekrar artmaya başlayan ticaret hacmi, 2013 yılına gelindiğinde 133.5 milyar dolar ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Ancak, 2014 yılından bu yana Kazakistan'ın dış ticareti önemli ölçüde gerilemiştir. 2014 yılından itibaren dış ticaretin düşmeye başlamasının başlıca sebebi ise petrol fiyatlarının 2014 yılının 2. çeyreğinden sonra hızlı bir şekilde düşmeye başlamasıdır. Böylece, dış ticaretteki söz konusu gerileme 2016 yılına kadar devam etmiş ve 2017

yılı itibarıyla toparlanmaya başlamıştır. Kazakistan'da ihracat ve ithalat seyrini izlediğimizde ise, yıllar itibarıyla ihracatın ithalattan daha fazla artış gösterdiği görülmektedir. Kazakistan'ın ihracatı sürekli artarak özellikle 2013 yılında 84.7 milyar dolara ulaşarak en yüksek seviyeye çıkmıştır. Bu bağlamda, sürekli dış ticaret fazlası veren Kazakistan'da ihracatın ithalatı karşılama oranı 1996 yılında % 139 iken, 2000 yılında bu oran % 174, 2005 yılında % 160, 2010 yılında % 192 ve 2017 yılında % 164 oranında gerçekleşmiştir.

3.1.1. Kazakistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı

Kazakistan ekonomisinin yapısı, yüksek düzeyde ithalata dayalı bir ekonomi olarak gelişme göstermiştir. Ülkede sermaye ve tüketim malları alanında gerçekleştirilen üretim iç tüketimi karşılamaktan uzak kalmaktadır. Diğer yandan, sermaye ve tüketim malları üreten üreticilerin çoğunluğu, fiyat ve kalite bakımından ithal malları ile rekabet edememektedir (DEİK, 2012: 7). Bu yüzden ülkedeki petrol ve metalürji gibi öncelikli sektörlere yapılan yatırımlarda yaşanan artış, sermaye malları ithalatına pozitif etki etmektedir.

Tablo-30: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)

Başlıca İhracat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Petrol ve doğalgaz	67.6	67.5	58.6	52.5	55
Demir-dışı metaller	6.4	4.9	8.8	10.4	10.1
Demir cevheri	3.8	4.3	5.5	7.5	8.7
Kimyasal ürünler	3.9	3.8	6.9	6.9	4.9
Sebze ürünleri	2.6	2.5	3.4	4.5	3.6
Tahıl ürünleri	1.6	1.4	1.8	2.3	1.7
Başlıca İthalat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Makine, ekipman ve elektronik ürünler	23.6	26.2	28.6	27.1	26.4
Temel metal ürünleri	13.1	10.5	13.2	12.5	11.7
Motorlu araçlar	13.8	14.8	9.3	7.8	8.1
Gıda ürünleri	8.7	9.7	10.4	11.2	10.8
Tekstil ürünleri	2.9	3.5	2.9	2.8	2.9
İnşaat malzemeleri	2.1	2.3	2.2	2.4	2.4

Kaynak: National Bank of Kazakhstan, 2018.

Kazakistan'ın ihracat kalemleri ağırlıklı olarak petrol ve diğer hammadde ürünlerinden oluşmaktadır. Kazakistan'ın bu ihracat yapısının gelişiminin temel nedeni, doğal kaynaklara zengin olmasının yanında, ülkede Sovyetler Birliğinin egemenliğinden sonra dağılan nitelikli insan kaynakları, teknolojik yetersizliktir (Achilov, 2016: 1). Böylece, Kazakistan üksek katma değerli ürünlerin üretimi ve bunları destekleyici sanayi altyapısının olmaması nedeniyle, halen büyük ölçüde madencilik ve diğer hammadde ürünler ihracatına bağlı kalmaktadır.

Tablo-30, Kazakistan'ın başlıca ihracat ve ithalat kalemlerinin yüzdelik paylarını göstermektedir. Buna göre, Kazakistan'ın ihracat kalemleri arasında en yüksek pay ortalama % 60 ile petrol ve doğalgaz ürünlerine düşmektedir. Görüldüğü gibi, son dönemlerde bu ürünlerin payı giderek düşmektedir. 2013 yılında % 67.6 oranında olan bu ürünlerin payı 2017 yılında % 55 olmuştur. Demir dışı metaller ise Kazakistan ihracatının en önemli ikinci kalemi olup, bu ürünlerin payı sürekli artış göstererek 2013 yılında % 6.4 iken, 2017 yılında % 10.1 oranına yükselmiştir. Ayrıca, toplam ihracatta demir cevherinin payı da önemli ölçüde artış göstererek 2013 yılında % 3.8 ve 2017 yılında % 8.7 olmuştur. Bundan başkada, kimyasal ürünlerin payında olumlu gelişmeler yaşanarak 2015-2016 yılında % 6.9 ile en yüksek orana ulaşırken, 2017 itibarıyla % 4.9'a düşmüştür. Öte yandan, tarım ürünleri alanında Kazakistan'da sebze ihracatının yanı sıra, tahıl ürünleri ihracatının da önemli olduğu görülmektedir. Sebze ürünlerin payında da artış yaşanarak, 2013 yılında % 2.6'dan, 2017 yılında % 3.6'ya ve tahıl ürünlerinin payı da % 1.6'dan, % 1.7'ye yükselmiştir.

Kazakistan'ın ithalat yapısı yine Tablo-30'da incelendiğinde, ithalatın önemli bir kısmının makine, ekipman ve elektronik ürünler, temel metal ürünleri, motorlu araçlar, ve gıda ürünleri başı çekmektedir. Buna göre makine, ekipman ve elektronik ürünlerin yüzdelik payı en yüksek olup, 2013 yılında % 23.6 iken, 2017 yılında % 26.4 olmuştur. İkinci sırada ise temel metal ürünleri olup, Kazakistan demir ve demir-dışı hammadde ihracatçısı ülke olmasının rağmen, bu ürünlerinin önemli bir kısmını ithal ettiği de görülmektedir. Söz konusu kalemin ithalattaki payı 2013 yılında % 13.1 iken, son dönemlerde giderek azalarak 2017 yılında % 11.7'ye gerilemiştir. Motorlu araçların toplam ithalattaki payı da azalarak 2013 yılında % 13.8'den, 2017 yılında % 8.1'e düşmüştür. Öte yandan, gıda ürünlerin ithalattaki

payının sürekli arttığı görülmektedir. 2013 yılında gıda ithalatının payı % 8.7 iken, 2017 yılında % 10.8'e yükselmiştir. Tekstil ürünlerinin payı % 2.9 ile yıllar itibarıyla çok değişim göstermemiş ve inşaat malzemelerin payı ise 2013'te 2.1'den, 2017'de % 2.4'e yükselmiştir.

3.1.2. Kazakistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı

Kazakistan'ın dış ticareti, bağımsızlığın ilk yıllarında sadece BDT ülkelerine yönelik olarak gerçekleşmiştir. Günümüzde ise, Kazakistan'ın dış ticareti yaklaşık 185 ülkeyi kapsamaktadır. Bunların ortalama 118'i Kazakistan'ın ihracatını gerçekleştirdiği ülkelerdir ve 164 tanesi de ithalatın yapıldığı ülkelerdir (Talantuly et al. 2012: 115). Bu bağlamda, Kazakistan'ın ihracatının önemli bir kısmı AB ülkelerine yönelik olurken, ithalatının büyük bir kısmı da BDT ülkelerinden temin edilmekte ve bu durum Tablo-31'de gösterilmektedir.

Tablo-31: İhracat ve İthalatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)

Başlıca Ülkelerle İhracat	2013	2014	2015	2016	2017
İtalya	19.5	20.2	17.8	20.4	17.9
Çin	17.0	12.3	12.0	11.5	12.0
Hollanda	11.7	11.0	10.9	8.9	9.8
Rusya	6.9	8.0	9.5	9.4	9.3
İsviçre	5.1	5.7	5.8	6.6	6.4
Fransa	6.4	5.9	5.9	4.9	5.9
Başlıca Ülkelerle İthalat	2013	2014	2015	2016	2017
Rusya	36.8	33.4	33.9	36.6	39.2
Çin	17.1	17.8	16.8	14.5	16.0
Almanya	5.0	5.6	6.6	5.7	5.1
ABD	4.4	4.8	4.7	5.0	4.2
Türkiye	1.9	2.5	2.5	2.4	2.5
Ukrayna	4.7	2.9	2.7	1.7	1.6

Kaynak: National Bank of Kazakhstan, 2018.

Tablo-31'den görüldüğü gibi Kazakistan'ın ihracatında AB ülkeleri arasında en çok pay son yıllarda azalmasına rağmen İtalya'ya aittir. İtalya'nın ihracattan

aldığı pay 2013'te 19.5 iken, 2017'de 17.9 olarak gerçekleşmiştir. Bunu daha sonra Hollanda takip ederek, 2013'te % 11.7 pay alırken, sürekli azalarak 2017'de % 9.8 olmuştur. AB ülkeleri içinde İsviçre'nin payı sürekli artarak, 2013'te % 5.1'den 2017'de % 6.4'e yükselmiş ve Fransa'nın payı ise azalma eğilimi göstererek, 6.4'den % 5.9'a düşmüştür. Kazakistan'ın ihracatında BDT ülkeleri içinde sadece Rusya önemli bir yeri işgal ederek, ihracattan aldığı pay 2013'te % 6.9'dan, 2017'de % 9.3'e yükselmiştir. Ancak, Çin'in Kazak ihracatından aldığı pay son beş yıl içinde azalarak % 17'den, % 12'ye düşmüştür.

Kazakistan'ın ithalatının coğrafi dağılımına bakıldığında ise, başlıca ülkeler içerisinde Rusya ön plana çıkmaktadır. Rusya'nın ithalattaki payı son beş yıl içinde % 36.8'den sürekli artarak, % 39.2'ye yükselmiştir. Bu nedenden dolayı Kazakistan'ın ithalat yapısında BDT ülkelerinin rolü yüksektir. Rusya'dan sonra ithalatın büyük ölçüde yapıldığı ülke Çin'dir. Çin'in ithalattaki payı 2013'te 17.1 iken, 2017'de % 16 olmuştur. Diğer taraftan, son yıllarda azalma eğilimi gösteren Almanya'nın ithalattaki payı 2017'de % 5.1 ve ABD'nin payı da % 4.2 olmuştur. Türkiye'nin ithalattaki payı ise sürekli artarak 2013'te % 1.9'dan, 2017'de % 2.5'a ve Ukrayna'nın ithalattaki payı ise sürekli azalarak % 4.7'den % 1.6'ya düşmüştür.

3.2. KAZAKİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY

Kazakistan, Orta Asya bölgesindeki en iyi yatırım iklimine sahip ülkelerden biridir. Bu bağlamda, yatırım iklimini daha geliştirmek için çaba harcayan Kazak hükümeti, 2017 yılında Dünya Bankası ile işbirliği içinde geliştirilen yatırım ortamını iyileştirme, özelleştirme ve ekonomik çeşitlendirme politikalarına ilişkin yeni hedefleri belirleyen ''2018-2022 Ulusal Yatırım Stratejisini'' kabul etmiştir (US Department of State, 2018). Ayrıca, bu strateji kapsamında ülkedeki toplam DYY stokunu, 2022 yılına kadar % 25 oranında artırmak hedeflenmiştir.

Kazakistan uzun vadeli kalkınma yolunda ''Kazakistan 2030'' stratejisini geliştirmiş ve bu kalkınma stratejisi kapsamında da ülkeye DYY'lerin çekilmesi için önemli politikalar belirlemiştir (Koich et al. 2013: 27). Kazak Hükümeti ''Kazakistan 2030'' stratejisinde ülkeye DYY'ların gelmesi için sadece izin verilmesi değil, aynı zamanda özel olarak aktif bir şekilde teşvik edilmesine yer

vermiştir. Halihazırda Kazakistan Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliğindeki geçiş ekonomileri arasında yabancı yatırımlara en açık ülke olarak görülmektedir.

Kazakistan, 2006 yılından bu yana ülkedeki yatırım ortamını iyileştirme konusunda Doing Business tarafından önerilen 36 reform uygulamıştır. Bunun sonucunda Kazakistan, 10 yılda dört kez en iyi 10 reformcu ülke arasına girmeyi başarmıştır (Doing Business, 2017). Bu gelişme, bu zamana kadar hiçbir ülke tarafından gerçekleştirilmemiş bir başarı olarak görülmektedir.

Dünya Bankası tarafından yayınlanan Doing Business (2018) göre, Kazakistan iş yapma kolaylığı açısından 190 ülke arasında 36'ncı sırayı almıştır. Kazakistan hükümeti, yatırım ortamını daha geliştirmek için reformlara devam etmekte ve Kazakistan-2050 Stratejisine göre, iş yapma kolaylığı listesinde Kazakistan'ın ilk 20 ülke arasına girmesi öngörülmektedir (DEİK, 2018: 1-3).

3.2.1. Kazakistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı

Kazakistan'da yatırım ortamının yasal çerçevesine baktığımızda da oldukça liberaldir ve bu konuda çeşitli mevzuat değişikliğine gidilmiştir. DYY'ler için ilk olarak 27 Aralık 1994 tarihinde ''Yabancı Yatırımlar Hakkında Kanun'' kabul edilmiştir. Bu kanun ile DYY'lerin garantisi sağlanarak, örgütsel ve hukuksal ortamın temeli oluşturulmuştur. Daha sonra mevzuat değişikliğine gidilerek, 8 Ocak 2003 tarihli ''Yatırımlar Hakkında Kanun'' kabul edilmiştir (DEİK, 2012: 6). Bu kanun, yerli ve yabancı yatırımcılara eşit haklar tanımakta ve yabancı yatırımcılar yasalara göre kısıtlama getirilen alanlar hariç, bütün sektörlerde yerli yatırımcılarla aynı statüde faaliyet gösterebilmektedirler.

Kazakistan'ın Yatırımlar Hakkında Kanun gereğince yabancı yatırımlara sağlanan başlıca hak ve garantiler şunlardır (WTO, 2018) :

i. Yabancı yatırımcı faaliyetlerinin ve mülkiyet haklarının yasal olarak korunması garantisi;

ii. Yabancı yatırımcıların elde ettikleri gelirleri serbestçe kullanma hakkı;

iii. Kamu kuruluşlarının yasal çerçeve altında denetimi ve kontrolü;

iv. Yatırım uyuşmazlıkların çözümü;

v. Yatırımlara devlet desteği ve teşviki garantisi.

Kazakistan hükümeti, yabancı yatırım kanunu ile yabancı yatırımcıları güvence altına almakla sınırlı kalmayıp, bu konuda pek çok adım atmıştır. Örneğin, Kazakistan'da yatırım risk düzeyini indirmek amacıyla, uluslararası ticaret ve yatırımla ilgili politik riskin sigortalanması konusunda hizmet veren "Milli İhraç Kredi ve Yatırım Sigortası A.Ş" kurulmuştur (Gövdere ve Kaleli, 2008: 6). Öte yandan, Kazak ekonomisinin yabancı yatırımlar ile bütünleşmesi ve işbirliği konusunda Cumhurbaşkanına bağlı olan ''Yabancı Yatırım Konseyi'nin'' de önemi büyüktür. Bu kurum, yatırımcılarla doğrudan diyalog ve acil çözümler getirme amacına yönelik danışmanlık kurulu görevinde bulunmaktadır.

3.2.2. Kazakistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi

DYY etkileyen faktörler çeşitlilik göstermekle birlikte, bu konuda literatürde kapsamlı çalışma alanı mevcuttur. Bu bağlamda, literatürde ortaya konan başlıca faktörler Kazakistan için değerlendirmeye alındığında Tablo-32'de gösterildiği gibi genel olarak şöyle özetlenebilir:

i. Piyasa Büyüklüğü: Kazakistan, piyasa büyüklüğü kapsamında değerlendirildiğinde, ülkenin talep potansiyelini gösteren nüfus bakımından Orta Asya ülkeleri içinde 2. ve piyasa büyüklüğünün ölçüsü olan kişi başına GSYİH bakımından 1. sırada gelmektedir. Tablo-32'den de görüldüğü üzere nüfus büyüklüğü 2017 yılı itibarıyla 18 milyon kişiye ulaşmış ve kişi başına GSYİH, 9.030 olmuştur. Böylece Kazakistan orta-üst gelirli ülkeler arasında yer almakta ve iç pazar arayan DYY'lar için cazip ülkeler arasında yer almaktadır.

ii. Fiyat Düzeyinin İstikrarı: Kazakistan'da fiyat düzeyi istikrarı bağımsızlıktan bu yana tamamen sağlanmıştır. Tablo-32'den görüldüğü gibi son beş yıl içerisinde ülkede enflasyon oranı yükselmesine rağmen, 2015 yılı hariç yaklaşık % 7-8 gibi tek haneli rakamlarda ve istikrarlı seyir izlemektedir. Bu da ülkenin yatırım ortamında risk ve belirsizliği azaltarak yatırımları teşvik etmektedir.

iii. Ortalama Ücret Düzeyi: Kazakistan'da ortalama ücret düzeyi son beş yıl içinde artış göstermiş ve 2017 yılı itibarıyla 433 dolar olmuştur. Kazakistan Orta

Asya ülkeleri içinde en yüksek ücret ödenen ülke olmasına rağmen, birçok GOÜ'lere göre ücret seviyesi düşüktür ve bu da ülkede ucuz işgücü fırsatı oluşturmaktadır.

iv. Ticari Dışa Açıklık: Kazakistan ekonomisi Tablo-32'den görüldüğü gibi ortalama % 60 ile oldukça açık ekonomi haline gelmiştir. Genellikle dışa açık ekonomiler ticari engellerden kaçınmak isteyen DYY'ları olumsuz etkilerken, ihracata yönelik DYY'ları ise olumlu etkilemektedir. Bu durumda, Kazakistan'ın özellikle ihracata yönelik DYY'lar için cazip ülkeler arasında olduğu söylenebilir.

v. Ekonomik Özgürlük: Kazakistan'ın ekonomik özgürlük endeksi Tablo-32'den görüldüğü gibi 2013-2016 yılları arasında ortalama % 63 oranında seyrederken, özellikle 2017 yılı itibarıyla % 69'a yükselerek önemli ölçüde artmıştır. Bu bağlamda, Kazakistan halen ''orta derecede özgür'' ekonomiler sınıfında değerlendirilmektedir. Ancak, Kazakistan'da ekonomik özgürlük seviyesindeki gelişmeler, yatırımcıların güvenini artırmakta ve DYY'lar teşvik edilmektedir.

Tablo-32: Kazakistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler

Başlıca Göstergeler	2013	2014	2015	2016	2017
Nüfus (milyon kişi)	17	17.2	17.5	17.7	18
Kişi Başına GSYİH (bin $)	13.890	12.807	10.510	7.714	9.030
Enflasyon Oranı (%)	4.8	7.4	13.6	8.5	7.1
Ortalama Ücret Düzeyi ($)	362	409	360	409	433
Dışa Açıklık Oranı (%)	65.4	65	53	60.3	60.6
Ekonomik Özgürlük Endeksi (%)	63	63.7	63.3	63.6	69

Kaynak: World Bank, 2018; National Bank of Kazakhstan; Heritage Foundation, 2018.

3.2.3. Kazakistan'da DYY

Bağımsızlıktan bu yana Kazakistan'a gelen DYY miktarında önemli artışlar yaşanmıştır. Kazakistan, Orta Asya'ya gelen DYY'ların yaklaşık % 80'den fazlasını çekmeyi başarmıştır. 1992-2015 yılları arasında Kazakistan'a gelen DYY miktarının birikimli tutarı yaklaşık 260 milyar dolar olmuştur. Bu bağlamda, Hollanda, İngiltere, Fransa, İsviçre ve ABD gibi ülkeler Kazakistan'da en önemli yabancı

yatırımcı ülkeler arasında gelmektedir (DEİK, 2018: 3). Ayrıca, Kazakistan'ın AEB'ye üyeliği yaklaşık 200 milyonluk pazara giriş imkanı tanıdığı nedeniyle yabancı yatırımcılar için ülkenin cazibesi daha da artmaktadır.

Tablo-33: Kazakistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyar $)

Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku	Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku
1996	1.137	4.032	2008	16.819	59.035
1998	1.151	6.505	2009	14.276	71.846
2000	1.371	10.078	2010	7.456	82.648
2001	2.817	12.917	2011	13.760	107.396
2002	2.588	15.464	2012	13.648	119.944
2003	2.483	17.587	2013	10.011	125.218
2004	5.615	22.376	2014	7.225	132.574
2005	2.546	25.607	2015	6.379	133.752
2006	7.611	32.879	2016	16.901	143.089
2007	11.973	44.590	2017	4.654	147.064

Kaynak: World Bank, 2018.

Tablo-33'ten görüldüğü üzere, Kazakistan'a yönelik DYY girişi, 1996 yılından bu yana önemli ölçüde artış göstermiştir. Ülkeye 2000 yılından sonra DYY girişinde önemli gelişmeler yaşanmış ve özellikle de 2006 yılı itibarıyla DYY girişi yüksek seviyelerde artmaya başlamıştır. Buna göre, 2006 yılında 7.6 milyar dolar değerinde DYY girişi yaşanırken, 2007 yılında 11 milyar dolar ve 2008 yılında da 16.8 milyar dolar DYY girişi yaşanmıştır. 2008 yılından itibaren ekonomik krizin etkisiyle DYY girişinde düşüş gözlenmekte olup, 2009 yılında 14.2 milyar dolar DYY girişi yaşanırken, 2010 yılında 7.4 milyar dolara gerilemiştir. 2011 yılında tekrar yükselişe geçerek artış gösteren DYY girişi, 2014-2015 yılları içerisinde yeniden sert bir şekilde düşüş göstermiştir. Ancak, bu düşüşlere rağmen, 2016 yılında Kazakistan'a DYY girişi 16.9 milyar dolar olarak en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2017'de ise tekrar düşüş eğilimi gösteren DYY girişi, 4.6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca, görüldüğü gibi, Orta Asya bölgesine yönelik DYY'ların önemli bir kısmını çekmeyi başaran Kazakistan'ın DYY stokunda önemli artışlar yaşanmıştır. DYY stokunda özellikle 2005 yılından sonra yüksek seviyede artışın yaşandığı görülmektedir. Buna göre, 1996 yılında 4 milyar dolar olan DYY

stoku, 2000'de 10 milyar dolar, 2005'te 25.6 milyar dolar, 2010'da 82.6 milyar dolar, 2015'te 133.7 milyar dolar, 2016'da 143 milyar ve 2017'de 147 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.

Kazakistan'da DYY'lar için tarım, hafif sanayi, kimya sanayi, metalürji, elektrik enerjisi, taşımacılık, lojistik, inşaat malzemeleri ve turizm sektörleri öncelikli sektörler olarak belirlenmiştir (DEİK, 2012: 6). Kazakistan'a yönelik yapılan DYY'lar ise en çok petrol, doğalgaz ve metalürji sektörlerine yapılmaktadır. Bu sektörler dışındaki diğer sektörlerin DYY toplamından aldığı pay ise düşük düzeyde gerçekleşmektedir (Kara ve Yeşilot, 2010: 212-214). Böylece, ülkede yabancı yatırımların diğer imalat sanayi dallarına yönelik olmaması, Kazakistan ekonomisinin tek yönlü gelişmesine neden olmaktadır.

Kazakistan'ın en önemli hedeflerinden biri petrol dışı sektörlerde yabancı yatırımın çekilmesidir. Bu bağlamda, 2018-2022 yılı için ulusal yatırım stratejisinin başlıca hedefi DYY hacmini artırmakla birlikte, özellikle ihracat odaklı DYY'ları çekmek olarak belirlenmiştir. Böylece, ülkenin ekonomi çeşitlendirilmesi ve petrol sektörlerine bağımlılığı azaltmak amaçlanmıştır (World Bank, 2018 14-16). Halihazırda Kazakistan'da mevcut DYY türlerini incelediğimizde yukarda da ifade edildiği gibi, ülkede doğal kaynak arayan DYY ağırlıklıdır. Dünya Bankasının (2018) Kazakistan Ülke Raporuna göre, bu tür DYY toplam yatırımlardan ortalama % 60 pay alırken, iç piyasa odaklı olan yatay DYY % 25 ve ihracat odaklı dikey DYY türü ise, % 15 pay almaktadır.

Kazakistan Milli Bankası (2018) göre, 2017 yılında petrol ve doğalgaz sektörünün toplam DYY'dan aldığı pay % 45 ve metalürji sektörünün aldığı pay ise % 21.2 olmuştur. Öte yandan, petrol ve doğalgaz hariç madencilik endüstrisi DYY'dan % 2.8 pay alırken, metalürji hariç imalat sanayi % 3.2, taşımacılık % 3.7, bilgi ve iletişim % 0.6, finans ve sigorta faaliyetleri % 1.9 ve ticaret sektörü % 15 pay almıştır. Bunlara ek olarak, 2017 yılında Kazakistan'da DYY'da bulunan başlıca ülkelerin payına baktığımızda ise şöyledir; Hollanda % 28.3 pay ile ilk sırada gelirken, bunu daha sonra ABD % 17.6, İsviçre % 14.1, Rusya % 5.8, Çin % 5.1, Belçika % 5 ve Fransa % 3.8 pay ile takip etmiştir.

3.3. KIRGIZİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI

Kırgızistan ekonomisi bağımsızlık öncesi birlik politikaları çerçevesinde birlik içi ticaret yapmış ve bu ticaret oldukça önemli miktarda olmuştur. Ancak, bağımsızlıktan sonraki yıllar Kırgızistan'ın dış ticaret hacmi önemli ölçüde gerilemiştir (Bal, 2004: 149). Kırgızistan'ın bağımsızlık sonrası başlangıç dönemlerindeki dış ticaret daralmasının temel sebebi, etkinlikten uzak bir ticaret ve ödeme politikası ile üretimdeki şiddetli daralma olmuştur. Üretimdeki daralmalara rağmen, 1990'ların sonuna doğru ekonomi istikrara kavuşabilmiş ve bu da dış ticarete olumlu yansımıştır (Kurmanalieva, 2008: 84).

Kırgızistan hükümeti, ülkedeki ekonomik istikrarı sağlamasıyla birlikte, ticareti serbestleştirme girişimlerine başvurarak ticaretini artırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Kırgızistan 1998 yılında WTO'ye üye olmuştur (Özden, 2013: 40-43). Böylece, daha önce uygulanan birtakım tarife dışı engeller ve ihraç malların merkezi kontrolü gibi kısıtlamalar kaldırılarak ticarete serbestlik getirilmiştir. Ancak, Kırgızistan'ın bunun gibi dış piyasalara entegre olma çabalarına rağmen, ülkenin özellikle ihracatında gözle görülür bir artış meydana gelmemiş ve Kırgızistan'ın dış ticareti 2004 yılına gelindiğinde canlanmaya başlamıştır.

Tablo-34: Kırgızistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Denge
1996	505	838	-333	2008	1.856	4.072	-2.216
1998	514	842	-328	2009	1.673	3.040	-1.367
2000	505	554	-49	2010	1.756	3.223	-1.467
2001	476	467	9	2011	1.979	4.261	-2.282
2002	485	586	-101	2012	1.894	5.374	-3.480
2003	581	717	-135	2013	2.058	6.070	-4.012
2004	718	941	-222	2014	1.906	5.765	-3.859
2005	672	1.102	-430	2015	1.476	4.072	-2.596
2006	891.1	1.931	-1.040	2016	1.573	4.000	-2.427
2007	1.321	2.739	-1.418	2017	1.791	4.481	-2.690

Kaynak: World Bank, 2018.

Tablo-34'den görüldüğü gibi, Kırgızistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarından bu yana dış ticareti dalgalı seyir izlemesine rağmen, arttığı görülmektedir. Ülkenin dış ticareti 2003 yılına kadar 1996 yılındaki seviyesinin altında gerçekleşmiştir. Buna göre, 1996 yılında 1.3 milyar dolar olan ticaret hacmi, 2000 yılında 1 milyar dolar, 2001 yılında 943 milyon dolar, 2002 yılında 1 milyar ve 2003 yılında da 1.2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2004 yılından itibaren ise ülkenin dış ticaretinde kayda değer artışlar yaşanmaya başlamıştır. Ancak, Kırgızistan dış ticaretini artırmayı başarmış ise de sürekli dış ticaret açığı ile karşı karşıya kalmıştır. Buna göre, ithalat özellikle 2008 yılından sonra önemli ölçüde artış göstermiş ve bu artış eğilimi günümüze kadar devam etmiştir. Buna göre, 1996 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı % 60 iken, 2000'de % 91, 2010'da % 54, 2015'te % 36, 2016 ve 2017 yıllarında da % 39 oranında gerçekleşmiştir. Kırgızistan'ın ihracatına baktığımızda ise çok düşük oranda artmış ve 2007 yılına gelindiğinde 1 milyar doların üzerine çıkabilmiştir. Öte yandan, 2013 yılına gelindiğinde ithalat en yüksek seviyeye çıkarak 6 milyar dolar olurken, aynı yıl ihracat da 2 milyar dolara ulaşarak en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Kırgızistan'ın sürekli ticaret açığı vermesinin temel nedenleri arasında, diğer Orta Asya ülkeleri gibi enerji kaynaklarına sahip olmaması ve bunları dışarıdan büyük miktarda ithal etmesi ve yurtiçinde imalat sanayinin yeterli düzeyde gelişmemiş olması gösterilebilir.

3.3.1. Kırgızistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı

Kırgızistan, eskiden Sovyetler Birliği ülkelerinin pamuk, uranyum ve civa gibi stratejik mallar başta olmak üzere, temel hammadde ürünler tedarikçisi olmuştur. Ülke sanayi ürünleri, tüketim malları ve gıda ihtiyacının çoğunu Sovyetler Birliği'nin daha gelişmiş ülkelerinden ithalatla karşılıyordu (Athukorala, 2018: 12-14). Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, ülkenin ihracat yapısı özellikle altın başta olmak üzere imalat sanayi ürünleri bazında azda olsa gelişme göstermeye başlamıştır.

Kırgızistan'ın ithalat yapısını incelediğimizde ise ihracat yapısına nazaran ürün çeşitliliği bakımından daha yoğundur. Bunun temel nedenlerinden biride ülkede iç üretimin gelişmemiş olmasıdır. Çünkü, Çin'in 2002 yılında WTO'ye üye olması sonucu, ülkeye ucuz ithalat artmış ve bu durum pek çok sektörlerde iç üretimin

gelişmemesine neden olmuştur (Baygonuşova ve Pirimbayev, 2016: 73). Böylece, Kırgızistan'ın ithalatı ağırlıklı olarak tüketim mallarından oluşmakta ve yatırım malları ithalatı düşük düzeyde gerçekleşmektedir.

Tablo-35: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)

Başlıca İhracat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Altın	41	43	44	45	39
Tekstil ürünleri	4	4.3	7.6	5.8	10.3
Sebzeler	6	5.2	4.5	6	4.5
Dizel yakıtı	6.5	5.5	4	2	2.1
Meyveler	3	2.2	2	1.9	2.3
Motorlu araçların parça ve aksesuarları	1.8	1.8	1.7	1	2.3
Pamuk	1.1	1.4	1.3	1.2	1.3
Başlıca İthalat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Tekstil ürünleri	6.2	5.7	8.4	18.8	19
Gıda ürünleri	8.2	9.8	9.7	8.8	9.9
Benzin	9.4	7.9	8.5	4.5	4.9
Gaz yağı	7.3	6.4	5.4	3.2	5
Demir ve Çelik	4.5	5	5.8	5	4
Elektronik cihazlar	1	1	1.4	1.4	2.1
Motorlu taşıtlar	2.5	2.1	2.5	3	1.3

Kaynak: National Bank of Kyrgysyztan, 2018.

Tablo-35'de, Kırgızistan'ın başlıca ihracat ve ithalat ürünlerinin toplam dış ticaretteki yüzdelik payları gösterilmektedir. Buna göre, Kırgızistan'ın başlıca ihracat kalemleri başta altın olmak üzere, tekstil ürünleri, tarım ürünleri, motorlu araçların parçaları ve dizel yakıtı gibi ürünlerden oluşmaktadır. Görüldüğü gibi, ülkede altın üretimi önemli bir yere sahip olup, toplam ihracat kalemlerinin yaklaşık yarısını tek başına oluşturmaktadır. 2013'te ülke ihracatında % 41 pay alan altın, 2016'da en yüksek seviye ile % 45'e ulaşmış ve 2017'de % 39'a düşmüştür. Daha sonra tekstil ürünleri ihracatı önemli olup, bu ürünlerin payı 2013'te % 4 iken, 2017'de % 10.3 seviyesine çıkmıştır. Öte yandan, tarım ürünlerinde sebze ürünlerinin payı 2013'te % 6 iken, 2017'de % 4.5'a ve meyve ürünlerin payı da % 3'den, % 2.3'e gerilemiştir. Pamuk ihracatında azda olsa artış yaşanarak, % 1.1'den % 1.3'e yükselmiştir. Dizel

yakıtının ihracattaki payı ise 2013'te % 6.5 iken, önemli ölçüde azalarak 2017'de % 2.1 olmuştur. Diğer taraftan, motorlu araçların parça ve aksesuarlarının payı, 2013'te % 1.8'den % 2.3'e yükselmiştir.

Tablo-35'de yine görüldüğü gibi, Kırgızistan'ın ithalatında tekstil ürünlerinin payı önemli ölçüde olup, 2013'te % 6.2 oranında iken, 2017'de % 19'a yükselerek önemli ölçüde artış göstermiştir. Bunu daha sonra gıda ürünleri takip etmekte olup, 2013'te ithalattan % 8.2 pay alırken, 2017'de % 9.9'a yükselmiştir. Daha sonra ise ithalatta benzin ve gaz yağı gibi başlıca enerji ürünleri, demir ve çelik ürünleri gelmektedir. Buna göre, benzin 2013'te % 9.4 pay alırken 2017'de % 4.9'a, gaz yağı % 7.3'den % 5'e, demir ve çelik ürünleri de % 4.5'den % 4'e gerilemiştir. Öte yandan, elektronik cihazların payı son beş yılı içerisinde sürekli artarak % 1'den % 2.1'e yükselirken, motorlu taşıtların payı da 2013'te % 2.5 iken, 2016'da % 3'e yükselmiş ve 2017'de tekrar % 1.3'e gerilemiştir.

3.3.2. Kırgızistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı

Kırgızistan'ın dış ticareti Sovyetler Birliği döneminde birlik içi ticarete entegre olmuştur. Bundan dolayı, bağımsızlık sonrası eski Sovyet ülkelerinde sektörel bazda çöküşlerin gerçekleşmesi Kırgızistan'ı olumsuz etkilemiş ve dış ticaretinde BDT ülkeleri dışına yönelmesine neden olmuştur (İnançlı ve diğerleri, 2015: 114). Bununla birlikte, Kırgızistan'da 1990'lı yılların sonunda uygulanmaya başlanan dışa açık ticaret politikalarının olumlu sonuçlanması, dünya ülkeleri ile olan ticaretini artırma da etkili olmuştur.

Kırgızistan dış ticaretinin coğrafi dağılımı çeşitlenmektedir. Kırgızistan 2000 yılında 137 ülke ile ticaret yaparken 2017'de, 150'den fazla ülke ile ticaret yapmaktadır. 2017 yılı itibarıyla, Kırgızistan'ın ana ticaret ortakları Rusya, Çin, İsviçre, Kazakistan, Özbekistan, Türkiye ve Birleşik Arap Emirliklerinden oluşmaktadır (Allayarov et. al., 2018: 97). Böylece, kıtasal açıdan değerlendirdiğimizde Kırgızistan'ın dış ticareti genel olarak Avrupa ve Asya ülkelerine yönelik gelişme göstermiştir. Buna ek olarak, halihazırda Kırgızistan'ın dış ticaretinde bölgesel ticaret ağırlıklı olup, ülkenin dış ticaretinde BDT ülkeleri halen önemini korumaktadır.

Tablo-36: İhracat ve İthalatında Başlıca Ülkelerin Payı (%)

Başlıca Ülkelerle İhracat	2013	2014	2015	2016	2017
İsviçre	25	30	37	41	27
Kazakistan	29	30	16	16	15
Rusya	8.4	7.4	11	11	15
Özbekistan	8	6.3	7.5	7.9	8.1
BAE	10	7.5	6.6	2.3	1.7
Türkiye	4	4.5	5.7	5.7	7.3
Çin	1.7	1.7	2.4	5	5.4
Başlıca Ülkelerle İthalat	2013	2014	2015	2016	2017
Rusya	33	32	35	26	26
Çin	23	20	25	36	33
Kazakistan	9.3	10	13	13	13
Türkiye	3.4	3.9	4	4.7	5
ABD	3.6	4	2.9	3.8	3.4
Almanya	3.8	4	2.1	1.5	1.5

Kaynak: National Bank of Kyrgyzstan,2018.

Tablo-36'da, Kırgızistan'ın başlıca ticaret ortaklarının ihracat ve ithalattaki yüzdelik değerleri görülmektedir. Bu verilere göre, Kırgızistan'ın ihracatının önemli bir kısmı İsviçre, Kazakistan, Rusya ve Özbekistan'a yönelik yapılmaktadır. Altın ihracatı sayesinde İsviçre, Kırgızistan'ın en önemli ticaret ortaklarından biri haline gelmiştir. İsviçre Kırgızistan ihracatında 2013'te % 25 pay alırken, bu oran sürekli artarak 2016'da % 41'e kadar yükselmiştir. Ancak 2017 itibarıyla tekrar düşüşe geçen bu oran % 27 oranında gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın ihracattan aldığı pay ise son beş yılda sürekli azalarak % 29'dan % 15'e düşmüştür. Diğer taraftan Rusya'nın payı sürekli artarak % 8.4'den % 15'e yükselmiştir. Özbekistan'ın ihracattan aldığı pay 2013'te % 8 iken, yıllar itibarıyla azda olsa düşüş göstermesine rağmen, 2017'de tekrar % 8.1' e yükselmiştir. Aynı zamanda Türkiye ve Çin'in Kırgız ihracatından aldığı pay son beş yıl içinde kayda değer seviyede artmıştır. Buna göre, Türkiye'nin payı 2013'te % 4 iken, 2017'de % 7.3'e yükselmiş ve Çin'in payı da % 1.7'den % 5.4'e çıkmıştır. Diğer taraftan, BAE 2013'te Kırgız ihracatının % 10'nu oluştururken, önemli ölçüde azalarak 2017'de % 1.7'ye düşmüştür.

Kırgızistan'ın ithalatı ise görüldüğü üzere, en çok Rusya, Çin ve Kazakistan'dan karşılanmaktadır. Buna göre Rusya, Kırgızistan ithalatında 2013'te % 33 pay alırken, sürekli azalarak 2017'de % 26'ya düşmüştür. Buna karşın Çin'in ithalattaki payı % 23'den % 33'e, Kazakistan'ın payı da % 9.3'den % 13'e yükselmiştir. Buna ek olarak, Türkiye'nin de ithalattaki payı son beş yıl içerisinde artarak % 3.4'den % 5'e yükselmiştir. Öte yandan, Kırgızistan'ın ithalatında ABD ve Almanya da önemli bir yere sahiptir. ABD'nin ithalattan aldığı pay 2013'te % 3.6 iken, 2017'de % 3.4 olmuş ve Almanya'nın payı % 3.8'den % 1.5'a gerilemiştir.

3.4. KIRGISİZTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY

Kırgızistan'ın yatırım ortamını olumsuz etkileyen bazı sorunlar mevcut olup, bunlar ülkeye DYY akışını önemli ölçüde engellemektedir. Bunlar arasında, aşırı bürokrasi, yolsuzluk, geniş çaplı kaçakçılık, yasal istikrarın olmaması, bölgesel işbirliği eksikliği ve güvenlik endişeleri yer almaktadır (Dikkaya and Keles, 2006: 151). Ancak, son dönemlerde Kırgızistan'da bu tür sorunları gidermek ve DYY'ları ülkeye çekebilmek amacıyla hükümet tarafından stratejik bir yol haritası oluşturulmuştur. Bu bağlamda, ülkedeki yatırım ortamını iyileştirmek için Kırgız hükümeti daha fazla çaba göstermekte olup, yatırım ortamını iyileştirmek adına önemli adımlar atmaktadır (US Department of State, 2018).

Kırgızistan'da son dönemlerde iş ortamına ilişkin gerçekleştirilen yapısal reformlara örnek olarak, yolsuzlukla mücadele politikalarında kamu birimlerinin işbirliğini içeren, Mayıs 2014'de kabul edilen ''Kamu Kesimi Reformu Yol Haritası'' ve iş ortamındaki engellerin kaldırılması ve yatırım ikliminin daha iyileştirilmesini amaçlayan, Şubat 2015'te onaylanan ''Özel Kesim Kalkınma Stratejisi'' gösterilebilir (Şimşek, 2016: 1). Yatırım iklimine ilişkin bu reformların etkisiyle de, Kırgızistan'a yönelik DYY girişlerinde artışlar gözlenmiştir. Örneğin, Dünya Bankası (2018) göre, 2014 yılında DYY girişi 342 milyon dolar iken, 2015 yılında bağımsızlıktan bu yana en yüksek seviyeye ulaşarak 1.1 milyar dolar ve 2016 yılında da 632 milyon dolar DYY girişi yaşanmıştır.

Kırgızistan hükümeti, yatırım ortamını yabancı yatırımcılara daha cazip hale getirmek için vergi politikalarında birtakım değişikliklere gitmiştir. Buna göre, 2008

yılında Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan yeni vergi mevzuatında önemli değişiklik yapılarak, KDV oranı % 20'den % 12'ye indirilmiş ve diğer çeşitli vergi türlerinin sayısı da 16'dan 8'e düşürülmüştür (Özden, 2013: 29). Bunlara ek olarak, tarım ürünleri alanında faaliyet gösteren şirketlere gelir vergisinden muafiyet getirilmiştir.

Kırgızistan'ın diğer ülkelerle yaptığı ikili yatırım anlaşmaları ülkenin yatırım ortamını DYY için daha güvenli hale getirmekte ve yatırımlar teşvik edilmektedir. Bu kapsamda, Kırgızistan'ın ikili yatırım anlaşmaları ABD, Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Çin, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, Almanya, Hindistan, Endonezya, İran, Kazakistan, Güney Kore, Litvanya, Malezya, Moldova, Moğolistan, Pakistan, İsveç, İsviçre, Tacikistan, Türkiye, İngiltere, Ukrayna ve Özbekistan ile imzalanmıştır. Ayrıca, çifte vergilendirmeyi önlemek için ikili anlaşmalar yine, Ermenistan, Avusturya, Belarus, Kanada, Çin, Finlandiya, Almanya, Hindistan, İran, Kazakistan, Litvanya, Malezya, Moldova, Moğolistan, Pakistan, Polonya, Rusya, İsviçre, Tacikistan, Türkiye, Ukrayna ve Özbekistan ile imzalanmıştır (US Department of State, 2018).

3.4.1. Kırgızistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı

Kırgızistan'da yabancı yatırımlar için yasal altyapı gelişimi, 1991 yılında kabul edilen ''Kırgızistan Cumhuriyetinde Yabancı Yatırımlar Hakkında Kanun'' ile başlamıştır. Daha sonra bu kanun üzerinde değişiklik yapılarak 24 Eylül 1997 yılında tekrar yürürlüğe konmuştur. Kırgızistan'da DYY'lerin faaliyetlerine ilişkin yasal çerçevenin en son hali ise, 27 Mart 2003 tarihinde kabul edilen ''Kırgızistan Cumhuriyetinde Yatırımlar Hakkında Kanun'' ile düzenlenmektedir (Pashalieva ve Kahriman, 2016: 171). Bu kanun, yabancı yatırımcı ile yerli yatırımcı arasındaki farkı tamamen ortadan kaldırmakta ve yabancı yatırımcılara tanınan hakları koruma altına almaktadır.

''Kırgızistan Cumhuriyetinde Yatırım Hakkında Kanun" gereğince, Kırgızistan'da yatırım yapacak olan yabancı yatırımcılara devlet tarafından aşağıdaki başlıca garanti ve haklar verilmektedir (IPP Agency of Kyrgyz Republic, 2018):

i. Yerli ve yabancı yatırımcıların eşit yatırım hakları, yatırımcıların ihlallerinin korunması ve iadesi;

ii. Kırgız Cumhuriyeti'ndeki yatırım faaliyetlerinin gelirlerinden elde edilen karların ihracı veya ülkeye geri gönderilmesi;

iii. Kamulaştırmaya karşı koruma;

iv. Yatırımcının Kırgız Cumhuriyeti'ndeki faaliyetlerinden elde ettiği geliri serbestçe kullanma hakkı;

v. Yabancı yatırımcıların hükümet tarafından yasaklanmadığı herhangi bir faaliyetlere yatırım yapma özgürlüğü;

vi. Parasal işlemlerin serbestliği (paranın serbest dönüşümü ve sınırsız para transferi).

vii. Devlet arazileri dahil olmak üzere mülkleri, hisseleri ve diğer menkul kıymetleri edinme hakkı; devlet mülkiyetinin özelleştirilmesine katılma; dernekler ve diğer sendikalar kurma; Kırgız Cumhuriyeti mevzuatına tabi yerel ve yabancı çalışanların işe alınması hakkı;

viii. Kırgız Cumhuriyeti'nin kamu yetkilileri tarafından yabancı yatırımcıların tüm fikri mülkiyet haklarının tanınması;

ix. Kırgız Cumhuriyeti tarafından imzalanan yatırımların teşvikleri ve korunması hakkındaki ikili ve çok taraflı uluslararası anlaşmalar ile tanınan diğer haklar;

Kırgızistan'daki Yatırım Hakkında Kanun'un 18. maddesi yatırım uyuşmazlıkların çözümünü de düzenlemektedir. Bu madde uyarınca, gerekli yerel süreçlerin tüketilmesinden sonra uluslararası tahkim hakkı yabancı yatırımcılara verilmiş bulunmaktadır (Yereli ve diğerleri, 2007: 125). Bu sayede, yabancı yatırımcılar için herhangi bir uyuşmazlık sürecinde tahkim haklarını kullanması ile daha güvenli bir ortam sağlanmaktadır. Kırgızistan, yatırım anlaşmazlıklarının çözümü konusunda, ICSID anlaşmasını Haziran 1995 yılında imzalamış ve 1997 yılında üyeliği onaylanmıştır.

3.4.2. Kırgızistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi

DYY etkileyen başlıca faktörler Tablo-37'de gösterilmektedir. Buna göre, yabancı yatırımcıların kararlarında göz önünde bulundurulan bu faktörler Kırgızistan için değerlendirildiğinde aşağıdaki gibi özetlenebilir:

i. Piyasa Büyüklüğü: Piyasa büyüklüğü yatırım kararlarında etkili olan en önemli faktörlerden biridir. Geniş piyasa hacmine sahip ülkeler ölçek ekonomilerinden yararlanma fırsatı sunduğundan DYY için en cazip ülkeler olarak görülmektedir. Buna göre, Kırgızistan Tablo-37' den görüldüğü gibi hem nüfus hem de satın alma gücü bakımından küçük ülke konumundadır. Bu da özellikle iç pazar arayan DYY'lar için engel teşkil etmektedir. Ancak, Kırgızistan'ın dış ülkelere erişim imkanı diğer Orta Asya ülkelerine nazaran daha yüksektir. Çünkü Kırgızistan bölgede en liberal ticaret politikaları uygulamakta ve 2015 yılında AEB'ye katılarak 175 milyonluk dış pazara erişim imkanı sağlamıştır. Böylece, ülke özellikle DYY'lar için bir ihracat üssü olarak değerlendirilebilir.

ii. Fiyat İstikrarı: Bağımsızlığın ilk yıllarında hiper enflasyon yaşayan Kırgızistan'da, günümüzde fiyat istikrarı tamamen sağlanmıştır. Tablo-37'den görüldüğü üzere son beş yıl içerisinde enflasyon oranı önemli ölçüde düşüş göstermiştir. Buna göre, 2013 yılında % 6.6 olan enflasyon, özellikle son iki yılda önemli ölçüde azalarak 2017 yılında % 3.2 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, yatırım ortamındaki risk ve belirsizliği azalttığından yatırım kararlarına herhangi bir engel teşkil etmemektedir.

iii. Ortalama Ücret Düzeyi: Kırgızistan'da ortalama ücret düzeyi çok düşük seviyededir. Ülkede son beş yıl içinde ortalama ücret seviyesi % 34 oranında artarak 224 dolar olmuştur. Ücretlerdeki artışlara rağmen, halen Kırgızistan'ın ucuz işgücü yapısı ülkeye yapılacak doğrudan yatırımlar için büyük ölçüde maliyet avantajı sağlamaktadır. Kırgızistan'daki ücret seviyesi, Kazakistan'ın ücret seviyesi ile kıyaslandığında yaklaşık iki kat daha düşüktür.

iv. Dışa Açıklık Oranı: Kırgızistan, Orta Asya bölgesinde dış ülkelere karşı en açık ülkedir. Kırgızistan 1998 yılında WTO'ye üye olmasından bu yana bölgede en liberal dış ticaret politikaları uygulamakta ve bu özellikle ihracata yönelik DYY'lar için bir avantaj olarak görülebilir. Tablo-37'den görüldüğü üzere,

Kırgızistan'ın ticari açıklık oranı yıllar itibarıyla azalmasına rağmen, halen % 100'ün üzerinde gerçekleşmektedir.

v. Ekonomik Özgürlük: Kırgızistan'ın ekonomik özgürlük endeksi görüldüğü gibi son beş yıl içerisinde azda olsa artış göstermiştir. Bu bağlamda, Kırgızistan 2013 yılında % 59 ile ''baskı altında'' ülkeler kategorisinde yer alırken, 2017 yılında % 61.1 ile ''orta derecede özgür ekonomiler'' arasında yerini almıştır. Bu gelişmeye rağmen, Kırgızistan'ın halen düşük ekonomik özgürlük seviyesi ülkede yasal altyapı ve iktisadi politikaların şeffaflığına ilişkin negatif gelişmeyi temsil ettiğinden DYY'ları olumsuz etkilemektedir.

Tablo-37: Kırgızistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler

Başlıca Göstergeler	2013	2014	2015	2016	2017
Nüfus (milyon kişi)	5.7	5.8	5.9	6	6.2
Kişi Başına GSYİH (bin $)	1.282	1.279	1.121	1.120	1.219
Enflasyon oranı (%)	6.6	7.5	6.5	4	3.2
Ortalama Ücret Düzeyi ($)	166	180	197	217	224
Dışa Açıklık Oranı (%)	134	125	110	105	102
Ekonomik Özgürlük Endeksi (%)	59.6	61.1	61.3	59.6	61.1

Kaynak: World Bank, 2018; Statistics Committe of Kyrgysztan, 2018; Heritage Foundation, 2018.

3.4.3. Kırgızistan'da DYY

Kırgızistan, DYY girişi ve stoku bakımından Orta Asya ülkeleri içinde en düşük seviyeye sahip ülkelerden biridir ve bu durum Tablo-38'de gösterilmektedir. Bu bağlamda, Kırgızistan'ın kara ile çevrili coğrafi konumu, altın dışında özellikle diğer Orta Asya ülkeleri gibi petrol ve doğalgaz başta olmak üzere diğer doğal kaynaklara sahip olmaması ve iç piyasasının dar olması ülkeye yönelik DYY miktarının sınırlı düzeyde gerçekleşmesinin başlıca nedenleri olarak gösterilmektedir (DEİK, 2012: 16). Öte yandan, Kırgızistan'a yapılan DYY'ların çoğu ülkedeki düşük işgücünden faydalanarak, bölgedeki piyasalara erişimi hedeflemektedir (Dikkaya and Keles, 2006: 155).

Tablo-38: Kırgızistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyon $)

Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku	Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku
1996	47.238	191	2008	376.992	1,380.0
1998	109.228	383	2009	189.377	1,429.0
2000	2.360	432	2010	472.768	1,698.0
2001	5.006	427	2011	685.760	2,413.0
2002	4.661	479	2012	260.927	3,553.0
2003	45.544	532	2013	612.016	3,319.0
2004	175.458	582	2014	343.010	3,553.0
2005	42.565	627	2015	1,144.0	4,638.0
2006	182.022	750	2016	619.220	5,246.0
2007	207.919	983	2017	107.212	5,536.0

Kaynak: World Bank, 2018; UNCTAD, 2018.

Tablo-38'den görüldüğü gibi, Kırgızistan'a DYY girişi oldukça sınırlı düzeydedir. Buna ek olarak ülkedeki DYY'ın gelişimine baktığımızda, yıllar itibarıyla sürekli dalgalı bir seyir izlemiştir. Buna göre, DYY girişi 2000-2005 yılları arasında ciddi biçimde düşüş göstermiş ve 2004 yılına gelindiğinde 175 milyon dolar seviyesine çıkabilmiştir. 2005 yılında tekrar 42 milyon dolara gerileyen DYY miktarı, 2006 yılından sonra artmaya başlamıştır. Öte yandan, DYY girişinde söz konusu düşüşlerin temel nedeninin o dönemde ülkedeki siyasi seçimlerden dolayı yaşanan istikrarsızlık olduğu da söylenebilir. 2006 yılından itibaren ise DYY 182 milyon dolardan, 2007 yılında 207 milyon ve 2008 yılında 376 milyon dolara yükselmiştir. 2008 yılından sonra dünya ekonomik krizin etkisiyle de düşüşe geçen DYY girişi, 2015 yılına kadar dalgalı seyrini sürdürmüş ve 2015 yılına gelindiğinde Kırgızistan'a yönelik DYY miktarı 1 milyar dolar seviyesini geçebilmiştir. 2015 yılından sonra yine düşüşe geçen DYY, 2016 yılında 669 milyon ve 2017 yılında da 107 milyon dolara gerilemiştir. Ayrıca, ülkenin DYY stokuna baktığımızda, bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde artmasına rağmen çok düşük seviyede olduğu görülmektedir. Buna göre, 1996 yılında 191 milyon dolar olan DYY stoku, 2000 yılında 432 milyon dolar, 2005 yılında 627 milyon dolar, 2010 yılında 1.6 milyar dolar, 2015 yılında 4.6 milyar dolar, 2016 yılında 5.2 ve 2017 yılında 5.5 milyar dolar olmuştur.

Kırgızistan'da DYY'ların önemli bir bölümü sanayi sektöründe yoğunlaşmıştır. Ülkede yabancı firmalar altın çıkarma, petrol ticareti ve gıda sanayi alanlarında ön plana çıkmaktadır. Böylece, Kırgızistan'ın sanayi üretiminin üçte biri ve ihracatının % 16'sı yabancı firmaların payına düşmektedir (DEİK, 2012: 16). Diğer yandan, ülkedeki hidroelektrik, altyapı, ileri teknoloji ve turizm sektörleri yabancı yatırımlar açısından cazip olan diğer alanlardır.

Kırgızistan'da madencilik sektörü yabancı yatırımlar açısından en önemli sektörlerden biridir. Bilindiği üzere, Kırgızistan Orta Asya'da en geniş maden yataklarına sahiptir. Kırgızistan'ın madencilik sektörüne 2010-2015 yılları arasında 218 milyon dolar DYY girişi gerçekleşmiştir (Şimşek, 2016: 1). Burada özellikle altın sektörü ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, Kumtor Altın İşletmelerine yatırım yapan Kanadalı Centerra Gold firması ülkedeki en önemli yabancı firmalardan biridir.

Ülkedeki önemli diğer yabancı firmalar arasında Reemstva-Kırgızistan Tütün Fabrikası'nı işleten Alman Reemstva şirketi, bir Türk yatırımı olan ve plastik şişe kapağı üreten Plaskap Bişkek, ticaret, bankacılık ve inşaat alanında faaliyet gösteren Central Asian Group, Hyatt Regency Bishkek Oteli'ni işleten Amerikan Hyatt Oteller Zinciri yer almaktadır (DEİK, 2012: 16).

Kırgızistan'ın DYY konusunda en önemli ortakları BDT dışındaki ülkeler olup, daha sonra ise BDT ülkeleri gelmektedir. Bu bağlamda, son dönemlerde BDT dışı ülkelerden Kırgızistan'a yönelik DYY ağırlıklı olarak Çin'den sağlanmaktadır. Çin'den gelen yatırımlar küçük ve orta ölçekli yatırımların yanı sıra, büyük ölçekli yatırımlarda da boy göstermektedir (Kahriman ve Pashalieva, 2016: 173). Bu bağlamda, Çin özellikle enerji sektörüne yoğun yatırım yapmaktadır. Örneğin, 386 milyon dolar tutarında Bişkek yakıt enerji tesisinin yeniden yapılanması ve 1.5 milyar dolar değerinde Narın nehri üzerinde hidro-enerji tesisi yapımının onaylanan projesi Çin'in en önemli yatırımlarıdır (Taldybayeva, 2016: 1). 2017 yılı itibarıyla başlıca ülkelerin DYY'dan aldığı paylar içinde Çin % 49.1 ile önemli bir paya sahiptir. Daha sonra bunu Rusya % 15.9, Kazakistan % 7.6, Almanya % 5.4, İngiltere % 4.6, Hollanda % 4.1, Türkiye % 2.7 ve Japonya % 2.5 ile takip etmektedir. Aynı zamanda, başlıca sektörlerin aldığı paylar içinde imalat sanayi % 30 ile birinci sırada gelmektedir. Daha sonra, bilimsel ve teknik faaliyetler % 21.4,

finansal faaliyetler, sigorta sektörü % 13.2, madencilik % 13.1, elektrik, gaz sektörü % 12.9 ve ticaret, oto tamir sektörü de % 4.9 pay almıştır (Statistics Committee of Kyrgyzstan, 2018).

3.5. ÖZBEKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI

Özbekistan'ın dış ticaret hacmi bağımsızlığın ilk yıllarında dalgalı seyir izleyerek ciddi düşüşler yaşamıştır. Özellikle, 1996-2000 döneminde ülkenin ihracatı önemli ölçüde azalmıştır. İhracatta meydana gelen bu düşüşlerde 1996 yılında konulan sıkı para politikası ve Rusya'da meydana gelen krizin etkisi büyük olmuştur. Ayrıca, ülkenin başlıca ihraç ürünleri olan pamuk ve altının reel olarak değerinin düşmesi de önemli etken olmuştur (Taşkent Ticaret Müşavirliği, 2015: 45). Aynı dönem ithalatın azalmasında ise, ithalata yönelik alınan kısıtlayıcı tedbirler ve ithalatta önemli bir yer tutan gıda ürünleri fiyatlarının düşmesi etkili olmuştur.

Özbekistan'ın dış ticaretinin 2000 yılından sonrada devam eden düşüş eğiliminin nedenlerinden biride Özbekistan'ın ihraç ürünlerinin önemli kısmını oluşturan hammaddelerin dünya piyasasında fiyatlarının düşmesine bağlı olarak, ülkenin döviz gelirlerinin azalmış olmasıdır (Hepaktan ve Çılbant, 2016: 99). Böylece, Özbekistan'ın dış ticareti 2002 yılına kadar düştükten sonra, 2003 yılı itibarıyla artmaya başlamıştır.

Tablo-39: Özbekistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Denge
1996	4.210	4.710	-500	2008	10.298	9.277	1.021
1998	3.530	3.290	240	2009	10.735	9.023	1.712
2000	2.817	2.697	120	2010	11.695	8.689	3.006
2001	2.708	2.814	-106	2011	13.254	10.472	2.782
2002	2.513	2.425	88	2012	11.210	12.034	-824
2003	3.189	2.662	527	2013	12.000	13.138	-1.138
2004	4.280	3.392	888	2014	11.500	13.000	-1.500
2005	4.749	3.666	1.083	2015	10.500	11.500	1.000
2006	5.617	4.380	1.237	2016	9.000	11.500	2.500
2007	8.029	6.340	1.689	2017	10.500	12.000	1.500

Kaynak: World Bank, 2018.

Tablo-39'da, Özbekistan'ın dış ülkelerle gerçekleştirdiği dış ticaret hacmi gösterilmektedir. Buna göre, 1996 yılından 2003 yılına kadar dış ticaretinde düşüş yaşanarak, 2003 yılındaki ticaret hacmi 1996 yılı seviyesinin altında gerçekleşmiştir. 2003 yılından sonra ülkenin dış ticareti istikrarlı seyrine kavuşarak 2011 yılına kadar sürekli artış göstermiştir. 2012 yılı itibarıyla dalgalı seyrine devam eden ülkenin dış ticaret hacmi önemli boyutlara ulaşmasına rağmen, son yıllarda düşüşe geçmiştir. İhracat seyrine baktığımızda, ihracatın 1996 yılından 2003 yılına kadar sürekli düştüğü ve 2003 yılından itibaren istikrarlı biçimde artmaya başladığı görülmektedir. Buna göre, ülkenin ihracatı 2011 yılına gelindiğinde 13.2 milyar dolar ile en yüksek seviyeye çıkmıştır. İthalat için de aynı seyir söz konusu olmuş, ancak 2012 yılından sonra ihracattan daha fazla artmış olduğu gözlenmektedir. Bu kapsamda ticaret dengesi değerlendirildiğinde 1996 yılında 500 milyon dolarlık ticaret açığı gerçekleşmiş, 2000 yılına gelindiğinde 120 milyon dolarlık ticaret fazlasına ulaşılırken, 2001 yılında tekrar 106 milyon dolar ticaret açığı söz konusu olmuştur. Daha sonra ticareti toparlanmaya başlayan Özbekistan, 2002-2011 döneminde sürekli ticaret fazlası vermiştir. Ancak, 2012 yılı itibarıyla da ülke sürekli tekrarlanan dış açıkla karşı karşıya kalmıştır. Buna göre, ihracatın ithalatı karşılama oranı 2012 yılında % 93 iken, 2014 yılında % 88, 2016 yılına gelindiğinde % 78'e düşmüş ve 2017 yılında da % 87 olmuştur.

3.5.1. Özbekistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı

Uluslararası Ticaret Merkezi'nin (2018) dış ticaret istatistik verilerine göre, Özbekistan'ın genel ihracat yapısı ağırlıklı olarak doğal kaynak ürünlerinden oluşmaktadır. Örneğin, ülkenin başlıca ihracat kalemleri altın, petrol gazı ve hidrokarbonlar, bakır, radyoaktif elementler, çinko gibi emtia ürünlerinden; az miktarda otomotiv ürünleri gibi imalat sanayi ürünleri ve pamuk başta olmak üzere genel tarım ürünlerinden oluşmaktadır. Söz konusu ihracat kalemleri içinde özellikle enerji ürünleri, altın ve pamuk, Özbekistan'a küresel piyasalara erişiminde önemli avantaj sağlamaktadır (Bendini, 2013: 19). Ülkenin başlıca ithalat kalemleri ise, ağırlıklı olarak motorlu taşıtlar için parçalar, çelik ve ahşap ürünleri, petrol yağı ve diğer mineral yağlar gibi ara mallarından; otomobil ve diğer taşıt araçları, makine ve ekipmanlardan oluşan yatırım mallarından; ilaç, buğday ve buğday unu gibi tüketim mallarından oluşmaktadır (ITC, 2018).

Tablo-40: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)

Başlıca İhracat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Altın	20.4	19.4	29.3	37.5	42
Petrol gazı ve diğer gaz halindeki hidrokarbonlar	13.8	14.3	9.9	10.7	8.7
Pamuk ipliği	4.7	6.6	7.6	6.2	6.9
İşlenmemiş bakır ve bakır alaşımları	5.1	5.3	5.3	3.3	3.5
Pamuk	11.3	5.8	9.2	3.3	2.5
Meyve, taze ve kurutulmuş	4.3	4.8	4.1	5.2	5.3
Radyoaktif kimyasal elementler	4.7	4.8	6.7	3.8	1.6
İşlenmemiş çinko	1.1	1.6	1.6	1.7	2.1
Otomobil ve diğer motorlu taşıtlar	7.6	6.2	0.7	0.3	1.4
Başlıca İthalat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Makine ve ekipman	11.8	13	12.4	12.8	14.6
Traktörler ve diğer motorlu taşıtlar için parçalar	6.8	6.2	5.1	3.6	4.7
İlaçlar	4.1	4.6	5.3	5.1	4.1
Petrol yağı ve minerallerden elde edilen yağlar	3.6	3.5	4.6	3.7	3.5
Çelik ürünleri	2.4	2.5	2.3	2.1	2.5
Ahşap ve kereste ürünleri	3.3	3	1.9	1.7	1.8
Buğday	0.9	1.1	1.9	2.1	1.6
Otomobil ve diğer taşıt araçları	2.1	1.3	1.1	1.9	1.4
Buğday unu	2.1	1.7	1.8	1.2	0.9

Kaynak: ITC, 2018.

Tablo-40 incelendiğinde, Özbekistan'ın başlıca ihracat kalemleri içinde en yüksek pay altın ihracatına ait olup, ülke ihracatının yarısına yakınını oluşturmaktadır. Buna göre, altın ihracatının payı, 2013 yılında % 20.4 iken, 2017 yılında % 42 seviyesine yükselerek önemli ölçüde artmıştır. Daha sonra ikinci sırada petrol gazı ve diğer hidrokarbonlar gelmektedir. Bu ürünlerin ihracattaki payı sürekli azalmakta olup, 2013 yılında % 13.8 iken, 2017 yılına gelindiğinde % 8.7'e gerilemiştir. Öte yandan, Özbekistan'da pamuk ipliği ihracatında son dönemlerde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 2013 yılında toplam ihracattan % 4.7 pay alan pamuk ipliği, sürekli artarak 2017 yılında % 6.9'a yükselmiştir. Buna karşın, geleneksel pamuk ihracatının payı 2013 yılında % 11.3 olmasına rağmen, 2017

yılında % 2.5'a düşerek önemli ölçüde gerilemiştir. Öte yandan, otomobil ve diğer motorlu taşıtların ihracattaki payı 2013'te % 7.6'dan, 2016'da % 0.3'e kadar düşerken, 2017 itibarıyla % 1.4 ile yükselişe geçmiştir. Radyoaktif kimyasal elementlerin ihracattaki payı ise 2013'te % 4.7 iken, sürekli azalarak 2017'de % 1.6'ya düşmüştür. Ancak, işlenmemiş çinko ihracatının payında son yıllarda azda olsa artış yaşanarak % 1.1'den, % 2.1'e, meyve ürünlerinin ihracatı da % 4.3'den, % 5.3'e yükselmiştir.

Tablo-40'da yine Özbekistan'ın başlıca ithalat kalemlerine bakıldığında, en yüksek pay makine ve ekipmanlara ait olmaktadır. 2013 yılında bu ürün kategorisinin payı % 11.8 iken, sürekli artarak 2017 yılında % 14.6'a yükselmiştir. Traktör ve diğer taşıt araçlarının parçaları ithalatı da önemli bir yere sahip olup, 2013 yılında % 6.8 iken, sürekli azalarak 2017 yılında % 4.7'e düşmüştür. Bunları daha sonra ortalama % 5 pay ile ilaçlar, % 3.5 ile petrol yağları ve % 2.5 ile çelik ürünleri takip ederek, söz konusu ürünlerin ithalattaki payları son beş yıl içinde neredeyse aynı seviyede kalmıştır. Ahşap ve kereste ürünleri 2013 yılında % 3'den sürekli azalarak % 1.8'e, otomobil ve diğer taşıt araçları % 2.1'den % 1.4'e, buğday unu da % 2.1'den % 0.9'a düşerek önemli ölçüde azalmıştır. Ancak, buğdayın toplam ithalattaki payı 2013 yılında % 0.9 iken, sürekli artarak 2016 yılında % 2.1 yükselmiş ve 2017 yılında da % 1.6 olmuştur.

3.5.2. Özbekistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı

Özbekistan'ın sahip olduğu ihracat yapısı, ticaret ortaklarının çeşitlendirilmesinde büyük rol oynamıştır. Orta Asya ülkeleri arasında ticaret yönünü BDT ülkelerinden diğer yabancı ülkelere yönelik en fazla kaydıran ülke, Özbekistan olmuştur (Somuncuoğlu, 2001: 174). Çünkü diğer cumhuriyetlerin ihraç mallarının talebine nazaran, pamuk ve altın gibi Özbek ihracatı için dışarıda talep bulmak çok daha kolay olmuştur.

Özbekistan Milli İstatistik Komitesi (2018) verilerine göre, günümüzde yaklaşık 2000 çeşit Özbek mal ve hizmetleri Avrupa, BDT, Asya, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika ve Avustralya ülkelerine ihraç edilmektedir. Ayrıca, 2000 yılından bu yana Özbekistan'ın ihracat ortağı sayısı 31'e yükselmiştir. Buna göre, Tablo.3 görüldüğü gibi Özbekistan'ın başlıca ticaret ortakları arasında BDT ülkeleri içinde

Rusya ve Kazakistan önemli yeri işgal ederken, diğer yabancı ülkeler arasında İsviçre, Çin, Türkiye, Güney Kore ve Almanya başı çekmektedir.

Tablo-41: İhracat ve İthalatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)

Başlıca Ülkelerle İhracat	2013	2014	2015	2016	2017
İsviçre	17.8	18.5	29	37.5	42
Çin	22.4	22	19.6	21	16.8
Rusya	14.5	12	8.9	9.9	11.6
Türkiye	9.4	10.8	11	9.2	9.4
Kazakistan	11.2	14	11	7.7	8.4
Başlıca Ülkelerle İthalat	2013	2014	2015	2016	2107
Rusya	21.6	22.7	20.7	20	21.7
Çin	20	19.5	20.8	20.4	22
Güney Kore	15	14.8	12	9.4	9.7
Kazakistan	8.8	7.9	8.8	9.4	10.3
Türkiye	4.3	4.4	4.5	5.4	5.6
Almanya	4.4	4.9	4.4	5	5.5

Kaynak: ITC, 2018

Tablo-41, Özbekistan'ın dış ticaretinin başlıca ülkelere göre dağılımını göstermektedir. Buna göre, ilk sırayı Özbekistan ihracatının yaklaşık yarısını ithal eden İsviçre almaktadır. İsviçre toplam ihracattan 2013 yılında % 17.8 pay alırken, son beş yıl içerisinde sürekli artarak 2017 yılında % 42 oranına yükselmiştir. Bunu daha sonra Çin takip etmektedir. Çin'in Özbek ihracatından aldığı pay 2013 yılında % 22.4 iken, 2017 yılına gelindiğinde % 16.8 seviyesine gerilemiştir. Buna ek olarak, Rusya ve Kazakistan'ın ihracat içindeki paylarında gözle görülür düşüş yaşanmıştır. Rusya'nın ihracattan aldığı pay, 2013 yılında % 14.5, 2017 yılında da % 11.6 olmuştur. Kazakistan ise aynı dönem için sırasıyla % 11.2 ve % 8.4 pay almıştır. Özbekistan ihracatında Türkiye'nin payı dalgalı seyir izlemesine rağmen % 9.4 oranındaki payı sabit kalmıştır.

Özbekistan'ın ithalatında yine Tablo-41'de görüldüğü gibi ilk iki sırayı ortalama % 21.3 payla Rusya ve % 20.5 ile Çin almakta olup, yıllar itibarıyla ithalattaki payları artmıştır. Daha sonra üçüncü sırada Güney Kore gelerek,

ithalattaki payı 2013 yılında % 15 oranından, 2017 yılında % 9.7'e düşmüştür. Diğer taraftan, aynı dönem içerisinde ithalattaki payları sürekli artarak Kazakistan % 8.8'den % 10.3'e, Türkiye % 4.3'den % 5.6'ya ve Almanya % 4.4'den % 5.5'a yükselmiştir.

3.6. ÖZBEKİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY

Özbekistan'da bağımsızlıktan bu yana yatırım ortamına ilişkin en önemli eksiklikler para birimi konvertibilitesi, kurumların şeffaflık eksikliği, devletin ekonomideki baskın rolü ve verimsiz yasal altyapı gibi birçok alan öne çıkmaktadır (Burkhanov et. al., 2015: 61). Bu bağlamda, Özbek hükümeti devletin baskın rolünü azaltmak ve iş ortamını daha geliştirmek için kurumsal reformlara ihtiyaç duymaktadır.

2016 yılının sonunda yeni Cumhurbaşkanı seçilen Şevket Mirziyoyev, ülkenin ekonomik durumunun iyileştirilmesine öncelik vermeye başlamış ve ekonomik yönetim sisteminde bir dizi hükümet değişikliği başlatmıştır. Özbek hükümeti, Şubat 2017'de ekonomide serbestleşmeyi ve özel sektörün gelişimini destekleyen reformları içeren Beş Yıllık Kalkınma Stratejisini kabul etmiştir (US Department of State, 2018). Ayrıca, ülkede iş ortamını daha güvenli hale getirmek için 2017 yılı itibarıyla döviz gelirlerinin bir kısmının devlete satma zorunluluğu kaldırılmış ve devlet kurumlarının şeffaflığını artırmaya yönelik Yolsuzlukla Mücadele Kanunu oluşturulmuştur.

Özbekistan'da son dönemlerde vergi politikasında bazı reformlar yapılmıştır. Ülkedeki yerli ve yabancı yatırımcıların kolaylığı için vergi beyan ve ödeme sistemlerinde elektronik uygulamalara geçilmiştir. Aynı zamanda, kurumlar vergisi ve sosyal vergilerde % 1.4 oranında indirime gidilmiş ve bunun sonucunda kurumlar vergisi % 14'e düşmüş ve toplam vergi sayısı da 58'den 10'a düşürülmüştür (Nasritdinova, 2018: 40). Bütün bu gelişmelerin etkisiyle Özbekistan, Dünya Bankası İş Yapma Kolaylığı Raporuna göre, 190 ülke arasında iş yapma kolaylığı bakımından 2015 yılında 141. sırada iken, 2017 yılında 87 ve 2018 yılına gelindiğinde de 74. sıraya yükselmiştir (World Bank, 2018). Bu durum, Özbekistanın yatırım ortamını iyileştirmede ne kadar kararlı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

3.6.1. Özbekistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı

Özbekistan'da yabancı yatırımlar 30 Nisan 1998 tarihinde kabul edilen "Yabancı Yatırım Kanunları" ve ''Yabancı Yatırımcı Haklarının Korunması ve Garanti Edinmesi Hakkındaki Kanun'' kapsamında değerlendirilmektedir (UNCTAD, 1999: 13). Söz konusu yabancı yatırım mevzuatlarının içeriği oldukça liberaldir. Ülkede yasa gereği yabancı yatırımcılar, yerli yatırımcılar ile eşit ve adil muameleye sahiptirler.

''Yabancı Yatırım Kanunları'' yabancı yatırımcının faaliyetleri açısından temel düzenleme niteliği taşımaktadır. Öte yandan, ''Yabancı Yatırımcı Haklarının Korunması ve Garanti Edinmesi Hakkındaki Kanun'' ise yabancı yatırımcıların haklarının korunması ve garanti edilmesine ilişkin tedbirleri içermektedir (Muminov, 2015: 75-76). Özbek hükümeti bu kanun ile yabancı yatırımcılara ayrı bir düzenleme getirerek yatırımcıların güvenini artırmayı amaçlamaktadır.

Özbekistan'da yabancı yatırım mevzuatında yabancı yatırımcılara tanınan başlıca haklar şunlardır (Özsu, 2002: 160):

i. Yatırım miktarı, türü ve alanı serbestçe belirleme hakkı;

ii. Yatırım faaliyetlerini yürütmek üzere tüzel ve özel şahıslarla anlaşma yapabilme hakkı;

iii. Yatırımlar faaliyetlerinden elde edilen gelir üzerinde sahiplik, kullanma ve yönetme hakkı;

iv. Yabancı yatırımcıların tüm maddi varlıklarını kullanabilme hakkı;

v. Ülkeye kredi veya hisse senedi şeklinde sermaye getirebilme hakkı;

vi. Devlet yönetim organları ve onların yetkili şahıslarının kanuna aykırı hareketleri ve kararları sonucunda uğranılan zararın telafisi için tazminat talep etme hakkı;

Özbekistan'da yabancı yatırımlar için temel yasa olan ''Yabancı Yatırım Kanunları'' dışında da DYY'ları ülkeye çekmek, yatırım süreçlerini hızlandırmak ve koordine etmek için 50'den fazla yasal düzenleme oluşturulmuştur. Bunlar arasında

‘‘Teminatlar Kanunu’’, ‘‘Yabancı Yatırımların Korunması Önlemleri Kanunu’’, ‘‘Girişimci Faaliyet Özgürlüğü Güvencesi Kanunu’’, ‘‘Üretim Paylaşım Sözleşmeleri Kanunu’’, ‘‘Yatırım Faaliyetleri Kanunu’’, ‘‘Özel Mülkiyetin Korunması Kanunu’’ gibi yasal düzenlemeler gösterilebilir (Burkhanov, et. al., 2015: 233).

3.6.2. Özbekistan’da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi

DYY etkileyen başlıca faktörler Tablo-42’de gösterilmektedir. Buna göre, yabancı yatırımcıların kararlarında etkili olan bu faktörler Özbekistan için değerlendirildiğinde aşağıdaki gibi özetlenebilir:

i. Piyasa Büyüklüğü: Özbekistan, nüfus bakımından Orta Asya’nın en kalabalık ülkesidir. Tablo-42’den görüldüğü gibi ülke nüfusu 2013 yılında 30.2 milyondan, 2017 yılında 32.3 milyon kişiye ulaşmış ve ülkenin talep potansiyeli yüksektir. Ancak, piyasa büyüklüğünün göstergesi olan kişi başına GSYİH ise oldukça düşüktür ve bu da ülkedeki piyasayı küçülterek olumsuz etkilemektedir.

ii. Fiyat İstikrarı: Özbekistan’da fiyat istikrarı bağımsızlıktan bu yana tamamen sağlanmıştır. Tablo-42’den görüldüğü gibi Özbekistan’ın son beş yıl içerisindeki enflasyon düzeyi düşük seviyede seyretmiştir. Ancak, enflasyon oranı 2017 yılı itibarıyla % 5.7’den % 14.4’e yükselmiştir. Enflasyondaki bu hızlı yükseliş ülkedeki risk ve belirsizliği artırmakta ve bu durum yabancı yatırım kararlarına olumsuz etki etmektedir.

iii. Ortalama Ücret Düzeyi: Özbekistan’da Tablo-42’den görüldüğü üzere, işgücüne ödenen ücret düzeyi oldukça düşük seviyededir. Ülkede özellikle son iki yılda ücretler önemli ölçüde azalmıştır. Özbekistan DYY’lar için işgücü maliyeti bakımından Orta Asya’daki en cazip ülkelerden biridir.

iv. Dışa Açıklık Seviyesi: Özbekistan, ticari dışa açıklık bakımından Orta Asya ülkeleri içinde en düşük seviyeye sahip ülkedir. Görüldüğü üzere, ticari açıklık derecesi 2013 yılında % 57 oranında iken, sürekli azalarak 2016 yılında % 39’a kadar inmiştir. Ancak, 2017 yılı itibarıyla bu konuda gelişme yaşanarak % 58’e tekrar yükselmiştir. Bu gelişmelere, son dönemlerde ülkede uygulanan ticareti

serbestleştirme girişimlerin etkisinin olduğu söylenebilir. Bunun sonucunda, özellikle ticaret edilebilir sektörlere yönelecek DYY'lar olumlu etkilenecektir.

vi. Ekonomik Özgürlük: Özbekistan'ın ekonomik özgürlük endeksi oldukça düşük seviyededir. Görüldüğü gibi, bu endeks 2013 yılında % 46 iken, özellikle 2017 itibarıyla % 52.3'e yükselerek önemli ölçüde artış göstermiştir. Ancak, bu son dönemlerdeki artışa rağmen, Özbekistan halen ''baskı altında'' ülkeler arasında yer almakta ve bu da ülkeye yönelik DYY'ları olumsuz etkilemektedir.

Tablo-42: Özbekistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler

Başlıca Göstergeler	2013	2014	2015	2016	2017
Nüfus (milyon kişi)	30.2	30.7	31.2	31.8	32.3
Kişi Başına GSYİH (bin $)	1.907	2.050	2.137	2.117	1.533
Enflasyon Oranı (%)	6.8	6.1	5.6	5.7	14.4
Ortalama Ücret Düzeyi ($)	153	174	197	165	185
Dışa Açıklık Oranı (%)	57	50	40	39	58
Ekonomik Özgürlük Endeksi (%)	46	46.5	47	46	52.3

Kaynak: World Bank, 2018; National Bank of Kyrgysztan, 2018; Heritage Foundation, 2018.

3.6.3. Özbekistan'da DYY

Özbekistan, DYY çekme konusunda diğer Orta Asya ülkeleri içinde Kırgızistan, Tacikistan ile birlikte son sıralarda yer almaktadır. Çünkü, Özbekistan'da yabancı yatırımcılar yatırım ortamındaki eksikliklerden dolayı olumsuz etkilenmektedir. Ancak, buna rağmen Özbekistan, doğal kaynaklar konusunda dışa açık politikalar uygulayarak DYY çekme konusunda önemli gelişmeler elde edebilmiştir (Metaxas and Kechagia, 2016: 66-67). Ülkeye gelen DYY'lar sayesinde işsizlik ve yoksulluk oranında gelişmeler sağlanmış ve Özbekistan'da DYY'lar 2003-2014 döneminde toplam 46.222 iş orununun oluşturulmasına katkıda bulunmuştur.

Özbekistan Hükümeti, genel olarak ithalat-ikame ve ihracata yönelik sanayileşme politikalarına uygun DYY'ları ön planda tutmakta ve ithalat eğilimi

yüksek olan sektörlerdeki yatırımlara sıcak bakmamaktadır. Bu yüzden, ülkeye yönelik DYY miktarı bazı Orta Asya ülkelerine nazaran düşük seviyede gerçekleşmektedir (Bendini, 2013: 18). Bu durum Tablo-43'de gösterilmekte ve bu bağlamda, özellikle son dönemlerde Özbekistan'a yönelik DYY girişi bağımsızlığın ilk yıllardaki seviyesine inmiştir.

Tablo-43: Özbekistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyar $)

Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku	Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku
1996	90.000	196.000	2008	711.300	2,888.0
1998	139.600	502.000	2009	842.000	3,730.0
2000	74.700	698.000	2010	1,636.0	5,366.0
2001	82.800	781.000	2011	1,635.0	7,001.0
2002	65.300	846.000	2012	563.040	7,564.0
2003	82.600	929.000	2013	634.701	8,199.0
2004	176.600	1,106.0	2014	747.358	8,956.0
2005	191.600	1,297.0	2015	66.439	9,023.0
2006	173.800	1,471.0	2016	133.389	9,156.0
2007	705.200	2.176.0	2017	95.766	9,252.0

Kaynak: World Bank, 2018; UNCTAD, 2018.

Tablo-43'de, Özbekistan'a yönelik DYY girişi ve stoku gösterilmektedir. Buna göre, Özbekistan'a gelen DYY miktarı, özellikle 2000-2007 yılları arasında dalgalı bir seyir izlemiştir. Ancak, Özbekistan'a DYY girişi, 2007 yılından sonra istikrarlı bir artış eğilimi göstermiş ve bu 2011 yılına kadar devam etmiştir. Ülkeye DYY girişi 2010-2011 yılları arasında bir milyar doların üzerinde gerçekleşerek, en yüksek seviyeye çıkmıştır. Ancak, bu hızlı gelişmelere rağmen Özbekistan'da 2012 yılına gelindiğinde ülkeye gelen DYY miktarı, bir önceki seneye nazaran yaklaşık % 66 oranında düşüş göstermiştir. Bu düşüşün ardından 2012-2014 yılları arasında yeniden DYY girişinde azda olsa pozitif gelişmeler yaşandıktan sonra 2015 yılından bu yana ülkeye DYY girişi önemli ölçüde düşüş göstermiş ve 2017 yılında DYY girişi 95 milyon dolar civarında gerçekleşerek, 1996 yılının seviyesinde kalmıştır. Özbekistan'ın DYY stokuna baktığımızda, bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde artmıştır. Buna göre, 1996 yılında 196 milyon dolar olan DYY stoku, 2000 yılında

698 milyon dolar, 2005 yılında 1.2 milyar dolar,2010 yılında 5.3 milyar dolar, 2015 yılında 9 milyar dolar ve 2017 yılında 9.2 milyar dolara ulaşmıştır.

Özbekistan'da DYY açısından önde gelen sektörler petrol ve gaz sektörü, madencilik, tütün ve otomotiv sektörleridir. Bu nedenle Özbekistan Hükümeti, DYY çekme konusunda geniş bir odak noktası oluşturmuş ve yabancı yatırımlar için öncelikli sektörlerin sayısı çoğaltılmıştır (Kapparov, 2012: 9). Hükümetin belirlediği öncelikli sektörler arasında içinde hafif sanayi, inşaat malzemeleri üretimi, otomobil endüstrisi, tarım, kimya endüstrisi, maden yataklarının araştırılması, turizm ve elektronik endüstrisi yer almaktadır.

Özbekistan hükümeti, belirlenen öncelikli sektörler aracılığıyla ülkeye yabancı teknolojiyi çekmeyi ve ithal ikamesi stratejisi için üretim üssü geliştirmeyi amaçlamaktadır (Abdurakhmonov, 2003: 192). Özbekistan'da, ortak girişimlerle Kore ve Amerikan otomobilleri, Alman tarım ekipmanları ve İngiliz ortaklarla tütün ve tütün mamulleri üretimi gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, bazı İsviçre ve Amerikan firmaları ülkede gıda işleme ve ambalajlama sektörlerinde faaliyet göstermektedir.

Özbekistan'da 4 binden fazla yabancı firma faaliyet göstermektedir. Bunlar arasında petrol ve gaz sektöründe Rus şirketleri Gazprom, Lukoil, Güney Kore'nin Kogaz, Korea National Oil Coorperation, Malezya'nın Petronas ve Çin'in CNPC şirketleri; Petrokimya sanayisi alanında yine Güney Kore şirketleri LG, Lotte, Kogaz; Oto sanayide GM, Japon İsuzu Motors, SamAvto, Almanya MANUzbekistan; Gıda sektöründe ise İsviçre'nin Nestle, Amerika'nın Coca Cola, Rusya'nın Vimm Bill Dann, İngiltere'nin British Tobacco, Danimarka'nın Carslberg şirketleri; telekomünikasyon alanında Japon Sumitomo Corporation ve Kore Telekom şirketleri yer almaktadır (Ünaldı, 2011: 49).

Özbekistan Hükümeti, DYY girişlerini istatistiksel olarak daha yüksek değerde kaydetmektedir. Çünkü hükümet, uluslararası nitelikte DYY tanımı değil, aynı zamanda, Devlet işletmelerine yönelik yabancı kredileri de içeren çok geniş bir ''yabancı yatırım'' tanımını benimsemektedir (UNCTAD, 1999: 4). Bu bağlamda değerlendirdiğimizde, Özbekistan İstatistik Komitesine (2018) göre, ülkeye yönelik yabancı yatırım ve kredilerin başlıca sektörel dağılımında, petrol ve doğalgaz sektörü % 54.1 ile ilk sırada gelmektedir. Daha sonra imalat sanayi % 14.8, bilgi ve iletişim

% 8.7, nakliye ve depolama % 8.5, petrol ve doğalgaz dışında madencilik sektörü % 2.7, elektrik, gaz sektörü % 2.3 ve tarım % 1.1 pay almıştır. Bunlara ek olarak, başlıca ülkeler arasında Rusya % 33.7 ile ilk sırada gelirken, bunu Çin % 20.2, Japonya % 14.8, Hollanda % 7.2, ABD % 2.9, Güney Kore % 2.5 ve İngiltere % 1.6 ile takip etmektedir (Statistics Committee of Uzbekistan, 2018).

3.7. TACİKİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI

SSCB'nin dağılmasından sonra Tacikistan'ın ticareti büyük ölçüde zarar görmüş, çünkü merkezden gelen kaynak akışı ve sübvansiyonlar durmuştur. Aynı dönem içerisinde yaşanan sosyal karışıklıklarla da mücadele eden ülke, daha sonra iç barışın sağlanması ile ticareti artırmak adına bölgesel ve küresel anlamda önemli adımlar atmıştır (Çatalbaş, 2014: 70). Bu bağlamda, Tacikistan BDT ülkeleri ile serbest ticaret anlaşması ve 2013 yılında da WTO'ye üyeliği ile ticaret alanında önemini artırmayı başarmıştır (ITC, 2018). Bu gelişmeler, Tacikistan'ın dış ticaretini olumlu etkilemesine rağmen, ülkenin dış ticaret yapısı ürün çeşitliliği bakımından zayıf ve ülke ekonomisi ithalata bağımlılık içerisinde kalmıştır.

Tablo-44: Tacikistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Denge
1996	770	670	100	2008	1,409	3,273	-1,864
1998	595	710	-115	2009	1,001	2,570	-1,569
2000	785	675	110	2010	1,195	2,657	-1,462
2001	650	688	-38	2011	1,257	3,206	-1,949
2002	738	721	17	2012	1,360	3,778	-2,418
2003	797	881	-84	2013	1,162	4,151	-2,989
2004	914.9	1,191	-276.1	2014	977.3	4,297	-3,319.7
2005	909	1,330	-421	2015	890.6	3,436	-2,545.4
2006	1,399	1,723	-324	2016	899	3,031	-2,132
2007	1,468	2,455	-987	2017	1,200	2,700	-1,500

Kaynak: World Bank, 2018.

Tacikistan'ın dış ticareti, ülkenin ihracat kalemlerinin yarısından fazlasını oluşturan pamuk ve alüminyumun dünya fiyatlarındaki dalgalanmalardan önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu konuda, pamuk lifi ve alüminyum açısından önemli bir

dalgalanma 2001 yılında meydana gelmiş ve bu da ülkenin dış ticaretini olumsuz etkilemiştir (Tajikistan Embassy in US, 2018). Bunun sonucunda, Tacikistan'ın dış ticareti 2002 yılından sonra artış eğilimine devam etmiştir.

Tablo-44, Tacikistan'ın bağımsızlıktan bu yana dış ticaret gelişimini göstermektedir. Buna göre, Tacikistan'ın ticaret hacmi bağımsızlıktan bu yana dalgalı seyir izleyerek artış göstermiştir. 1996 yılında 1.4 milyar dolar olan ticaret hacmi, 1998 yılında 1.3 milyar dolara düşmüş, 2000 yılında 1.4 milyar dolara yükselmiş ve 2001 yılında 1.3 milyar dolar olarak 1996 yılı seviyesinin altına inmiştir. Daha sonra 2002 yılı itibarıyla da ticaret hacminde önemli ölçüde artışlar yaşanmaya başlamıştır. Ticaret hacminin en yüksek seviyesi ise 2013 yılında 5.3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracat ve ithalat seyrine baktığımızda 1996, 2000 ve 2002 yılları hariç kalan uzun dönem içerisinde Tacikistan'da ithalat ihracattan daha fazla artış göstererek dış ticaret açığına neden olmuştur. Buna göre, ihracatın ithalatı karşılama oranı 1996 yılında % 114 ve 2000 yılında da % 116 iken, 2005 yılında % 68, 2010'da % 44 ve 2015 yılında % 25'e düşmüştür. Öte yandan, ihracatın artışı da dalgalı seyir izlemiş ve 2002 yılından itibaren önemli miktarda artmaya başlamıştır. Böylece, Tacikistan'ın ihracatı 2007 yılında 1.4 milyar dolar olarak en yüksek seviyeye çıkmış ve 2008 yılı itibarıyla da düşmeye devam etmiştir. Ülkenin ihracatı 2014, 2015 ve 2016 yıllarında çok daha gerileyerek, neredeyse bağımsızlığın ilk yıllarındaki seviyeye yaklaşmıştır. 2017 yılı itibarıyla da ülkenin ihracatı tekrar artış trendine girerek 1.2 milyar dolara yükselmiştir.

3.7.1. Tacikistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı

Tacikistan'ın dış ticaret yapısında önde gelen ihracat kalemleri başta işlenmemiş alüminyum ve pamuk olmak üzere, kurşun, metal cevherleri gibi hammadde ürünlerinden, kurutulmuş meyve, taze ve soğutulmuş sebzeler gibi tarım ürünleri ve tekstil ürünlerinden oluşmaktadır (Bulut, 2016: 8). İthalat kalemlerini ise, ağırlıklı olarak petrol ve doğalgaz gibi enerji ürünleri, otomotiv ürünleri ve buğday başta olmak üzere gıda ürünleri teşkil etmektedir. Bu çerçevede ele alındığında, Tacikistan'ın zayıf ihracat yapısındaki temel metal ürünleriyle birlikte, özellikle pamuk ve alüminyum dünya fiyatlarından etkilenerek Tacikistan'ın ihracat gelirlerinin seyrini etkileyebilirken, ithalat malları içerisindeki temel enerji

ürünlerinin fiyatlarında da meydana gelen dalgalanmalar ticaret açığını büyük ölçüde etkilemektedir.

Tablo-45: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)

Başlıca İhracat Kalemleri	2015	2016	2017
İşlenmemiş Alüminyum	24	23	18
Altın	18	10	16
Çinko cevheri ve konsantreleri	6	10	15
Kurşun cevheri ve konsantreleri	7	11	12
Pamuk	16	13	6
Tekstil ürünleri	1.2	1.4	1.7
Sebze	1.1	0.7	0.8
Meyve	1.2	0.8	0.8
Başlıca İthalat Kalemleri	2015	2016	2017
Petrol yağları	10	8	6
Buğday	7	7	5
Petrol gazları	4	5	3
Ayçiçeği ve pamuk tohumu yağı	2	2	1.8
Binek otomobiller	2.5	1	1.5
Otomobil parça ve aksesuarları	0.5	0.6	1.5
Elektrik cihazlar ve parçaları	1.2	1	1.1
Et ve et ürünleri	1.2	1	0.9
Demir ve çelikten inşaat malzemeleri	0.7	1.3	1.1

Kaynak: TC Ticaret Bakanlığı, 2018.

Tablo-45'den görüldüğü gibi, Tacikistan'ın ihracat yapısı dar kapsamlı olup, ham alüminyum yaklaşık toplam ihracatın dörtte birini oluşturmaktadır. Ancak, son yıllarda bu ürünün ihracattaki payı 2015 yılında % 24 oranından, 2017 yılında % 18'e düşerek giderek azalmaktadır. Ayrıca, altın üretimi de önemli yer tutmakta olup, son yıllarda bu değerli metalin ihracattaki payı 2015'te % 18'den, 2017 yılında % 16'ya düşmüştür. Bunlara karşın, çinko ve kurşun cevherleri ihracatı önemli ölçüde artış göstermiştir. Çinkonun ihracattaki payı son üç yılda % 6'dan % 15'e yükselirken, kurşunun ihracattaki payı da % 7'den % 12'e yükselmiştir. Diğer taraftan, tarım ürünlerinin genelinde düşüş eğilimi görülmektedir. Örneğin, pamuk

2015 yılında toplam ihracattan % 16 oranında pay alırken, bu oran 2016 yılında % 13 ve 2017 yılında da % 6 oranına kadar gerilemiştir. Buna ek olarak, sebze ve meyve ürünlerinin payı çok küçük olmakla birlikte, bu ürünlerin ihracattaki payı giderek azalmaktadır.

Tablo-45'de yine ülkenin ithalat yapısı incelendiğinde, ithalat kalemleri içerisinde ise petrol yağı ve petrol gazı gibi enerji ürünleri başı çekerken bu ürünlerin ithalattaki payının son yıllarda giderek azaldığı görülmektedir. Petrol yağı 2015 yılında % 10 pay alırken, 2017 yılında bu oran % 6'ya düşmüş ve petrol gazı da % 4'ten % 3'e düşmüştür. Buğday da Tacikistan'ın en önemli ithal kalemlerinden birini oluşturmaktadır. Buğday ithalatının payı son dönemlerde düşüş göstermekte olup, 2015 yılında % 7 iken, 2017 yılında % 5'e gerilemiştir. Diğer yandan, ayçiçeği ve pamuk tohumu yağının 2015 yılında % 2'den, 2017'de % 1.8'e, et ve et ürünleri ise % 1.2'den, 2017 yılında % 0.9 olmuştur. Daha sonra otomobil, elektrik parça ve cihazlar gibi diğer sanayi ürünlerinin ithalattaki payı çok düşük olmasıyla beraber yıllar itibarıyla düşüş göstermiştir. Ancak, söz konusu sanayi ürünlerinden otomobil parçaları 2015 yılında % 0.5'den 2017'de % 1.5'a ve inşaat malzemelerinin payı da % 0.7'den, % 1.1'e artmıştır.

3.7.2. Tacikistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı

Tacikistan'ın dış ticareti bağımsızlıktan önce eski Sovyetler Birliği ülkeleri üzerine yoğunlaşmıştır. Tacikistan temel tüketim ürünleri ve imalat sanayi ürünlerinin tamamını birliğin kuzeyindeki ülkelerden temin ederken, yeraltı kaynak ürünlerini, özellikle alüminyum ve pamuğu güney Sovyet ülkelerine ihraç etmekteydi (Gleason, 2000: 4). Günümüzde Tacikistan'ın ihraç ürünlerinin yanında, ithalat malları da Asya, BDT ve Avrupa ülkelerini kapsayacak şekilde genişlemiştir. Ayrıca, ülkenin dış ticaretinde halen Tacikistan ile kültürel ve ekonomik bağları olan BDT ülkeleri önemini korumaya devam etmektedir.

Tablo-46 incelendiğinde, Tacikistan'ın ihracatı en çok Türkiye ve Kazakistan'a yönelik yapılmaktadır. Bu durumda Türkiye'nin toplam ihracattan aldığı pay 2015 yılında % 28 iken, 2017 yılında % 20'ye düşmüştür. Kazakistan'ın toplam ihracattan aldığı pay sürekli artarak, 2015'te % 16'dan, 2017 yılında % 32'ye yükselmiştir. Bunları daha sonra Tacikistan pamuğunun önemli alıcısı olan İsviçre

takip etmektedir. İsviçre'nin payı 2015 yılında % 18'den, 2017 yılında % 16'ya düşmüştür. Ayrıca, son dönemlerde Rusya'nın ihracattaki payı önemli ölçüde düşerek % 9'dan % 2.5'a gerilemiştir. Ancak, Çin'in bu konuda azda olsa payının arttığı görülmekte olup, % 3.2'den % 4.8'e yükselmiş ve Pakistan'ın payı % 2.5'tan % 0.9'a düşmüştür. İthalattaki başlıca ülkelere bakacak olursak, bu konuda Rusya ortalama % 31 ve Çin % 30 payla ilk iki sırayı paylaşmaktadır. Buna göre, Rusya'nın ithalattaki payı son dönemlerde önemli ölçüde düştüğü ve Çin'in ithalattaki payının % 22'den % 43'lere kadar çıktığı görülmektedir. Daha sonra bunları Kazakistan ortalama % 15 ve Türkiye % 5 pay ile takip etmektedir. Almanya, Ukrayna ve ABD ise ithalatın küçük ölçüde yapıldığı diğer ülkeler arasındadır.

Tablo-46: İthalat ve İhracatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)

Başlıca Ülkelerle İhracat	2015	2016	2017
Türkiye	28	22	20
Kazakistan	16	21	32
İsviçre	18	11	16
Rusya	9	5	2.5
Çin	3.2	4.8	4.8
Pakistan	2.5	3.3	0.9
Başlıca Ülkelerle İthalat	2015	2016	2017
Rusya	30	32	22
Çin	22	27	43
Kazakistan	15.5	15.8	15.1
Türkiye	3.7	3.7	5.1
Almanya	3.1	1.9	2
Ukrayna	1.1	0.9	1.1
ABD	1.1	0.8	0.6

Kaynak: TC Ticaret Bakanlığı, 2018.

3.8. TACİKİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY

Tacikistan'ın yatırım ortamı yeterince gelişmemiş olmakla birlikte, ülkedeki yatırım ortamının gelişmesini engelleyen başlıca nedenler arasında yolsuzluk, bürokrasi ve ekonomik koşullarla beraber ülkenin özel sektörünün gelişmemesi

gösterilmektedir (Düşanbe Ticaret Müşavirliği, 2015: 2). Tüm bunların üstesinden gelebilmek için Tacik hükümeti ülkedeki iş ortamını daha fazla elverişli konuma getirmek için reformlara devam etmiştir. 2007 yılında oluşturulan Tacikistan Cumhurbaşkanına doğrudan bağlı olan Yatırım Ortamını İyileştirme Danışma Konseyi bu reformlardan sorumlu ana kurum haline gelmiştir.

Tacikistan'da 2009 yılında kabul edilen ''200 Gün Reform'' programı ve 2010 yılında kabul edilen ''Tacikistan'ın Uluslararası Reyting Göstergelerinin İyileştirilmesine İlişkin Eylem Planı'' gibi reformlar ülkede yatırım ortamını iyileştirmeye yönelik önemli adımlardan biridir (Consultative Council On Improvement Investment Climate, 2010). Yatırım Ortamını İyileştirme Danışma Konseyi'nin yıllık faaliyet raporuna göre (2010), söz konusu iki reform programından da olumlu sonuç elde edilmiştir. Ayrıca, 2012 yılında kabul edilen Yatırımların Korunması ve Ülkeye Çekme üzerine devlet programı kapsamında iş kayıtlarının düzenlenmesi, araziye erişim, lisans ve teftiş yükünü hafifletmek, vergiler için çevrimiçi dosyalama gibi birçok düzenleme gerçekleştirilmiştir. Bunlar sayesinde, Dünya Bankası'nın ''İş Yapma'' raporunda Tacikistan, 2010, 2011 ve 2015 yıllarında en reformcu 10 ülke arasına girebilmiştir (UNCTAD, 2016: 4).

2016 yılına gelindiğinde Tacikistan'da ''2016-2020 Orta Vadeli Ekonomik Kalkınma Stratejisi'' ve ''2016-2030 Ulusal Kalkınma Stratejisi'' uygulamaya konulmuş ve bu stratejiler kapsamında yatırım ortamını iyileştirerek ülkeye yabancı yatırımları çekme amaçlanmıştır (US Department of State, 2018). Bu konuda yabancı yatırımları ülkeye çekmede sorumlu ana kuruluşlar olarak, ''Yatırımlar ve Devlet Mülkiyet Yönetimi Devlet Komitesi'' ve bu kurumun alt kuruluşu olan ''TajInvest'' ön plana çıkmaktadır.

3.8.1. Tacikistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı

Tacikistan'da yabancı yatırımcılar ve faaliyetlerinin yasal çerçevesi 2007 yılında kabul edilen ''Tacikistan Cumhuriyetinde Yatırım Kanunu'' ile düzenlenmektedir. Bu kanunda yabancı yatırımcılar ile Tacik yatırımcıların eşit haklara sahip olduğu ve ayrımcılığa tutulmayacağı garantisi verilmektedir (Duşanbe Ticaret Müşavirliği, 2015: 6). Bundan başkada, ülkede yabancı yatırım ile ilgili ''Tacikistan Cumhuriyeti İmtiyazlar Yasası'', ''Tacikistan Cumhuriyeti Serbest

Bölgeler Yasası'', ''Tacikistan Cumhuriyeti Kamu ve Özel Sektör İşbirliği Yasası'', ''Tacikistan Cumhuriyeti Üretim Paylaşma Anlaşmasına Dair Yasa'' ve Tacikistan Cumhuriyeti Yatırım Anlaşması Yasası'' gibi birçok yasal düzenleme mevcuttur.

''Tacikistan Cumhuriyetinde Yatırım Kanunu'' gereğince yabancı yatırımcılara tanınan başlıca hak ve garantiler şu şekilde düzenlenmiştir (TajInvest, 2018):

i. Banka hesabı açma ve zorunlu ödenekler ödendikten sonra gelirlerini serbestçe kullanabilme, gelirlerini yurtdışına transfer etme hakkı;
ii. Yatırımcılara ulusal para birimi ve döviz cinsinden işlemlerin yapılabilmesi için serbestlik garantisi;
iii. Özelleştirme ve mülkiyet haklarını satın alabilme hakkı;
iv. Yatırımcıların bilgi erişimine serbestlik garantisi;
v. Doğal kaynakları kullanma hakkı;
vi. Yatırımcılar için yeniden yatırım garantisi;
vii. Yatırımcılara yerli yatırımcılar ile eşit muamele hakkı.

3.8.2. Tacikistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi

Tacikistan'a yönelik DYY etkileyen başlıca faktörler Tablo-47'de gösterilmektedir. Buna göre, yabancı yatırım kararlarında etkili olan bu faktörler Tacikistan için değerlendirildiğinde aşağıdaki gibi özetlenebilir:

i. Piyasa Büyüklüğü: Tacikistan piyasa büyüklüğü bakımından küçük ülke olup, Orta Asya ülkeleri içinde kişi başına düşen GSYİH bakımından en düşük olan ülkedir. Ayrıca, piyasa hacmi bakımından da küçük olup, Tablo-47'den görüldüğü üzere, ülkenin nüfusu 2017 yılı itibarıyla 8.9 milyon kişidir. Bu da piyasa büyüklüğünü daha da küçültmekte ve iç pazar arayan DYY olumsuz etkilemektedir.

ii. Fiyat İstikrarı: Tacikistan'da fiyat istikrarı bağımsızlıktan bu yana tamamen sağlanmıştır. Görüldüğü gibi, Tacikistan'da enflasyon oranı son dönemlerde tek haneli rakamlarda seyretmektedir. 2013 yılında % 5 olan enflasyon, yıllar itibarıyla artarak 2017 yılında % 7.3 seviyesine çıkmıştır. Ancak buna rağmen,

ülkede enflasyon oranı düşük seviyede seyretmekte ve yatırım kararlarına yönelik herhangi bir engel teşkil etmemektedir.

iii. Ortalama Ücret Düzeyi: Tacikistan Tablo-47'den görüldüğü üzere, işgücü maliyetleri bakımından Orta Asya'da en düşük ülkedir. Buna göre, ülkedeki ücretler son beş yıl içinde artmasına rağmen çok düşük seviyede olup, 2013 yılında bir işçinin ortalama kazancı 70 dolar iken, 2017 yılında 120 dolara yükselmiştir. Böylece, ülkeye yönelecek DYY'lar için ucuz işgücü fırsatı ortaya çıkmakta ve büyük ölçüde maliyet avantajı sağlamaktadır.

iv. Dışa Açıklık Oranı: Tacikistan, ticari dışa açıklık bakımından oldukça açık ekonomi haline gelmiştir. Ülkede serbest ticaret politikaları uygulanmakta olup, bunun en iyi örneği 2013 yılında Tacikistan'ın WTO'ye üyeliği gösterilebilir. Tablo-47'den görüldüğü gibi, son beş yılda ticari dışa açıklık oranı düşmesine rağmen ortalama % 50 ile oldukça dışa açık bir ekonomidir ve özellikle ticaret edilebilir sektörlere yönelecek DYY olumlu etkilemektedir.

iii. Ekonomik Özgürlük Endeksi: Tacikistan'ın ekonomik özgürlük endeksi Tablo-47'de görüldüğü gibi, çok düşük seviyededir. Bu bağlamda, özellikle 2017 yılı itibarıyla endeks düzeyi artmış olsa da, henüz istenilen seviyeye ulaşamamış ve halen ülke ''özgür olmayan'' ekonomiler arasında yer almaktadır. Bu da ülkeye yönelik DYY'ları olumsuz etkilemektedir.

Tablo-47: Tacikistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler

Başlıca Göstergeler	2013	2014	2015	2016	2017
Nüfus (milyon kişi)	8.1	8.3	8.5	8.7	8.9
Kişi Başına GSYİH (bin $)	1.040	1.104	918	795	801
Enflasyon Oranı (%)	5	6.1	5.8	5.9	7.3
Ortalama Ücret Düzeyi ($)	74	87	93	102	120
Dışa Açıklık Oranı (%)	71	53	52	54	56
Ekonomik Özgürlük Endeksi (%)	53.4	52	52.7	51.3	58.2

Kaynak: World Bank, 2018; Statistics Committee of Tajikistan, 2018; Heritage Foundation, 2018; IMF, 2018.

3.8.3. Tacikistan'da DYY

Tacikistan, DYY stoku bakımından Orta Asya ülkeleri içinde en son sırada yer almaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede gerçekleşen iç savaş, güvenlik kaygıları ve istikrarsız siyasi ortam Tacikistan'a DYY girişlerinin sınırlı düzeyde gerçekleşmesine neden olmuştur (UNESCAP, 2003: 11). Tacikistan'da DYY 2000'li yılların başına kadar küçük ölçekli yatırımlarla sınırlı kalmıştır. Büyük ölçekli yatırımlar ise, ancak 2006 yılından sonra gerçekleşmeye başlamıştır (UNCTAD, 2016: 1).

Tablo-48: Tacikistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyon $)

Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku	Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku
1996	18.000	58	2008	375.787	1,081
1998	29.940	106	2009	15.819	1,071
2000	23.543	136	2010	79.411	1,165
2001	9.495	146	2011	161.120	1,278
2002	36.066	182	2012	239.347	1,550
2003	31.649	213	2013	125.482	1,646
2004	272.025	251	2014	309.306	1,678
2005	54.479	180	2015	426.147	2,019
2006	338.627	207	2016	240.532	2,346
2007	359.967	618	2017	107.268	2,554

Kaynak: World Bank, 2018; UNCTAD, 2018.

Tablo-48'de Tacikistan'a yönelik DYY girişi ve DYY stoku gösterilmektedir. Buna göre, Tacikistan'a DYY girişi çok az miktarda olup, yıllar itibarıyla dalgalı seyir izlemiştir. Ülkeye yönelik DYY girişi 2000 yılından sonra dalgalı bir seyir izlemiş ve özellikle 2006 yılından itibaren önemli ölçüde artış kaydedilerek, 2005 yılında 54 milyon dolar olan DYY girişi, 2006 yılında 338 milyon dolara yükselmiştir. Bu artış 2008 yılına kadar devam etmiş ve daha sonra DYY girişleri 2013 yılına kadar yine dalgalı seyrini sürdürmüştür. Bununla birlikte, 2014 yılında 309 milyon DYY girişi yaşanırken, 2015 yılında bu rakam 426 milyon dolara ulaşarak bağımsızlıktan bu yana en yüksek seviyeye çıkmıştır. 2016 yılı itibarıyla yine düşüşe geçen DYY, 240 milyon dolara ve 2017 yılında da 107 milyon dolara gerilemiştir. Ayrıca, ülkenin DYY stokuna baktığımızda da bu konuda

bağımsızlıktan bu yana artış yaşanmış ise de, istikrarlı bir artış gerçekleşmemiştir. DYY stoku çok düşük düzeyde olup, 1996'da 18 milyon dolar olan DYY stoku, 2000'de 136 milyon dolar, 2005'te 180 milyon dolar, 2010'da 1.1 milyar dolar, 2015'te 2 milyar dolar, 2016'da 2.3 ve 2017'da 2.5 milyar dolar olmuştur.

Tacikistan'da DYY'lar en çok madencilik sektörüne yönelmektedir. 2010-2014 döneminde madencilik sektöründe gerçekleşen yatırımlar sayesinde kurşun, çinko ve bakır cevherleri gibi madencilik ürünleri üretimi yirmi kat artış göstermiştir. 2014 yılında madencilik sektörüne yönelen DYY'da hızlı bir artış yaşanmış ve söz konusu yıl içindeki toplam DYY'ın % 40'ından fazlası jeolojik ve araştırma faaliyetlerine gitmiştir. Ayrıca, 2016 yılında ülkenin madencilik sektörüne yönelen DYY'ın payı % 43.7 olmuştur (UNCTAD, 2016: 1, World Bank, 2017: 5).

Orta Asya'nın en önemli hidro-enerji kaynaklarına sahip olan Tacikistan'da, enerji sektörü de, başta hidroelektrik santrali inşaatı olmak üzere yabancı yatırımlar açısından ön plana çıkmaktadır (Duşanbe Ticaret Müşavirliği, 2015: 4). Enerji alanındaki en önemli yatırımlardan biri de 220 milyon dolar değerindeki Sangtuda-2 HES inşaatıdır. Bu HES Tacikistan'ın enerji ihtiyacı ve dış ülkelere ihracatı konusunda önemli olup, Tacikistan ve İran tarafından finanse edilmiştir (Zaurbekov, 2007: 112). İran, bu projenin 180 milyon dolarlık kısmını finanse etmiş ve 12 yıl boyunca işletimini üstlenmiştir.

Tacikistan'a yönelik DYY'ların coğrafi dağılımına baktığımızda, Rusya ve Çin ön plana çıkmaktadır. Örneğin, 2006-2014 döneminde gerçekleşen 2 milyar dolar değerindeki toplam DYY girişinin % 50'si Rusya ve % 20'si de Çin firmalarına ait olmuştur (UNCTAD, 2016: 2). Bu bağlamda, Rusya kökenli firmalar madencilik sektörü başta olmak üzere, hidroelektrik, telekomünikasyon, gıda sanayi, metal atıkların geri dönüşümü, inşaat malzemelerin üretimi ve petrol ticareti gibi alanlarda yatırıma yoğunlaşmıştır. Çin firmaları ise, maden kaynaklarının keşfi ve çıkarılması, finansal ve bilişim hizmetleri, teknolojik ekipmanların montajı, inşaat ve inşaat malzemeleri üretimi alanlarında yatırıma yönelmektedir.

Tacikistan'da yatırım yapan diğer önemli ülkeler arasında ise İran ve Türkiye yer almaktadır. İran, Tacikistan'da yukarda da ifade edildiği gibi hidroelektrik santrali inşaatı, yol ve tünel yapımı gibi altyapı yatırımları gerçekleştirmektedir

(DEİK, 2012: 11). Türkiye'nin ise Tacikistan'da turizm ve hizmet sektörlerinin gelişmesine yönelik yatırımları mevcuttur.

3.9. TÜRKMENİSTAN'DA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ VE YAPISI

Türkmenistan'ın dış ticareti ağırlıklı olarak petrol ve doğalgaz ihracatına yönelik olduğundan, bağımsızlıktan sonra doğal kaynak üzerine kurulu ticaretinde bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Türkmenistan, 1997 yılında Ukrayna'nın almış olduğu gazın karşılığını ödememesi üzerine ve Rus petrol şirketi Gazprom'un talep ettiği şartları protesto etmek amacıyla Ukrayna'ya gaz ihracatını durdurmuştur (Özsu, 2003: 79). Gaz ihracatındaki bu gerileme, Türkmenistan'ın 1997-2000 döneminde dış ticaret açığı vermesine neden olmuştur. Doğalgaz ihracatının gerilediği bu dönemde, ticaretin sürdürülmesinde tarım sektörü ön plana çıkmış ve Türkmenistan'ın ihracatında pamuk birincil ticaret kalemi haline gelmiştir.

1999 ve 2000 yıllarında ise sırasıyla Ukrayna ve Rusya ile tamamlanan doğal gaz anlaşmaları ve dünya enerji fiyatlarındaki artış sayesinde 2000 yılına gelindiğinde, Türkmenistan'da yeniden dış ticaret fazlası söz konusu olmuştur (DEİK, 2008: 13). Bu gelişmeleri takiben ülkenin petrol sektöründe de önemli gelişmeler yaşanarak, petrol ihracatı için diğer dış ülkelerden yeni ticaret ortakları ortaya çıkmaya başlamıştır.

Tablo-49: Türkmenistan'ın Dış Ticareti (Milyar $)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Denge
1996	1,695	1,315	380	2008	11,945	5,600	6,345
1998	590	980	-390	2009	5,000	6,800	-1,800
2000	2,506	1,786	720	2010	6,500	5,700	800
2001	2,700	2,250	450	2011	13,000	7,600	5,400
2002	2,850	2,120	730	2012	16,500	9,900	6,600
2003	3,632	2,512	1,120	2013	16,800	10,000	6,800
2004	3,870	3,320	550	2014	17,500	10,000	7,500
2005	4,944	2,947	1,997	2015	11,000	8,000	3,000
2006	7,156	2,560	4,596	2016	7,000	7,000	0
2007	8,932	3,619	5,313	2017	7,000	6,000	1,000

Kaynak: World Bank, 2018.

Tablo-49'da görüldüğü gibi, Türkmenistan'ın dış ticareti bağımsızlıktan bu yana dalgalı seyir izlemesine rağmen, önemli ölçüde artış göstermiştir. 1996 yılında 3 milyar dolar olan ticaret hacmi, 1998 yılında yukarda da belirtildiği gibi doğalgaz ihracatının durması nedeniyle 1.5 milyar dolara düşmüş, 2000 yılında ise ihracatın artmasıyla tekrar 4.2 milyar dolara ulaşarak bu artış istikrarlı biçimde devam ederek 2008 yılına kadar devam etmiştir. 2008 yılında 17.5 milyar dolar olan ticaret hacmi, aynı yıl yaşanan ekonomik krizin etkisiyle düşen ihracat nedeniyle 2009 yılında 11.8 milyar dolara düşmüş ve 2010 yılı itibarıyla da toparlanmaya başlamıştır. Böylece, 2014 yılına gelindiğinde ticaret hacmi 27.5 milyar dolara ulaşarak bağımsızlıktan bu yana en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Ancak, yine 2014 yılından itibaren dalgalanan enerji fiyatları nedeniyle ticaret hacmi önemli ölçüde etkilenmiş ve 2017 yılında 13 milyar dolara kadar düşmüştür. İhracat ve ithalatın seyrini incelediğimizde, 1998 ve 2009 yılı hariç diğer yıllar boyunca ihracat ithalattan daha fazla artış göstermiştir. Buna göre, ihracatın ithalatı karşılama oranı 1996 yılında % 128 iken, 1998 yılında % 60'a düşmüş ve 2000 yılında tekrar % 140 oranına yükselmiştir. Söz konusu oran yine 2005 yılında % 167, 2009 yılında ise % 73'e gerilemiştir. 2010 yılından itibaren sürekli artan ihracatın ithalatı karşılama oranı 2017 yılına gelindiğinde % 116 olmuştur.

3.9.1. Türkmenistan'da İhracat ve İthalatın Mallara Göre Dağılımı

Türkmenistan'ın ihracat yapısı Tablo-50'de görüldüğü gibi ağırlıklı olarak doğal kaynak ürünlerinden oluşmakta olup, ağır sanayi ürünleri birincil ihracat kalemlerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ülkenin temel ihracat ürünleri arasında doğalgaz, petrol ve petrol yan sanayi ürünleri ihracatın neredeyse % 90'nı oluşturmaktadır. Böylece, Türkmenistan'ın ihracat yapısı enerji ürünlerine bağımlılık içerisinde olduğundan, ülkenin ihracat ürünleri çeşitlilik açısından çok zayıf durumdadır.

Türkmenistan'ın ithal kalemleri ise büyük ölçüde yatırım malları ve temel tüketim mallarından oluşmaktadır. Tüketim malları toplam ithalatın önemli bir kısmını oluşturmakta ve ülke halen özellikle un, et, meyve ve şeker gibi temel gıda maddelerini ithal etmektedir (Jumayev, 2012: 14). Türkmenistan'da kimya endüstrisi gelişmekte olmasına rağmen, ülke büyük ölçüde ilaç ürünlerini ithal etmeye devam

etmektedir. Aynı zamanda ülkede imalat sanayi gelişmediğinden ev aletleri ve elektronik ürünler için halen dış ülkelere bağımlılık içerisindedir.

Tablo-50: İhracat ve İthalatta Başlıca Malların Payı (%)

Başlıca İhracat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Petrol gazı ve diğer hidrokarbon gazları	75.7	77.4	79.1	73.5	83
İşlenmiş petrol yağı ve bitümlü mineralden yağlar	10.3	8.1	4.9	3.7	5.4
Pamuk	3	3.2	3.1	2.8	2.1
Pamuk ipliği	1.4	1.2	1.7	2.4	1.9
Ham petrol yağı ve bitümlü mineralden yağlar	0.6	1.4	2.6	6.7	1.7
Tekstil ürünleri	1.3	1.1	1.3	1.1	1.5
Başlıca İthalat Kalemleri	2013	2014	2015	2016	2017
Makine, mekanik aletler, nükleer reaktörler, kazanlar	16.7	17	17.2	25.8	22
Elektrikli cihazlar, ekipman ve parçaları	13	10.3	12.8	10.5	9.6
Gıda ürünleri	6.9	8.2	8.8	8.1	10
Araçlar ve bunların parça ve aksesuarları	7.9	6	6	4	8.7
Demir veya çelikten malzemeler	11.2	13.5	14.9	14	7.7
Eczacılıkla ilgili ürünler	1.2	1.3	1.7	1.9	2.3

Kaynak: ITC, 2018.

Tablo-50'den görüldüğü gibi, Türkmenistan'ın toplam ihracat yapısının yaklaşık % 90'nı mineral kaynak ürününden oluşmaktadır. Buna göre, petrol gazı ve diğer minerallerden elde edilen hidrokarbon gazlarının payı 2013 yılında % 75.7 iken, sürekli artarak 2017 yılında % 83 oranında gerçekleşmiştir. İşlenmiş petrol yağı ve bitümlü mineralden elde edilen yağların payı da önemli olup, bu ürünlerin payı 2013 yılında % 10.3'den, 2017 yılında % 5.4'e düşmüştür. Daha sonra bunları ülkenin en önemli tarım ürünü olan pamuk takip ederek, pamuğunda payı son dönemlerde giderek azalarak 2013 yılında % 3 iken, 2017 yılına gelindiğinde % 2.1'e düşmüştür. Buna karşın, pamuk ipliğinin payı sürekli artış göstermiş ve son beş yıl içinde % 1.4'ten % 1.9'a yükselmiştir. Bu da ülkenin ham pamuktan ziyade, işlenmiş pamuk ihracatına önem verdiği sonucunu göstermektedir. Ayrıca, ham

petrol yağları ve tekstil ürünleri de toplam ihracattan küçük bir pay almasına rağmen, bu ürünlerin payı giderek artmaktadır.

Tablo-50'den yine görüldüğü gibi, ülke ithalatının ise yaklaşık yarısından fazlası yatırım malları ve tüketim mallarından oluşmaktadır. Bu bağlamda, makine ve mekanik aletlerin payı giderek artmış ve 2013 yılında %16.7'den 2017 yılında % 22 oranına ulaşmıştır. Diğer taraftan, elektrikli cihazlar, ekipman ve parçaları giderek azalarak % 13'ten % 9.6'a düşmüştür. Bunlardan sonra, ithalatta gıda ürünleri önemli bir paya sahip olup, 2013 yılında % 6.9'dan, 2017 yılında % 10'a yükselmiştir. Ayrıca, binek araçlar ve bunların parçalarının da ithalattaki payı artarak 2013 yılında % 7.9 iken, 2017 yılında % 8.7'e yükselmiştir. Bunlara ek olarak, eczacılık ürünlerinin payı son beş yılda % 1.2'den, % 2.3'e yükselerek sürekli artmış ve demir ve çelikten malzemelerin payı da 2013 yılında % 11.2'den 2016 yılında % 14'e çıkmasına rağmen, 2017 yılı itibarıyla % 7.7'e düşerek önemli ölçüde azalma göstermiştir.

3.9.2. Türkmenistan'da İhracat ve İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı

Türkmenistan Sovyetler Birliği döneminde ağırlıklı olarak birlik içindeki ülkelerle ticaret yapmıştır. Ülkenin birlik içi ticareti 1988 yılında toplam ticaretinin % 98'ini oluştururken, 1991 yılında bu oran % 80'e düşmüştür (Hojamuradov, 2002: 37). Bu gelişme, birlik dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan Türkmenistan'ın dışa açılımı ile birlikte farklı ticaret ortakları oluşturma çabasının başlangıcı olarak görülmüştür.

Türkmenistan'ın dış ticareti günümüzde BDT ülkelerinden çok diğer yabancı ülkelere yönelik olarak gelişme göstermiştir. Bu yüzden ülkenin dış ticaretinde BDT ülkelerinin payı düşük düzeyde kalmaktadır. Bu bağlamda, Uluslararası Ticaret Merkezi'nin (2018) Türkmenistan'ın dış ticareti için yayınlanan istatistik verileri incelendiğinde, Türkmenistan, mineral kaynak üretiminin önemli kısmını Çin ve İtalya'ya, pamuğu Türkiye ve Rusya'ya ve tekstil ürünlerini de ağırlıklı olarak Hollanda, Türkiye, Rusya gibi başlıca ülkelere ihraç etmektedir. Ayrıca, Türkmenistan'ın ithalatındaki makine ve ekipman, araç ve parçalar, elektrik cihazlar gibi önemli ithal kalemleri Almanya, Türkiye, Çin, BAE ve Güney Kore gibi başlıca

ülkelerden ithal edilmektedir. Gıda ürünleri ithalatında ise Rusya, Türkiye ve İran gibi ülkeler başı çekmektedir (ITC,2018).

Tablo-51: İhracat ve İthalatta Başlıca Ülkelerin Payı (%)

Başlıca Ülkelerle İhracat	2013	2014	2015	2016	2017
Çin	73.8	76.2	77	69.7	83.2
Türkiye	5.4	4.9	5.4	5.2	5.1
İtalya	4	4.2	1.8	5.2	1.8
Ermenistan	0.3	0.5	1.1	0.9	1.5
Rusya	1.1	0.7	0.7	4.1	1.1
Ukrayna	0.8	0.1	0.1	0.4	1.1
Başlıca Ülkelerle İthalat	2013	2014	2015	2016	2017
Türkiye	21	23	27.9	22	23.8
İran	9	10.3	10.8	9.7	9.6
Çin	12.2	9.8	12.2	6	8.4
Rusya	15.4	11.7	12.6	10	7.6
Almanya	5.6	3.8	5.1	7	9.8
ABD	2.8	4.7	1.2	1.8	6.5
BAE	7.1	6.7	3.8	3.1	6.2
Güney Kore	1.5	2	2.7	6.4	3

Kaynak: ITC, 2018.

Tablo-51 incelendiğinde, Türkmenistan'ın ihracat yapısında en yüksek paya sahip ülkeler içinde Çin birinci sırada gelmektedir. Çünkü Çin son dönemlerde Türkmen doğalgazının en önemli alıcılarındandır. Çin'in toplam ihracattan aldığı pay sürekli artmakta olup, 2013 yılında % 73.8 iken, 2017 yılında % 83.2 olmuştur. Bunu daha sonra ortalama % 5 oranla Türkiye takip etmektedir. Daha sonra İtalya'nın ihracattan aldığı pay önemli olup, yıllar itibarıyla dalgalı seyir izleyerek 2013 yılında % 4 ve 2017 yılında % 1.8'e düşmüştür. Diğer taraftan, Ermenistan'ın payının % 0.3'ten % 1.5'e, Ukrayna'nın ihracattan aldığı payı ise % 0.8'den % 1.1'e yükselmiştir. Rusya'nın ihracattan aldığı pay, son beş yıl içerisinde dalgalı seyir izleyerek, 2013 yılında % 1.1'den, 2016 yılında % 4.1'e yükselmiş ve tekrar 2017 yılında % 1.1 seviyesine gerilemiştir.

Tablo-51'de yine Türkmenistan'ın ithalatının coğrafi dağılımının yüzdelik paylarına baktığımızda, ilk sırayı Türkiye almakta olup, 2013 yılında ithalattan aldığı pay % 21 iken, 2017 yılında % 23.8'e yükselmiştir. Ayrıca, İran'ın ithalattan aldığı pay, 2013 yılında % 9 iken, dalgalı seyir izleyerek 2017 yılında % 9.6 olarak gerçekleşmiştir. Öte yandan Çin ve Rusya'nın ithalattaki paylarının son beş yıl içinde önemli ölçüde gerilediği görülmektedir. Buna göre, Çin'in ithalattan aldığı pay 2013 yılında % 12.2 iken, dalgalı seyir izleyerek 2017 yılında % 8.4'e düşmüş ve Rusya'nın payı ise % 15.4'den, sürekli azalarak % 7.6'ya düşmüştür. Bunlara karşın, Almanya ve ABD'nin paylarının son dönemlerde arttığı görülmektedir. Almanya 2013 yılında ithalattan % 5.6 pay alırken, 2017 yılında % 9.8'e, ABD'nin ise % 2.8'den, % 6.5'a yükselmiştir. BAE'nin ithalattan aldığı pay sürekli azalmasına rağmen, 2017 yılında % 6.2'ye çıkarak artış göstermiş ve Güney Kore'nin payı 2013 yılında % 1.5'den, 2016 yılında % 6.4'e yükselirken, 2017 yılında % 3'e düşmüştür.

3.10. TÜRKMENİSTAN'DA YATIRIM ORTAMI VE DYY

Türkmenistan'ın yatırım ortamı gelişmiş düzeyde değildir. Bunun en temel göstergeleri ekonominin sıkı devlet kontrolü altında olması, hükümetin finansal yükümlülüklerini yerine getirememesi, şeffaflık eksikliği ve kısıtlayıcı bir vize rejiminin var olmasıdır (US Department of State, 2018). Buna ek olarak, Ocak 2013'te Türkmenistan hükümeti ülkedeki uluslararası yatırımları denetlemek için Ekonomik Risklerden Koruma Ajansı'nı kurmuştur. Bu Ajans, Türkmenistan pazarına girmek isteyen yabancı firmaların kapsamlı bir incelenmesinden sorumludur. Bu bağlamda, söz konusu Ajansın değerlendirmelerinin keyfi olabilmesi zorlu bürokratik prosedürleri artırabilmektedir.

Hükümetin yabancı yatırımlara ülkeyi açma çabalarına rağmen, Türkmenistan hala dünyanın en kapalı ekonomilerinden biri olmaya devam etmektedir (Mode badze, 2013: 13). Bu bağlamda, devlet karlı işletmelerin ve sınai varlıkların büyük çoğunluğunu kontrol etmektedir. Yatırımların çoğu devlet tarafından yapılmakta ve iş ortamını geliştirmek için önemli bir reform yapılmamaktadır.

Ülkede yabancı firmaların ağırlıklı olarak devletin kontrol ettiği doğalgaz ve petrol alanında yatırımlarını gerçekleştirdiğini görmek mümkündür. Diğer taraftan, petrol ve doğalgaz alanının dışında bir üretim veya ticaret alanında faaliyet

göstermek isteyen yabancı firmalar veya şahısların yatırımlarını koruyan sistem altyapısı düşük düzeydedir (Özgen, 2016: 22). Bundan başkada, ülkede yerli ve yabancı firmalara uygulanan gelir ve kurumlar vergisindeki farklılıklar da yatırım ortamının çekiciliğini zayıflatmaktadır.

Türkmenistan'da halihazırda uygulanan başlıca vergilere baktığımızda, kurumlar vergisi yerli firmalar için % 8 olurken, yabancı firmalar için % 20 oranında vergi rejimi uygulanmaktadır. Ayrıca, KDV % 15, sosyal güvenlik primleri % 20 ve özel tüketim vergisi de % 10-%40 arasında değişmektedir (UNCTAD, 2014: 55-56).

3.10.1. Türkmenistan'da Yabancı Yatırım Mevzuatı

Türkmenistan bağımsızlığını kazanmadan önce Uluslararası petrol şirketlerin ülkede yatırım yapmasını uygun gören bir Devlet Başkanı kararnamesi yayınlanmıştır. 17 Mayıs 1991 tarihli ve 226 sayılı bu Devlet Başkanı Kararı ile Türkmenistan sınırlarında ortak girişimle petrol ve doğal gaz aramak ve üretmek için uluslararası petrol şirketleri ülkeye davet edilmiştir (Orazgylyjow, 2012: 88). Bu Devlet Başkanı Kararnamesi ülkedeki yabancı yatırımlara yönelik ilk normatif belgelerden biri olmuştur. Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra ise, bu yönde ilk defa 1992 yılında ''Yabancı Yatırımlar Kanunu'' kabul edilmiştir. Bundan başkada ülkedeki yabancı yatırımlara yönelik 1993 yılında ''Yabancı İmtiyazlar Kanunu'' ve 1996 yılında da ''Hidrokarbon Kaynakları Kanunu'' kabul edilmiştir.

18 Mart 2008'de ise yabancı yatırım faaliyetlerini düzenlemek adına yukarıda bahsi geçen ''Yabancı Yatırımlar Kanunu'' yeniden yürürlüğe girmiştir. Bu kanun, yabancı yatırımcıları teşvik ederek, Türkmenistan'a daha fazla yabancı yatırım çekmeyi amaçlamaktadır. Bu kanun kapsamında, yabancı yatırımcılara yönelik her türlü ayrımcılık kaldırılarak, yerli ve yabancı yatırımcılar eşit haklara sahip olabilmiştir (Babayev, 2009: 70). Buna ek olarak, Türkmenistan'da gerçekleştirilen yabancı yatırımlar ile ilgili uyuşmazlıklar söz konusu olduğunda Türkmenistan mahkemeleri veya tarafların anlaştığı diğer mahkemeler ile çözüm yolu kanunda belirtilmiştir.

''Yatırımlar Hakkında Kanun'' çerçevesinde belirtilen imtiyazlara örnek olarak, yabancı personel çalıştırma imkanı, taşınmaz kiralama imkanı, yurt dışına kar transfer imkanı, kamulaştırma ve devleştirmeye karşı koruma ve istikrar kaydı

uygulamaları gösterilebilir (Orazgylyjow, 2012: 93). Mevzuatta belirlenen söz konusu hukuki korumalar ve garantilerden yararlanmak için, ülkedeki yatırım projesinin veya yabancı sermayeli firmaların tescilli kaydı gerekmektedir.

3.10.2. Türkmenistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörlerin Değerlendirilmesi

Türkmenistan'a yönelik DYY etkileyen başlıca faktörler Tablo-52'de gösterilmektedir. Buna göre, yabancı yatırım kararlarında etkili olan bu faktörler Türkmenistan için değerlendirildiğinde aşağıdaki gibi özetlenebilir:

i. Piyasa Büyüklüğü: Türkmenistan, kişi başına GSYİH bakımından Orta Asya ülkeleri arasında Kazakistan'dan sonra ikinci ülkedir. Tablo-52'den görüldüğü üzere, son beş yıl içerisinde ülkenin kişi başına GSYİH'sinde azalma görülmektedir. Ancak, buna rağmen Türkmenistan halen üst orta gelirli ekonomiler arasında yer almaktadır. Böylece, ülke nüfusunun satın alma gücünün yüksek olması iç pazar arayan DYY olumlu etkilemektedir. Öte yandan, ülke nüfusu bakımından ise küçük olup, ülke nüfusu 2017 yılı itibarıyla 5.7 milyon kişiden oluşmaktadır.

ii. Fiyat İstikrarı: Türkmenistan'da enflasyon oranı, Tablo-52'den görüldüğü üzere, yıllar itibarıyla dalgalı seyir izlemektedir. Buna rağmen, ülkedeki enflasyon oranı tek haneli rakamlarda etkisini sürdürmektedir. Böylece, ülkede yüksek enflasyon düzeyinin olmayışı yatırım ortamında risk ve belirsizliğe neden olmamakta ve DYY kararları için bir engel teşkil etmemektedir.

iii. Ortalama Ücret Düzeyi: Türkmenistan, ücret düzeyi bakımından Orta Asya ülkeleri içinde Kazakistan'dan sonra ikinci yüksek ücret ödenen ülkedir. Bu bağlamda, Tablo-52'den görüldüğü üzere, ülkede ücret düzeyi, 2013 yılında 299 dolar iken, önemli ölçüde artarak 2016 yılında 394 dolar olmuştur. Ancak, bu yüksek ücret artışlarına rağmen, Türkmenistan halen diğer GOÜ'lere nazaran düşük ücret seviyesine sahiptir. Bu da ülkeye yönelecek DYY'lar için maliyet avantajından faydalanmaya fırsat vermektedir.

iv. Dışa Açıklık Seviyesi: Türkmenistan ticari dışa açıklık bakımından açık bir ekonomidir. Ancak, Tablo-52'de görüldüğü üzere, ticari açıklık oranında son beş yıl içinde önemli ölçüde azalma görülmektedir. 2013 yılında % 98 olan ticari açıklık

oranı, sürekli azalarak 2017 yılında % 53.5 oranına gerilemiştir. Buna rağmen, son dönemlerde orta seviyede açıklık oranına sahip olan Türkmenistan'da, özellikle ticaret edilebilir sektörlere yönelik DYY için ticari açıklık oranının engel teşkil etmediği söylenebilir.

v. Ekonomik Özgürlük: Türkmenistan'ın ekonomik özgürlük endeksi, görüldüğü gibi çok düşük seviyededir. 2013 yılında % 42.6 olan ekonomik özgürlük endeksi, sürekli azalarak 2016 yılında % 41.9'a düşmüştür. Ancak, 2017 yılı itibarıyla bu konuda gelişme yaşanarak % 47.4 seviyesine yükselmiştir. Bu gelişmeye rağmen, Türkmenistan halen ''baskı altında'' olan ülkeler arasında yer almakta ve bu da DYY'ları olumsuz etkilemektedir.

Tablo-52: Türkmenistan'da DYY Etkileyen Başlıca Faktörler

Başlıca Göstergeler	2013	2014	2015	2016	2017
Nüfus (milyon kişi)	5.3	5.4	5.5	5.6	5.7
Kişi Başına GSYİH (bin $)	7.304	7.962	6.432	6.389	6.586
Enflasyon Oranı (%)	6.8	6	7.4	3.6	8
Ortalama Ücret Düzeyi ($)	299	329	360	394	-
Dışa Açıklık Oranı (%)	98.5	91	81.3	62	53.5
Ekonomik Özgürlük Endeksi (%)	42.6	42.2	41.4	41.9	47.4

Kaynak: World Bank, 2018; Statistics Committee of Turkmenistan, 2018; Heritage Foundation, 2018; IMF, 2018.

3.10.3. Türkmenistan'da DYY

Türkmenistan, DYY stoku bakımından Orta Asya ülkeleri arasında Kazakistan'dan sonra ikinci ülkedir. Türkmenistan'a DYY girişleri 2010-2015 döneminde ortalama % 2.1 oranında büyümüştür. Türkmenistan'a yönelik DYY girişlerindeki artışta, ülkenin hidrokarbon kaynaklarının etkisi olup, özellikle bu konuda ülkenin sahip olduğu doğalgaz rezervleri ve Orta Asya-Çin Boru Hattı Sistemi gibi mega boru hattı altyapı projelerine yapılan yatırımlar ön plana çıkmaktadır (UNESCAP, 2016: 1). Bunların yanında ise, ülkenin gelişmemiş yatırım ortamı, yabancı yatırımlara yönelik yasal altyapı eksikliği gibi nedenler ülkeye yönelecek DYY'ları kısıtlamaktadır.

Tablo-53: Türkmenistan'da Net DYY Girişi ve DYY Stoku (Milyar $)

Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku	Yıllar	DYY Girişi	DYY Stoku
1996	108	523	2008	1,277	5,257
1998	62.3	693	2009	4,553	9,810
2000	131	949	2010	3,632	13,442
2001	170	1,119	2011	3,391	16,833
2002	276	1,395	2012	3,130	19,963
2003	226	1,621	2013	2,861	22,824
2004	353.7	1,975	2014	3,830	26,655
2005	418.2	2,393	2015	3,043	29,698
2006	730.9	3,124	2016	2,243	31,941
2007	856	3,980	2017	2,314	34,254

Kaynak: World Bank, 2018; UNCTAD, 2018.

Tablo-53'de, Türkmenistan'a yönelik DYY girişi ve DYY stoku gösterilmektedir. Buna göre, ülkeye yönelik DYY girişleri bağımsızlıktan bu yana önemli ölçüde artış göstermiştir. Buna göre, 1996 yılında 108 milyon dolar olan DYY girişi, 1998 yılında 62.3 milyon dolara geriledikten sonra, 2000 yılında 131 milyon dolara ulaşarak artış göstermiştir. Buna ek olarak, 2000 yılından 2009 yılına kadar ülkeye yönelik DYY girişlerinde istikrarlı artış görülmektedir. Bu bağlamda, özellikle 2008-2009 yıları arasında DYY girişinde rekor seviyede artış yaşanmıştır. Buna göre, 2008 yılında 1.2 milyar dolar olan DYY girişi, 2009 yılında 4.5 milyar dolara ulaşarak bağımsızlıktan bu yana en yüksek seviye olmuştur. 2009 yılından bu yana da DYY girişlerinde düşüş yaşanmakla birlikte dalgalı seyir izlenmiştir. Ayrıca, Türkmenistan'ın DYY stokunda bağımsızlıktan bu yana istikrarlı biçimde önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Buna göre, DYY stoku 1996 yılında 523 milyon dolar iken, 2000 yılında 949 milyon dolar, 2005 yılında 2.3 milyar dolar, 2010 yılında 13.4 milyar dolar, 2015 yılında 29.6 milyar ve 2017 itibarıyla da 34.2 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.

Türkmenistan'da DYY en çok enerji sektörüne yönelmektedir. Ancak, buna rağmen, ülkenin enerji sektörüne yapılan DYY oldukça kısıtlıdır. Bunun başlıca nedenleri arasında yatırım ortamının gelişmemiş olması, komşu ülkelerin daha cazip alternatifler sunması ve altyapı eksikliği ön plana çıkmaktadır (Özgen, 2016: 22).

Ayrıca, Türkmenistan'ın enerji kaynaklarının bir kısmını barındıran Hazar denizindeki coğrafi haklardaki belirsizlikler yatırımcı şirketlerin yatırım yapmasını büyük ölçüde engellemektedir (Barry, 2009: 37). Buna rağmen, Türkmenistan'ın doğalgaz ve petrol sektörüne yatırım yapan en önemli şirketlerin başında Malezya menşeli Petronas ve BAE menşeili Dragon Oil şirketleri yer almaktadır.

Petronas şirketi Türkmenistan'ın enerji sektörüne 1996 yılında girmiş ve 2006 yılından itibaren ülkede petrol çıkarma faaliyetinde bulunmaktadır. Petronas şirketi 1996 yılından başlayarak, 32 yıl boyunca Türkmenistan'da petrol çıkartma hakkına sahip olmuştur. Bu bağlamda, şirketin 12 yıl içerisinde ülkenin enerji sektörüne yaptığı toplam yatırım miktarı 1.8 milyar dolar olmuştur (Babayev, 2009: 99). Bundan başkada, ülkenin enerji sektöründe en önemli şirketlerden biri olan Dragon Oil şirketi 1996 yılında faaliyete başlamış ve 1999 yılında hükümet ile ürün paylaşımı anlaşması imzalamıştır. Ayrıca, Çin'in CNPC şirketi 2007 yılı itibarıyla doğalgaz araştırma ve çıkartma için faaliyete başlamış ve Türkmenistan'ın doğalgaz yataklarını araştırmak için 1.5 milyar dolar, Türkmenistan'ın Gedaim bölgesi ile Çin'in Sincan bölgesini bağlayan boru hattı için ise 2.2 milyar dolar yatırım yapmıştır.

Türkmenistan'ın enerji sektörü dışında faaliyet göstermek isteyen firmalar çoğunlukla yasal altyapının yetersiz olması nedeniyle, Türkmen vatandaşları ile güvene dayalı ortaklıklar kurmaktadır (Özgen, 2016: 22). Bu bağlamda, ülkede ortak girişimlerde Türk yatırımları öne çıkmakta olup, ülkede Türkmen şahıslar üzerinden kurdukları deri işleme, boya üretimi, mobilya üretimi, PVC pencere ve kapı üretim tesisleri mevcuttur.

Türkmenistan'da Türk yatırımları tekstil sektöründe de başı çekmekte olup, ülkenin tekstil sektörüne yatırım yapan başlıca firmalar arasında Çalık Holding, Cotam, Engin Kale grubu gösterilebilir. Tekstil alanındaki diğer önemli Türk yatırımları arasında Nebo ve Linkway İplik yer almaktadır (DEİK, 2012: 6). Bu firmaların yatırımları sayesinde, Türkmenistan'ın tekstil ihracatı önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Daha önceleri pamuğun tamamını ihraç eden Türkmenistan, Orta Asya'nın tekstil ve hazır giyim merkezine dönüşmüştür. Bu sektörde üretilen ürünler Rusya gibi geleneksel pazarların yanında ABD, Japonya, İsveç, Almanya, Hollanda gibi gelişmiş ülke pazarlarına da ihraç edilmeye başlanmıştır.

Türkmenistan'da yabancı şirketlerin aktif olduğu alanlardan biri inşaat sektörüdür. Burada Türk, Fransız ve Ukraynalı firmalar ön planda ve özellikle Türk firmaları birinci sırada gelmektedir (Babayev, 2009: 108). Türkmenistan'da faaliyette bulunan Türk inşaat ve alt-yapı firmaları 2002 yılının ortalarından bu yana bu ülkede müteahhitlik işi üstlenmeye devam etmektedirler. Bu sektördeki firmalar faaliyetlerinin ilk yıllarında genellikle tekstil firmaları için fabrika ve atölyeler inşa etmiştir (Türk, 2010: 62). Daha sonra ise otel, havaalanı, su arıtma tesisleri gibi binaların yapımına odaklanmışlardır. Türkmenistan'da faaliyette bulunan Türk müteahhitlik firmalarının 1991 ile 2004 yılları arasında 5 milyar dolar değerinde iş yapmalarına karşılık, yüklenilen proje değeri 2004-2006 yılları arasında ise 1.3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

3.11. ORTA ASYA ÜLKELERİNDE DYY'IN İHRACATA ETKİSİNİN ANALİZİ

3.11.1. DYY'ın İhracata Etkisine Yönelik Literatür Özeti

DYY'ların ihracata etkisine yönelik literatürde birçok ampirik çalışma mevcuttur. Araştırmacılar bu çalışmaların sonucunda farklı bulgulara ulaşmıştır. Ancak, bulguların çoğu DYY'ların ev sahibi ülkelerin ihracatını olumlu etkilediği yönündedir. Çalışmanın bu kısmında söz konusu ampirik çalışmalara yer verilmiş ve bunların genel özeti tarih sıralarına göre aşağıda sunulmuştur.

Leichenko and Erickson (1997), ABD'deki sektörel bazda DYY girişlerinin ihracata etkisini, 1980-1991 verileriyle tahmin etmiştir. Analiz sonucunda, ara malları, sanayi makineleri ve elektronik sanayi sektörlerine gelen DYY'ın ihracatı pozitif ve anlamlı şekilde etkilediği ortaya çıkmıştır.

Pacheco-Lopez (2005), Meksika'da DYY ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiyi, 1970-2000 dönemi verilerini kullanarak eşbütünleşme ve nedensellik testleriyle analiz etmiştir. Analiz sonucunda, söz konusu değişkenler arasında uzun dönem ilişkiye ve çift yönlü nedenselliğin varlığına rastlanmıştır.

Kutan and Vuksic (2007), AB ülkelerinin, 1996-2004 dönemi verileriyle, GLS yöntemiyle yaptığı analizde, DYY'da % 100'lük bir artışın, bu ülkelerde ihracatı, kısa dönemde % 16, uzun dönemde % 42 arttırdığını tespit etmiştir.

Bhutto, et al. (2008), Pakistan ekonomisinde DYY'ın ihracata etkisini 1977-2005 dönemi verileriyle, çift log regresyon modeli kullanarak test etmiştir. Çalışma sonucunda, DYY'ın ihracatı iki yıl gecikmeli olarak artırdığı belirlenmiştir.

Constant and Yaoxing (2010), Fildişi Sahili için, 1980-2007 dönemi verileriyle DYY'ın ihracat ve iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini, sınır testi ve Granger nedensellik analizi yöntemleriyle incelemiştir. Analiz sonucunda, DYY'dan ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Aynı zamanda, DYY ve ihracatın, büyüme üzerinde anlamlı etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, uzun dönemde DYY'dan ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi elde edilmiştir.

Türkcan and Saygılı (2011), Türkiye'de DYY ile net ihracat arasındaki ilişkiyi Johansen Eşbütünleşme Testi yöntemi ve 1985:2-2011:1 dönemi verileriyle analiz etmiş; Türkiye'de DYY ile net ihracat arasında uzun dönemli ilişkinin olmadığı sonucuna varılmıştır.

Anwar and Nguyen (2011), Vietnam ekonomisinde DYY'ın ihracat üzerindeki etkisini, yatay ve dikey bağlantılar yönünden incelemiş ve DYY'ın ülke ihracatını, hem kendi gerçekleştirdiği ihracatla, hem de yerli firmaların ihracatını olumlu yönde etkileyerek arttırdığını tespit etmiştir.

Göçer ve diğerleri (2012), Türkiye'de DYY ile ihracat arasındaki ilişkiyi, 2000-2010 dönemi aylık verilerini kullanarak sınır testi yaklaşımıyla analiz etmiştir. Analiz sonucunda, DYY'da % 100'lük bir artışın, uzun dönemde ihracatı % 14 artırdığı; kısa dönemde ise DYY'ın ihracatı bir dönem gecikmeli olarak, pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Barua (2013), Hindistan ekonomisinde DYY'ın ihracat ve iktisadi büyümeye etkisini, 2000-2012 dönemi verileriyle, ANOVA ve Durbin-Watson testi kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada, DYY'daki % 1'lik artışın, ihracatı % 4.7 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda, DYY ve ihracatın, büyüme üzerinde anlamlı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Alkhathlan (2014), Suudi Arabistan ekonomisinde DYY'ın ihracat üzerindeki etkilerini, 1980-2007 dönemi verileriyle, VAR ve VEC yöntemleriyle analiz etmiş ve DYY'ın ihracatı iki dönem gecikmeli olarak arttırdığını saptamıştır.

Ersoy ve Yılmaz (2014), Türkiye'de DYY'ın bir türü olan birleşme ve satın almaların ihracata olan etkisini, 1994-2013 dönemi için Granger nedensellik testi ile analiz etmiştir. Bulgulara göre, birleşme ve satın almalar ile ihracat arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmamıştır. Öte yandan, DYY ile ihracat arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Sabra (2015), bazı Akdeniz ülkelerinde ihracat ve DYY arasındaki ilişkiyi, 1994-2009 dönemi verilerini kullanarak, panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. İhracat ve DYY arasında negatif ilişki ve güçlü bir ikame etkisinin varlığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Bhasin and Paul (2016), 10 Asya ülkesinde ihracat ve DYY arasındaki ilişkiyi, 1991-2012 dönemi için panel nedensellik testiyle analiz etmiştir. Bulgulara göre, uzun dönemde ihracattan DYY'ye doğru bir nedensellik ilişkisi saptanırken, DYY'dan ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Kısa dönemde ise ihracat ve DYY arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi gözlenmemiştir.

Selimi, et. al. (2016), 8 Güneydoğu Avrupa ülkesinin, 1996-2013 dönemi verilerini kullanılarak, panel veri yöntemi ile yaptıkları incelemede, DYY'nin, söz konusu ülkelerin ihracatına pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Koroci and Deshati (2016), Arnavutluk'ta DYY'ın ihracat performansına etkisini, 1996-2014 verileriyle incelemiştir. Çalışma sonucunda, DYY'ın ihracatı desteklediği ve söz konusu ülkenin ihracat kapasitesini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Mahadika, et.al. (2017), Endonezya ekonomisinde GSYİH, DYY ve ihracat arasındaki ilişkiyi, 1981-2013 verileriyle VAR yöntemiyle incelemiş ve GSYİH, DYY ve ihracat arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Sandalcılar and Dilek (2017), seçilmiş 44 GOÜ için DYY, ihracat ve GSYİH arasındaki ilişkiyi, 2000-2014 dönemi verileriyle, panel veri yöntemine dayalı Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik testi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda, söz konusu değişkenler arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Popovıcı (2018), AB ülkelerinin imalat ve hizmet sektöründe DYY'nin ihracat performansına etkisini, 1999-2012 dönemi verilerini kullanarak dinamik panel veri

yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda, yeni AB üyesi ülkelerde imalat sektöründe DYY'da % 1'lik bir artışın, ihracatı % 0.18-0.21; eski üye ülkelerde ise, % 0.12-0.21 arasında artırdığı tespit edilmiştir. Hizmet sektöründe meydana gelen DYY'daki % 1'lik artışın, yeni AB üyesi ülkelerde ihracatı % 0.14-0.19; eski AB üyesi ülkelerde % 0.05-0.14 arasında artırdığı sonucuna varılmıştır.

3.11.2. Yöntem

Orta Asya ülkelerindeki DYY'ın ihracata etkisini araştıran bu çalışmada ekonometrik yöntem olarak Panel Veri Regresyon Modeli kullanılmıştır. Panel veri analizi, genel olarak zaman boyutuna sahip yatay kesit verilerini kullanarak iktisadi ilişkilerin tahmin edilmesine yönelik yöntem olarak tanımlanmaktadır (Green, 2003: 283). Bu analizde zaman serileri ile yatay kesit serileri bir araya getirilerek veri seti oluşturulmaktadır. Böylece, iki boyutun bir arada kullanılması sonucu gözlem sayısı artmaktadır (Hsiao, 2003: 7). Gözlem sayısındaki artış, ölçülen ilişkiye daha fazla değişkenlik katarak, çoklu doğrusal bağıntı problemini ortadan kaldırmaya imkan tanımaktadır. Böylece, panel veri analizi daha güvenilir tahminlerin yapılabilmesine olanak tanımaktadır.

Panel veri analizi genel olarak şöyle gösterilebilir (Baltagi, 2005: 11):

$$y_{it} = \alpha + X'_{it}\beta + u_{it} \qquad i=1,\ldots..,N; \qquad t=1,\ldots.,T \qquad (1)$$

Burada, i bireyleri, firmaları, ülkeleri vs. ifade ederken, t zamanı göstermektedir. Bu bağlamda, i yatay kesit boyutunu temsil ederken, t zaman serisi boyutunu temsil etmektedir. y_{it} i yatay kesit biriminin t zamanında bağımlı değişken değerini, α sabit terimi, X_{it} K adet açıklayıcı değişkeni ve u_{it} ise, hata terimini ifade etmektedir.

3.11.2.1. Panel Birim Kök Testleri

Panel veri analizinde dikkat edilmesi gereken noktalardan biri, serilerin durağan olmasıdır. Çünkü, durağan olmayan seriler arasında analiz yapıldığı zaman, sahte regresyon ile karşılaşılmakta; bir başka ifadeyle geleneksel t, F testleri ve R^2 değerleri sapmalı sonuçlar verebilmektedir (Tatoğlu, 2012: 199). Bu yüzden öncelikle durağanlık test edilmelidir.

Durağanlığın tespit edilmesinde kullanılan panel birim kök testleri, birinci ve ikinci kuşak panel birim kök testleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu birim kök testlerinin arasındaki en önemli fark, paneli oluşturan birimler arasında yatay kesitlerin olup olmadığını varsayması yönündedir (Aydın ve Yalçınkaya, 2017: 183). Birinci nesil birim kök testlerinde seriyi oluşturan yatay kesitlerin bir birinden bağımsız olması ve seriyi oluşturan birimlerin birinde meydana gelen şoktan, bütün birimlerin aynı anda etkilenmesi söz konusudur. İkinci nesil birim kök testlerinde ise, seriyi oluşturan yatay kesitler birbirine bağımlıdır ve bu birimlerin birinde meydana gelen şoktan her birim farklı şekilde etkilenmektedir. Bu bağlamda, öncelikle serilerde yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesi ve kullanılacak birim kök testinin belirlenmesi önem arz etmektedir.

Birinci kuşak testler arasında en çok bilinenleri Levin, Lin ve Chu (2002), Harris ve Tzavalis (1999), Breitung (2000), Hadri (2000), Im, Pesaran ve Shin (IPS, 2003), Fisher ADF (Maddala ve Wu, 1999), Fisher Philips ve Perron (Choi, 2001) Panel Birim Kök testleridir. İkinci kuşak testlerden en çok kullanılanları ise, Pesaran (2004), Bai ve Ng (2004), Philips ve Sul (2003), Moon ve Perron (2004) Panel Birim Kök testleridir (Tatoğlu, 2012: 199). Bu çalışmada, durağanlığın sınanmasında ikinci kuşak panel birim kök testlerinden olan Hadri-Kurozumi (2012) birim kök testi uygulanmış ve bu testin teorik açıklaması aşağıda ele alınmıştır.

3.11.2.2. Hadri-Kurozumi Testi

Hadri-Kurozumi Birim Kök testi, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan, KPSS testinin panel veri setleri için uyarlanmış şeklidir. Bu testte KPSS testinin boş hipotez ve alternatif hipotezi yer değiştirmektedir (Sağlam vd, 2017: 157). Bu birim kök testi için iki tür test istatistiği mevcut olup, bunlar Z_A^{SPC} ve Z_A^{LA} istatistikleridir.

Hadri-Kurozumi testi, aşağıdaki modelden hareket etmektedir (Hadri and Kurozumi, 2012: 31):

$$y_{it=} z_t' \delta_i + f_t y_i + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$\varepsilon_{it} = \phi_{i1}\varepsilon_{it-1} + \cdots + \phi_{ip}\,\varepsilon_{it-p} + v_{it} \quad (3)$$

Burada z_t' deterministik terimi, $z_t'\,\delta_i$, bireysel etkileri, f_t, gözlemlenemeyen ortak faktörü, y_i, yükleme faktörünü ve ε_{it}, hata terimini ifade etmektedir.

Hadri-Kurozumi testi, her bir yatay kesite ait yatay kesit bağımlılığı gidermek için y_{it}serisini $w_t = \left\lfloor z_t', \bar{y}_t, \bar{y}_{t-1}, \ldots . \bar{y}_{t-p} \right\rfloor$ üzerine regresyona tabi tutmakta ve SPC yönteminde y_{it} serisi AR (p) süreci şeklinde açılarak aşağıdaki eşitlik elde edilmektedir (Saraçoğlu ve Songur, 2017: 363):

$$y_{it} = z_t'\,\hat{\delta}_i + \hat{\phi}_{i1} y_{it-1} + \cdots \hat{\phi}_{ip} y_{it-p} + \hat{\psi}_{i0}\bar{y}_t + \cdots + \hat{\psi}_{ip}\hat{y}_{t-p} + \hat{v}_{it} \quad (4)$$

(4) numaralı eşitliğin tahminine ait uzun dönem varyansı $\left(\hat{\sigma}_{vi}^2 = \frac{1}{T}\sum_{t=1}^{T}\hat{v}_{it}^2\right)$ ve bu varyans kullanılarak SPC varyansı $\left(\hat{\sigma}_{iSPC}^2 = \frac{\hat{\sigma}_{vi}^2}{(1-\hat{\phi}_i)^2}\right)$ hesaplanmakta ve Z_A^{SPC} istatistiği elde edilmektedir ve bu istatistik şu şekildedir:

$$Z_A^{SPC} = \frac{1}{\hat{\sigma}_{iSPC}^2 T^2}\sum_{t=1}^{T}(S_t^w)^2 \quad (5)$$

LA yönteminde ise (4) numaralı denklemdeki y_{it}serisi AR (p+1) süreci şeklinde açılmakta ve aşağıdaki eşitliğe dönüşmektedir:

$$y_{it} = z_t'\,\tilde{\delta}_i + \tilde{\phi}_{i1} y_{it-1} + \cdots \tilde{\phi}_{ip} y_{it-p} + \tilde{\phi}_{ip+1} y_{it-p-1} + \tilde{\psi}_{i0}\bar{y}_t + \cdots + \tilde{\psi}_{ip}\bar{y}_{t-p} + \tilde{v}_{it} \quad (6)$$

(6) numaralı eşitliğin tahminine ait uzun dönem varyansı $\left(\hat{\sigma}_{vi}^2 = \frac{1}{T}\sum_{t=1}^{T}\hat{v}_{it}^2\right)$ ve bu varyans kullanılarak yine LA varyansı $\left(\hat{\sigma}_{iLA}^2 = \frac{\hat{\sigma}_{vi}^2}{(1-\tilde{\phi}_{i1}-\ldots-\tilde{\phi}_{ip})^2}\right)$ hesaplanmakta ve buradan Z_A^{LA} istatistiği elde edilmekte olup, bu istatistik şu şekildedir:

$$Z_A^{LA} = \frac{1}{\hat{\sigma}_{iLA}^2 T^2}\sum_{t=1}^{T}(S_t^w)^2 \quad (7)$$

Hadri-Kurozumi testinde boş hipotez, ‘‘birim kök yoktur’’ ve alternatif hipotez ise, ‘‘birim kök vardır’’ şeklindedir (Hadri and Kruzomi, 2012: 32):

$$\mathrm{H}_0 = \emptyset_{\mathrm{i}}(1) \neq 0 \;\forall \mathrm{i}$$

$$\mathrm{H}_1 = \emptyset_{\mathrm{i}}(1) = 0$$

3.11.2.3. Statik Panel Veri Modelleri

Statik panel veri modellerinde, bağımlı değişkeni açıklamak için bağımlı ve bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerleri kullanılmamaktadır. Bu modeller, klasik, sabit etkiler ve rassal etkiler olmak üzere üç modelden oluşmaktadır. Statik panel veri analizinin genel regresyon modeli ise şu şekilde gösterilmektedir (Green, 2002: 285):

$$y_{it} = x'_{it}\beta + z'_i a + \varepsilon_{it} \qquad (8)$$

Bu formülde, x_{it} K adet açıklayıcı değişkeni, $z'_i a$, bireysel etkileri ve z'_i sabit terim ve ülke, bölge vb. değişkenleri göstermektedir. Buradaki z'_i tüm birimler için gözlendiği durumda, doğrusal model söz konusu olur ve en küçük kareler yöntemi uygulanır. z'_i nin göz önünde bulundurulacak diğer durumlarında kullanılan ve yukarıda da bahsi geçen modeller ise aşağıdaki gibidir:

i. Klasik Model: z'_i tüm birimlerde sabit olduğunda bu model kullanılmakta ve en küçük kareler yöntemi uygulanmaktadır. Böylece, α ve β katsayıları için tutarlı ve verimli tahminler yapılabilmektedir.

ii. Sabit Etkiler Modeli: Eğer z'_i gözlenemeyen ve x_{it} ile korelasyonlu olduğunda β'nin en küçük kareler tahmincisi, ihmal edilen bir değişken sonucu tutarsız tahminlere yol açmaktadır. Bu durumda sabit etkiler modeli kullanılmakta ve model şu şekilde olmaktadır:

$$y_{it} = x_{it}\beta + \alpha_i + \varepsilon_{it} \qquad (9)$$

Burada $\alpha_i = z'_i a$, gözlenebilir tüm etkileri içermekte ve tahmin edilebilir bir koşullu ortalama belirtmektedir. Bu regresyon modelinde, α_i'nin gruba özgü sabit bir terim olması gereklidir. Yani birimler arasındaki farklılıklar, sabit terimdeki farklılıklarla yakalanmaya çalışılmaktadır (Green, 2002: 285-287). Buradaki ‘‘sabit’’ terimi, sabit her bir kesit için farklı olsa da, her bir kesitin sabiti zaman boyunca değişmemesini ifade etmektedir.

iii. Rassal Etkiler Modeli: Eşitlik (8)'deki $z'_i a$ gözlenmediği ve açıklayıcı değişkenler olan x_{it} ile korelasyonsuz olduğunda Rassal etkiler modeli tercih

edilmektedir. Rassal etkiler modeli, sabit etkiler modeli eşitliği ile benzer şekilde gösterilmektedir:

$$y_{it} = x_{it}\beta + \beta_0 + v_{it} \quad (10)$$

$$v_{it} = \alpha_i + \varepsilon_{it} \quad (11)$$

Sabit etkiler modelinden farklı olarak burada, α_i sabit ve bilinmeyen bir parametre değil, tesadüfi bir değişkendir. Rassal etkiler modelinde α_i sabit olmadığından, sabit terim içerisinde değil hata payı içerisinde yer almaktadır (Wooldrige, 2001: 251). Hata payı içerisindeki α_i formül içinde gösterilirse,

$$y_{it} = \beta_0 + x_{it}\beta + (\alpha_i + \varepsilon_{it}) \quad (12)$$

şeklinde olur. Burada, ε_{it}, yatay kesite özgü hata terimini gösterirken, α_i, birimler arasındaki değişme sonucu ortaya çıkan hata terimini göstermektedir.

3.11.2.4. Hausman Testi

Hausman testi, panel veri modelleri içinde yer alan sabit etkili ve rassal etkili modelleri arasında tercih yapmak için kullanılmaktadır. Bu testte kullanılan temel ve alternatif hipotezler şu şekildedir (Baltagi, 2005: 66):

H_0: E (u_{it}/ x_{it}) = 0. (Rassal etkili model)

H_1: E (u_{it}/ x_{it}) ≠ 0. (Sabit etkili model)

Buradaki sıfır hipotezinde, gözlenemeyen bireysel etkileri barındıran u_{it}'nin, x_{it} ile ilişkili olmadığı varsayılmaktadır. Alternatif hipotezde ise, bireysel etkileri barındıran u_{it}'nin, x_{it} ile ilişkili olduğu varsayılmaktadır.

Hausman test istatistiği, sabit etkili modelin grup içi tahmincisinin ve rassal etkili modelin esnek genelleştirilmiş en küçük kareler tahmincisinin varyans kovaryans matrislerinin aralarındaki farktan yararlanılarak hesaplanmakta ve bu istatistik aşağıdaki gibi gösterilmektedir (Tatoğlu, 2012: 180):

$$X^2_{SE} = (b_{SE} - b_{RE})'(\text{Var}\,(b_{SE}) - (\text{Var}\,(b_{RE})\,)^{-1}\,(b_{SE}b_{RE}) \quad (13)$$

Eşitlik-13'te, SE alt indisi sabit etkili modelin tahmincilerini, RE alt indisi ise, rassal etkiler modelin tahmincilerini ifade etmektedir. Var (b_{SE}), Var (b_{RE}) sırasıyla sabit ve tesadüfi etkiler modellerinin tahmininden elde edilen varyans kovaryans matrislerini ifade etmektedir.

3.11.3. Model ve Veri Seti

Bu çalışmada 5 Orta Asya ülkesi için, 1995-2017 dönemine ait, cari fiyatlarla mal ihracatı (EXP), doğrudan yabancı yatırım (FDI), ithalat (IMP) ve 2010 sabit fiyatlarla kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (GDP) verileri yıllık olarak kullanılmıştır. Bu veriler, Dünya Bankası Veri tabanından (World Bank Database) elde edilmiştir. Çalışmanın modeli ise şu şekilde düzenlenmiştir:

$$EXP_{it} = \beta_{it} + \beta_1 FDI_{it} + \beta_2 GDP_{it} + \beta_3 IMP_{it} + u_{it} \qquad (14)$$

i = 1,2…5.

t = 1,2…23.

Modelde yer alan i yatay kesit birimindeki ülkeleri; t zamanı; β_{it} sabit terimi ve u_{it} ise hata terimini ifade etmektedir.

Analiz kapsamında yapılan yatay kesit bağımlılığı testleri için Gauss 10.0 ve modelin tahmini için Stata/IC 15.01 paket programlarından yararlanılmıştır.

3.11.4. Analiz ve Bulgular

3.11.4.1. Birim Kök Test Sonuçları

Durağanlığın sınanması öncesinde serilerde yatay kesit bağımlılığının test edilmesi gerekmektedir. Böylece, çıkan test sonucuna göre uygun birim kök testi uygulanabilmektedir. Yatay kesit bağımlılığı testi için hipotezler şu şekildedir:

H_0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Yatay kesit bağımlılığı, Gauss kodları yardımıyla Gauss 10.0 programında test edilmiştir. Test için CD LM1 (Breusch, Pagan 1980), CD LM2 (Peseran 2004 CDLM), CD LM (Peseran 2004 CD) ve Bias-Adjusted CD (Pesaran vd. 2008) testleri kullanılmıştır.

Burada CD LM1 ve CD LM2 testleri, T>N durumunda kullanılmaktadır. Böylece, bu panel veri analizinde zaman kesitinin birim kesitinden büyük olması nedeniyle söz konusu iki testin sonuçları dikkate alınmaktadır. CD LM (Pesaran 2004) testi ise T<N olduğu durumda tercih edilmektedir. Ayrıca, Bias-Adjusted (Pesaran vd. 2008) CD testi, her iki durumda da kullanılmaktadır.

Tablo-54: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Testler	LEXP	LFDI	LGDP	LIMP
CD LM1 (Breusch, Pagan 1980)	35.583 (0.000)	38.398 (0.000)	34.722 (0.000)	27.048 (0.003)
CD LM2 (Peseran 2004 CDLM)	5.721 (0.000)	6.350 (0.000)	5.528 (0.000)	3.812 (0.000)
CD LM (Peseran 2004 CD)	-2.535 (0.006)	-3.170 (0.001)	-2.719 (0.003)	-1.872 (0.031)
Bias-Adjusted CD test (Pesaran vd. 2008)	9.658 (0.000)	4.798 (0.000)	0.521 (0.301)	9.038 (0.000)

Tablo-54'deki test sonuçlarından görüldüğü üzere, GDP değişkeninin Pesaran vd. (2008) test sonucu dışında tüm testlerde değişkenlere ait olasılık değerleri 0.05'ten küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmekte ve değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda, değişkenlerin durağanlığının test edilmesi için yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci kuşak birim kök testlerinden Hadri-Kurozumi birim kök testi tercih edilmiş ve bu testin sonuçları Tablo-55'de gösterilmiştir.

Tablo-55: Hadri-Kurozumi Test Sonuçları

	Z_A^{SPC}		Z_A^{LA}	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
LEXP	-1.6747 (0.9530)	-1.4664 (0.9287)	-1.7685 (0.9615)	-1.9043 (0.9716)
ΔLEXP	-0.7497 (0.7733)	-0.9866 (0.8381)	-0.7319 (0.7679)	-0.6504 (0.7423)
LFDI	-1.0522 (0.8536)	-0.4514 (0.6742)	-1.4843 (0.9311)	-1.2150 (0.8878)
ΔLFDI	0.8207 (0.2059)	-0.1055 (0.5420)	0.7457 (0.2279)	0.7799 (0.2177)
LGDP	-1.6141 (0.9468)	-1.1108 (0.8667)	-1.7486 (0.9598)	-1.8503 (0.9679)
ΔLGDP	0.4299 (0.3336)	0.4300 (0.3336)	-0.6665 (0.7474)	-0.3250 (0.6274)
LIMP	-1.1308 (0.8709)	0.4318 (0.3329)	-1.0594 (0.8553)	-0.2592 (0.6023)
ΔLIMP	-0.0105 (0.5042)	-0.5726 (0.7165)	2.4125 (0.0079)*	1.2752 (0.1011)

Not: *, **, *** işaretleri değişkenlerin sırası ile %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Uygun gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriteri'ne (SIC) göre belirlenmiştir.

Tablo-55'deki Hadri-Kurozumi test sonuçlarına göre, sadece IMP değişkeninin birinci farkı için sabitli modelde hesaplanan istatistik ve olasılık değeri dışındaki,

tüm değişkenlerin sabitli ve sabitli/trendli modellerde her iki test istatistik değerleri ile olasılık değerleri H_0 hipotezini desteklemekte, yani tüm değişkenlerin durağan olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, tüm değişkenlerin düzey değerinde durağan çıkmasının ardından, Hausman testi ile uygun modelin tercihi yapılmaktadır.

3.11.4.2. Hausman Testi Sonuçları

Analiz için uygun modeli belirlemek üzere yapılan Hausman testinde H_0: "Rassal etkiler modeli uygundur" şeklindedir. Hausman testinin uygulanması için öncelikle hem sabit hem de rassal etkiler modeli ayrı ayrı tahmin edilmesi gerekmektedir.

Tablo-56: Sabit ve Rassal Etkiler ModelininTahmini

	Sabit Etkili Model				Rassal Etkili Model			
	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık	Katsayı	Standart Hata	z-istatistiği	Olasılık
LGDP	0.7481	0.2502	2.99	0.003	0.5783	0.1037	5.58	0.000
LFDI	0.1089	0.4758	2.29	0.024	0.0395	0.0519	0.76	0.446
LIMP	0.3287	0.1194	2.75	0.007	0.5688	0.0768	7.40	0.000
R^2	0.8681				R^2	0.8940		
F	112.21			0.0000	W	616.62		0.000

Sabit ve rassal etkili modeller tahmin edildikten sonra, bu iki model tahmincilerinin varyans kovaryans matrisleri arasındaki farktan yola çıkılarak Hausman test istatistiği hesaplanabilmektedir.

Tablo-57: Hausman Test Sonuçları

Ki-kare İstatistiği	Olasılık
27.59	0.0000

Tablo-57'deki sonuçlardan görüldüğü gibi, Hausman test istatistiğinin değeri 27.59 olup, % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiki açıdan anlamlıdır. Bu sonuçlara göre, "bağımsız değişkenlerle hata terimi arasında ilişki yoktur" biçimindeki H_0 hipotezi reddedilmiş ve analizde sabit etkiler modelinin kullanılması uygun görülmüştür.

3.11.4.3. Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Korelasyon Testi

Sabit etkiler modelinin tahmininden sonra bu modelin temel varsayımlarından olan hata terimlerinin bağımsız değişkenler ile korelasyonsuz olması, sabit varyans ve otokorelasyonsuzluk test edilmelidir. Bu varsayımlar sağlanmadığı durumda modelin etkinliği azalmakta ve hatalı tahminlere neden olabilmektedir. Bu yüzden değişen varyans için değiştirilmiş Wald testi (Green 2000); otokorelasyonun sınanması için Baltagi-Wu'nun (1999) Yerel En İyi Değişmez testi ile Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın (1982) Durbin-Watson testi uygulanmıştır. Birimler arası korelasyonsuzluk ise Breusch-Pagan LM Testi ile test edilmiştir.

Tablo-58: Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Korelasyon Test Bulguları

Değiştirilmiş Wald Testi	884.65 (0.0000)
Durbin-Watson Testi	0.4174
Yerel En İyi Değişmez Testi	0.4968
Breusch-Pagan LM Testi	25.166 (0.0050)

Tablo-58'den görüldüğü gibi, Değiştirilmiş Wald Testinin istatistik değeri ile olasılık değeri sonuçlarına göre, testin ''varyanslar birimlere göre sabittir'' şeklindeki temel hipotezini reddetmektedir. Diğer taraftan, Durbin-Watson testi ile Yerel En İyi Değişmez testi sonuçlarının 2'den küçük olması otokorelasyonun varlığına işaret etmektedir. Ayrıca, Breusch-Pagan LM testinin istatistik ve olasılık değerleri de ''birimler arası korelasyonsuzluk'' temel hipotezini reddetmektedir. Böylece, modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun olduğu sonucuna varılmıştır.

3.11.4.4. Modelin Tahmini

Sabit etkiler modelinde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun tespitinden sonra bu eksiklikleri gidermek amacıyla model Driscoll ve Kray (1998) tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Bu tahminci söz konusu eksikliklere karşı dirençli olmakla birlikte, tutarlı tahmin yapılabilmesine imkan vermektedir. Modelin tahmin sonuçları, Tablo-59'da yer almaktadır.

Tablo-59: Sabit Etkili Modelin Test Sonuçları (Driscoll-Kray Standart Hatalar)

LEXP	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
LGDP	0.7481	0.4634	1.61	0.121
LFDI	0.1089	0.0547	1.99	0.059
LIMP	0.3287	0.1845	1.78	0.089
R^2	0.7657			
F	101.36			0.0000

Tablo-59'daki bulgular değerlendirildiğinde, modelin F istatistiği ve olasılık değeri açısından anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca, bağımsız değişkenlerin beraberce bağımlı değişkeni açıklama gücünün de % 76 oranında olduğu görülmektedir. Modelde yer alan GDP dışındaki FDI ve IMP değişkenlerinin % 10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre, DYY'da % 1'lik artış meydana geldiğinde, ihracatı % 0.10 oranında artırırken, ithalatta meydana gelen % 1'lik artış ise ihracatı % 0.32 oranında artırmaktadır. Öte yandan, GDP değişkeni ile ihracat arasındaki ilişkinin anlamsız olduğu görülmektedir.

3.11.5. Bulguların İktisadi Yorumu

Elde edilen bulgulara göre, Orta Asya ülkelerinde DYY, ihracatı pozitif yönde etkilemektedir. Bu bağlamda, bölge ülkelerine yönelik DYY'ın, ihracatı düşük oranda etkilemesine rağmen, bu ülkelerde DYY'ların ihracata katkısından söz etmek mümkün olmaktadır. Teorik beklentilere rağmen, DYY'ın ihracatı etkileme oranının düşük seviyede gerçekleşmesi sonucu, Orta Asya ülkelerinde DYY'ın ağırlıklı olarak ihracat odaklı olmadıkları söylenebilir. Böyle bir sonucun, literatürde diğer ülkeler için yapılan bazı çalışmalar ile benzer olduğunu belirtmekte gerekmektedir. Örneğin, Türkiye için Göçer ve diğerleri (2012) ve AB ülkeleri için Popovici (2018), çalışmalarında DYY'ın ihracatı söz konusu ülkelerde düşük düzeyde artırdığı sonucuna ulaşmış ve bu ülkelerde DYY'ın ağırlıklı olarak iç piyasa odaklı olduklarını belirtmişlerdir.

Ortaya çıkan sonuçlara göre, Orta Asya ülkelerinde ihracatı pozitif yönde etkileyen diğer bir değişken de ithalat olup, ihracatı etkileme derecesinin diğer değişkenlere göre önemli ölçüde yüksek olduğu açıkça görülmektedir. Bunun sonucunda, söz konusu ülkelerin ihracat yapısının, ithalata büyük ölçüde bağımlı olduğundan söz etmek mümkün olmaktadır. Ayrıca, bu ülkelerin ithalat yapısında yabancı yatırımcıların da ara ve sermaye malı ithalatının dikkate alınması, DYY'ın ihracata etkisinin varlığını ortaya koymada etkili olabilmektedir. Bununla birlikte, Orta Asya ülkelerinde ithalata dayalı ihracatın varlığı sonucundan hareketle, diğer ülkelerle ilgili bazı ampirik bulguları incelediğimizde, benzer yapının mevcut olduğuna rastlanılmaktadır. Örneğin, Gerni ve diğerleri (2008), Türkiye için yaptıkları ampirik çalışmada ithalata dayalı ihracat sürecinin olduğunu tespit etmiş ve Türkiye'de ara ve sermaye mallarına olan bağımlılığın olduğunu belirtmişlerdir. Buna ek olarak, Asirvatham et. al (2017), ASEAN ülkelerine yönelik yaptıkları çalışmada ithalatın ihracatı pozitif yönde etkilediği ve bu ülkelerde ithal girdilerin özellikle teknoloji ihracatını desteklediği belirtilmiştir.

Modelde bağımlı değişken üzerindeki anlamlı etkisi olmayan tek bağımsız değişken kişi başına GSYİH'dir. Bu da, Orta Asya ülkelerinin üretim yapılarının ihracata katkı yapacak şekilde dönüştürülmesi gerektiğini göstermektedir.

SONUÇ

GOÜ'ler, tasarruf oranlarının düşük ve teknolojik gelişmelerin kısıtlı olması nedeniyle, iktisadi kalkınma ve sürdürülebilir büyümeyi sağlamak için DYY'lara ihtiyaç duymaktadırlar. Bu yüzden, özellikle 1990'lı yılların başından itibaren DYY çekmede adeta yarış söz konusudur. Bu bağlamda, DYY, bu ülkelere, sermaye birikimi başta olmak üzere, bilgi ve teknoloji transferi gibi önemli katkılar sağlamakta; çeşitli iktisadi faydalar sunmaktadır. Bunların başında, DYY'ların uluslararası ticarete olan katkısı gelmektedir. DYY'ların bu gibi özelliklerinden faydalanmak isteyen ülkelerde ise yatırım ortamını iyileştirme, yatırımlar için cazip sektörlerin ön planda tutulması ve hükümet teşviklerine sıkça rastlanmaktadır.

Orta Asya ülkeleri, Eski Sovyetler Birliği'nden bağımsızlık kazandıktan sonra DYY'ları çekmeyi başlıca hedef haline getirmişlerdir. Çünkü piyasa ekonomisine geçiş ve sahip oldukları doğal kaynakları işlemek adına bu modelin tercih edilmesi

kaçınılmaz yollardan biri olmuştur. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerin, petrol ve doğalgaz açısından zengin olması, diğer bölge ülkelerine nazaran bu ülkeleri DYY'lar için cazip kılmıştır.

Bu çalışmada, DYY'ların uluslararası ticarete olan etkisinden hareketle, Orta Asya bölgesindeki 5 ülke için DYY'ların ihracata etkisi, 1995-2017 dönemi için analiz edilmiştir. Analizde bağımlı ve açıklayıcı değişkenler olarak, ihracat, DYY, kişi başına GSYİH ve ithalat verileri yıllık olarak kullanılmıştır.

Elde edilen ampirik bulgulara göre, Orta Asya ülkelerinde DYY'lar ihracatı pozitif yönde etkilemektedir. Ancak, DYY'ların ihracatı etkileme katsayısı düşük seviyede gerçekleşmiştir. Teorik beklentiler kapsamında değerlendirildiğinde, bu ülkelerde DYY'nin, ağırlıklı ihracat sektörü olan doğal kaynaklar yanında inşaat, telekomünikasyon, bankacılık ve ulaştırma gibi ihracat dışı yatırım alanlarında da yoğun bir şekilde gerçekleştiğini dikkate almak yerinde olmaktadır.

Genel olarak, Orta Asya ülkelerinde DYY'ın ihracatı pozitif yönde etkilediği bulgusu, bölge ülkelerinin, özellikle de Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi sürekli dış ticaret açığı ile karşı karşıya olan ülkelerin, dış ticarette daha avantajlı konuma gelebilmek adına DYY'lardan daha fazla yararlanabileceği düşüncesini destekleyen önemli bir bulgudur. Bu bağlamda, bu ülkelerde politika yapıcıları, ülkenin yatırım ortamını yabancı yatırımcılara uygun şekilde tasarlaması ve ekonomi politikalarının da bu yönde şekillenmesi önem arz etmektedir. Böylelikle, Orta Asya ülkelerine yönelik yabancı yatırımlarda özellikle ihracat odaklı DYY'ların tercih edilmesi bu çalışmanın başlıca önerilerinden biridir.

Analiz bulgularına göre, Orta Asya ülkelerinde ihracatı pozitif etkileyen değişkenlerden biri de ithalattır. İlaveten, ithalat katsayısının diğer bağımsız değişkenler arasında en yüksek seviyede olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, bu ülkelerdeki ihracatın ithalata büyük ölçüde bağımlı olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu sonuç, çalışmanın diğer bölümlerinde bahsi geçen Orta Asya ülkelerinin ithalat yapısı ile ilgili açıklamalarla uyumlu olmaktadır. Buna göre, bu ülkelerin temel ithal kalemleri ara ve sermaye mallarından oluşmakta ve bu kalemlerde ithalat, ihracatın gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlamaktadır.

Analiz bulguları bağlamında kişi başına gayri safi yurt içi hasılaya ilişkin katsayının istatistiksel olarak anlamsız çıkması, Orta Asya ülkelerinde büyüme performansının ihracat üzerinde etkisine ilişkin değerlendirmeye imkan vermemektedir. Bu sonuç, ihracatın karşı ülke büyüme performansından etkilendiği konusunda teorik beklentiyi daha çok desteklerken, Orta Asya ülkelerinin üretim yapılarının ihracata katkı sağlayacak şekilde gözden geçirilmesi ihtiyacını da ortaya koymaktadır.

Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, Orta Asya ülkelerinin sağlıklı ve istikrarlı döviz geliri kaynaklarının gelişimi için ihracat kalemlerinin çeşitlenmesine ve ithalata bağımlılığın azaltılmasına; bu hususta DYY'ların katkısı olacağı düşüncesinden hareketle, yabancı yatırımlardan daha fazla yararlanma yoluna gitmelerine ihtiyaç vardır. Bunlara ek olarak, bu ülkelerin üretim yapılarının ihracat performansını artıracak şekilde dönüştürebilmeleri yönünde politika izlemeleri de önem arz etmektdir.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- **Kitap- Tek Yazarlı**

Baltagi, Badi H. (2005). Econometric Analysis of Panel Data, Third Edition. England: John Wiley and Sons.

Bayraktutan, Yusuf (2010). Batı Avrupa ve Orta Asya da Özelleştirme. İstanbul: Yazın Basın Yayın Matbaacılık.

Bende-Nabende, Anthony (2002). Globalisation, FDI and Sustainable Development: Theory, Evidence and Policy, England: Ashgate Publishing.

Candemir, Aykan (2006). Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Etkileyen Faktörler: Bir Uygulama. İstanbul: YASED Yayınları.

Erdoğan, Ali (2016): Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Türkiye Örneği. Ankara: Nobel Yayın.

Green, William H. (2002). Econometric Analysis, Fifth Edition. New Jersey: Prentice Hall.

Hsiao, Cheng (2003). Analysis of Panel Data Second Edition. Cambridge University Press.

Karluk, Rıdvan (2002). Uluslararası Ekonomi: Teori ve Politika. İstanbul: Beta Yayınevi.

Kindleberger, Charles (1972). American Business Abroad: Six Lectures on Direct İnvestment. New Haven: Yale University Press.

Moosa, Imad (2002). Foreign Direct Investment: Theory, Evidence and Practice. UK: Palgrave Macmillan.

Özel, Saruhan (2005). Global Finansal Krizler. İstanbul: Deniz Kültür Yayınları.

Özsu, Bahar (2002). Özbekistan Ülke Etüdü. İstanbul: Kırmızı Tanıtım Yayıncılık.

Özsu, Bahar (2003). Türkmenistan Ülke Etüdü. İstanbul: Kırmızı Tanıtım Yayıncılık.

Roberts, Richard (1994). International Financial Centres. London: Edward Elgar Publishing.

Seyidoğlu, Halil (2013). Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama. İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Somuncuoğlu, Anar (2001). Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri: Geçiş ve Büyüme Stratejileri. Ankara: ASAM Yayınları.

Tatoğlu, Ferda Yerdelen (2012). İleri Panel Veri Analizi. İstanbul: Beta Yayınevi.

Tatoğlu, Ferda Yerdelen (2012). Panel Veri Ekonometrisi. İstanbul: Beta Basım.

Wooldridge, Jeffrey M. (2001). Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data. London: The MIT Press.

- **Kitap- Çok Yazarlı**

Emsen, Selçuk ve Kemal Değer (2005). Geçiş Ekonomileri ve Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermayenin Dinamikleri. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İİBF Yayını.

Kanbolat, Hasan, Oğuz Yayan, Yaver Demir ve diğerleri (1996). Türkmenistan Ülke Raporu. Ankara: TİKA Yayınları.

Kara, Abdulvahap ve Okan Yeşilot (2010). Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan. İstanbul: Altınoluk Yayını.

Turan, Güngör ve Ahmet Dinç (2015). Türkmen İktisat Tarihi. Ankara: Gazi Kitabevi.

2. Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

- **Bilimsel Dergi Makalesi - Tek Yazarlı**

Abdurakhmonov, Mukhsinkhuja (2003). ''FDI Scenario in Uzbekistan-Glancing at the First Decade after Independence'', Economic Journal of Hokkaido University, 32: 183-200.

Achilov, Nurbek (2016). ''Developing Export Potential in Kazakhstan: An Overview of Key Theories and Recommendations for Policy Development'', Journal of Global Economics. 4 (4): 1-3.

Al Khathlan, Khalid (2014). ''Foreign Direct Investment Inflows and Economic Growth in Saudi Arabia: A Co-integration Analysis'', Review of Economics and Finance. 4: 70-80.

Altıntaş, Halil (2007). ''Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Girişi ve Dış Ticaret Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi:1996-2007'', Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 64 (22): 1-24.

Asadov, Shokhboz (2012). ''Tajikistan's Transit Corridors and their Potential for Developing Regional Trade'', University of Central Asia Working Paper. 6: 1-35.

Asadov, Shokhboz (2013). ''Food Security and the Agricultural Cooperation Agenda in Central Asia with a Focus on Tajikistan'', University of Central Asia Working Paper. 16: 1-34.

Asiedu, Elizabeth (2002). ''On the Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different?'', World Development. 30 (1): 107-119.

Aşcı, Adil (2017). ''Kırgızistan'ın Bağımsızlık Sonrası Ekonomik Gelişimine Yönelik Öneriler'', İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi. 2 (2):29-44.

Atay, Niyazi (2012). ‘‘Altın Madenciliğinin Kırgızistan Ekonomisindeki Yeri’’, EkoAvrasya Kırgızistan Özel Sayısı. 17: 1-97.

Athukorala, Prema-chandra (2018). ‘‘Export Structure and Performance in a Landlocked Transitional Economy: The Case of Kyrgyz Republic’’, Australian National University Working Paper. 24: 1-31.

Babadjanov, Abdirashid Musaevich (2013). ‘‘Agricultural Research for Development: Investing in Uzbekistan’s Future’’, Agricultural Sciences. 4 (2): 62-65.

Bal, Harun (2004). ‘‘Uluslararası Ticaret ve Geçiş Ekonomileri: Kırgızistan Örneği’’, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 5 (10): 137-161.

Barry, Michael (2009). ‘‘Foreign Direct Investments in Central Asian Energy: A CGE Model’’, Eurasian Journal of Business and Economics. 2 (3): 35-54.

Barua, Rashmita (2013). ‘‘A Study on The Impact Of FDI Inflows On Exports and Growth of An Economy: Evidence From The Context Of Indian Economy’’, International Refereed Research Journal. 4 (3): 124-131.

Bashimov, Güçgeldi (2012). ‘‘Türkmenistan’ın Uluslararası Ticaretteki Karşılaştırmalı Üstünlüğü: Tekstil Endüstrisi Örneği’’, Adnan Menderes Üniversitesi SBE Dergisi. 2: 12-21.

Bashimov, Güçgeldi (2016). ‘‘Özbekistan Pamuk Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi’’, Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi. 2(1): 99–104.

Başoğlu, Ufuk (2000). ‘‘Finansal Serbestleşme ve Uluslararası Portföy Yatırımları’’, Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi. 3 (4): 89-98.

Baycaun, Saule (2001). ‘‘10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış’’, Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel Sayısı. 7 (2): 17-38.

Borghijs, Alain (2017). ‘‘Kazakhstan Aiming for the Top 30’’, Japan Institute for Overseas Investment. 3: 30-35.

Bulut, Remzi (2018). ‘‘Tacikistan Cumhuriyeti ve Ekonomisi’’, Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi. 5 (61): 64-68.

Cömert, Faruk (2000). “İstihdam Sorunu ve Yabancı Sermaye”, Hazine Dergisi. 13: 1-27.

Çatalbaş, Nazım (2014). ‘‘Uluslararası Ticaretin Serbestleştirilmesi Sürecinde Orta Asya Ülkelerinin Yaklaşımları’’, Anadolu Üniversitesi SBE Dergisi. 14 (1): 143-158.

Dunning, John Harry (1995). ‘‘Reappraising the Electric Paradigm in an Age of Alliance Capitalism’’, Journal of International Business Studies. 26 (3): 461-492.

Elemanova, A. (2015). ‘‘Agrarnyi Sektor Kyrgyzstana v Usloviyah Vstupleniya v Evraziyskiy Ekonomicheskiy Soyuz’’, Izvestiya Vizov Kyrgyzstana. 1: 124-126.

Erol, Ahmet (2000). ‘‘Yabancı Sermaye I’’, Mükellefin Dergisi. 93: 72-83.

Erol, Mehmet Seyfettin (2002). ‘‘Bağımsızlıktan Günümüze Türkmenistan’da İktisadi Kalkınma Stratejisi ve Abadancılık’’, Avrasya Dosyas. 7 (4): 218-230.

Gleason, Gregory (2000). ‘‘Foreign Policy Dimensions of Tajikistan’s Transportation Policy’’, Central Asia Monitor. 6: 13-19.

Golejewska, Anna (2001). ‘‘Foreign Direct Investment and Employment in a Host Country: the Case of Polish Manufacturing’’, Yearbook of Polish European Studies. 5: 97-112.

Işık, Abdurrahman (2002). ‘‘Türkmenistan’da Gerçekleştirilen Reform Hareketi’, Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel Sayısı. 7 (2): 39-57.

Jumayev, Ishanguly (2012). ‘‘Foreign Trade of Turkmenistan: Trends, Problems and Prospects’’, University of Central Asia Working Paper. 11: 1-18.

Kalaycı, İrfan (2015). ‘‘Piyasa Ekonomisinin İki Zayıf Rotası: Afganistan ve Kırgızistan’’, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. 4 (2): 99-116.

Kapparov, Kassymkhan (2012). ‘‘Kazakhstan’s Investments in Central Asia’’, University of Central Asia, Institute of Publıc Polıcy And Administration Working Paper. 14: 1-18.

Karaca, Serdar (2010). ‘‘Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Kriz Sonrası Görünüm’’, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. 1: 157-173.

Karagöz, Kadir (2007). ‘‘Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: 1970 – 2005’’, Yaşar Üniversitesi Dergisi. 2(8): 927-948.

Khaydarov, Nizamiddin (2015). ‘‘Agricultural Development in Uzbekistan: Agricultural Reforms versus Transboundary Water Issues’’, Developing Country Studies. 5 (10): 103-108.

Kovusova, Şirin (2018). ‘‘Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Türkmenistan Cumhuriyeti ve Makroekonomik Yapısı’’, Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi. 5 (58): 43-48.

Kumar, Nagesh (1996). ‘‘Foreign Direct Investments and Technology Transfers in Development: A Perspective on Recent Literature’’, The United Nations University, Institute for New Technologies Discussion Paper Series. 9606: 1-41.

Kurmanalieva, Elvira (2008). ‘‘Empirical Analysis of Kyrgyz Trade Patterns’’, Eurasian Journal of Business and Economics. 1(1): 83-97.

Kurtaran, Ahmet (2010). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırım Kararları ve Belirleyicileri’’, Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi. 10 (2): 367-382.

Lizondo, Saul (1990). ‘‘Foreign Direct Investment’’, IMF Working Paper. 90(63): 1-31.

Manasov, Zamirbek (2012). ‘‘Geleceğe Umutla Yürüyen Kırgızistan’’, EkoAvrasya Kırgızistan Özel Sayısı. 17: 1-97.

Manyuchi, Albert Edgar (2016). Foreign Direct Investment and the Transfer of Technologies to Angola’s Energy Sector. Africa Spectrum. 51 (1): 55-83.

Modebadze, Valeri (2013). ‘‘Investment Climate in Turkmenistan: Problems and Risks’’, Journal of Social Sciences. 2 (1): 11-14.

Mumcu, Zehra (1992). ‘‘Özbekistan’’, İstanbul Ticaret Odası. 26: 1-43.

Nasritdinova, Gulchehra Abdurashitovna (2018). ‘‘FDI Scenario in Uzbekistan: Current Reforms and Future Prospects’’, International Journal of Management Science and Business Administration. 4 (4): 38-42.

Nazifov, Farkhod Mirzoshoevich (2016). ‘‘The Current State of the Energy Sector of the Republic of Tajikistan and Its Role in the Functioning of the National Economy’’, KNUV. 1(47): 109-118.

Odabaşı, Devlet (2001). ‘‘Geçiş Sürecinde Türmenistan’da Finansal Piyasaların Yeniden Yapılandırılması Çalışmaları’’, Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel Sayısı. 7 (2): 58-73.

Oehler-Şıncai, Iulia Monica (2011). ‘‘Brief Reflections on the Development of the FDI Theory’’, Theoretical and Applied Economics. 11 (564): 35-42.

Olimova, Saodat (2015). ‘‘Tajikistan’s Prospects of Joining the Eurasian Economic Union’’, Russian Analytical Digest.165: 13-16.

Orazgylyjow, Döwran (2012). ‘‘Türkmenistan Milletlerarası Doğrudan Yatırım Hukukunun Genel Değerlendirmesi’’, TAAD. 1 (8): 83-113.

Overland, Indra (2012). ‘‘The Transport Sector in Central Asia’’, Central Asia Regional Data Review. 4: 1-14.

Özdamar, Gökhan (2016). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelir Düzeyi ve Döviz Kuru ile İlişkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme’’, Kastamonu Üniversitesi İİBF Dergisi. 12: 98-113.

Özgen, Selim (2015). ‘‘Özelleştirmeyi Gündeme Alan Özbekistan Yatırımcı Bekliyor’’, Chemist Dergisi. 43: 18-21.

Özgen, Selim (2016). ‘‘Türkmenistan Hidrokarbon Sanayisinde İddialı’’, Chemist Dergisi. 49: 1-42.

Pacheco-Lopez, Penelope (2005). “Foreign Direct Investment, Exports and Imports in Mexico” The World Economy. 28 (8): 1157-1172.

Popovici, Oana Cristina (2018). ‘‘The Impact Of FDI on EU Export Performance in Manufacturing and Services. A Dynamıc Panel Data Approach’’, Romanian Journal of Economic Forecasting. 21 (1): 108-123.

Rana, Krishan (2016). ‘‘Transportation in Kazakhstan and its Economic Implications’’, International Journal of Business and Applied Social Science. 2 (1): 11-20.

Sabra, Mahmoud M. (2015). “A Dynamic Panel Analysis Of French Exports and Outward FDI in Selected Mediterranean Countries”, Journal Of International and Global Economic Studies. 8 (1): 93-112.

Sader, Frank (1995). ‘‘Privatizing Public Enterprises and Foreign Investment in Developing Countries, 1988-93’’, Foreign Investment Advisory Service Occasional Paper. 5: 1-33.

Sagbansua, Lutfu (2006). ‘‘Banking System in Kyrgyz Republic’’, IBSU International Refereed Multi-diciplinary Scientific Journal. 1: 39-53.

Tintin, Cem (2012). ‘‘The Effect of Foreign Dırect Investment On Labor Income: Evidence From OECD Countries’’, Internatıonal Journal Of Economics and Finance Studies. 4 (1): 51-59.

Tiryakioğlu, Murad (2011). ‘‘Teknoloji Transferi, Teknoloji Yoksulluğu Mu?’’, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 66 (2): 169-199.

Tocar, Sebastian (2018). ‘‘Determinants Of Foreign Direct Investment: A Review’’, Review Economin and Business Studies. 11 (1): 165-196.

Togay, Selahattin (2009). ‘‘Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü’’, Bilig Dergisi. 48: 207-240.

Türk, Fahri (2010). ‘‘Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010’’, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 2 (2): 57-64.

Uysal, Soner (2016). ‘‘Türkiye’ye Yönelik Doğrudan Yabancı Yatırım Akımları Gerçekten Yararlı Mı?’’, The Journal of Academic Social Science Studies. 51: 471-488.

Ünaldı, İzzet (2011).‘‘Alternatif Bir Pazar Özbekistan’’, Ekonomik Forum. Nisan 2011: 46-50.

Vernon, Raymond (1966). ‘‘International Investment and International Trade in the Product Cycle’’, The Quarterly Journal of Economics. 80 (2): 190-207.

World Bank (2012). ‘‘Priorities For Sustainable Growth: A Strategy For Agriculture Sector Devolopment in Tajikistan’’, Technical Annex 3. Livestock Sector Review. 4 (68418): 1-17.

Zaurbekov, Selin (2007). ‘‘Tajikistan: Economic Development Trends Since Independence’’, Central Asia and the Caucasus. 2 (44): 105-113.

Zhang, Kevin Honling (2001). ‘‘What Explains The Boom of FDI in China’’, İnternational Economics. 54 (2): 251-273.

- **Bilimsel Dergi Makalesi - Çok Yazarlı**

Abouelfarag, Hanan and Mohamed Abed (2018). ‘‘The Impact of Foreign Direct Investment on Real Wages in Egypt: A Sectoral Empirical Analysis’’, Topics in Middle Eastern and African Economies. 20 (2): 70-85.

Acaravcı, Ali and Ilhan Ozturk (2012). ‘‘Foreign Direct Investment, Export and Economic Growth: Empirical Evidence From New Eu Countries’’, Romanian Journal of Economic Forecasting. 2: 52-67.

Agafonov, Anton and Madina Razzakova (1996). Inflation and the Transition to A Market Economy in Uzbekistan, 1991-1995, UNDP Macroeconomic Policy and Training Project, Working Paper No: 9602.

.Akimov, Alexandr, and Brian Dollery (2004). ‘‘The Financial System of Uzbekistan: An Evaluation of Twelve Years of Transition’’, University of New England, Working Papers in Economics. 16: 1-35.

Aktan, Coşkun Can ve İstiklal Vural (2010). ‘‘Globalleşme ve Yabancı Sermaye Rekabeti’’, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi. 2 (2): 24-46.

Aktan, Coşkun Can ve İstiklal Vural (2013). ‘‘Dolaysız Yabancı Yatırımların Makro-Ekonomik Etkileri’’, Ekonomi Bilimleri Dergisi. 5 (1): 44-59.

Allayarov, Piratdin, Bahtiyar Mehmed, Sazzadul Arefin and Norbek Nurmatov (2018). ‘‘The Factors Affecting Kyrgyzstan’s Bilateral Trade: A Gravity-model Approach’’, Journal of Asian Finance, Economics and Business. 5 (4): 95-100.

Anwar, Sajid and Lan Phi Nguyen (2011). ‘‘Foreign direct investment and export spillovers: Evidence from Vietnam’’, International Business Review. 20: 177-193.

Asirvatham, James, Rajah Rasiah, Govindamal Thangiah, and Navaz Naghavi (2017). Impact of Foreıgn Direct Investment, Imports and Tariff Deregulation on Exports Among Pioneerıng Asean Members: Panel Data Analysis.

Aydemir, Cahit, İbrahim Arslan ve Funda Uncu (2012). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırımların Dünya’daki ve Türkiye’deki Gelişimi’’, Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi. 23: 69-104.

Aydemir, Oğuzhan ve Erhan Genç (2015). ‘‘Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Belirleyicileri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kapsamında Bir Analiz, Türkiye Örneği’’, Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi. 2 (2): 17-41.

Aydın, Halil İbrahim ve Ömer Yalçınkaya (2016). ‘‘Ar-Ge Yatırımlarının Toplam Faktör Verimliliği Üzerindeki Etkileri: OECD Ülkeleri Üzerinde Panel Veri Analizi (1994-2014)’’, Pamukkale Üniversitesi SBE Dergisi. 26: 179-196.

Babakholov, Sherzod, Kyung-Ryang Kim, and Sang Hyeon Lee (2018). ‘‘Agricultural Transition and Technical Efficiency: An Empirical Analysis of Wheat-Cultivating Farms in Samarkand Region, Uzbekistan’’, Sustainability. 10 (3232): 1-11.

Baygonuşova, Damira ve Cusup Pirimbayev (2016). ‘‘Kırgızıstan’da Bütçe Açığı ile Dış Tıcaret Açığı İlişkisi’’, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. 5 (1): 65-83.

Bayraktutan, Yusuf ve Meltem Tarı Özgür (2016). ‘‘Politik Riskler, İki Taraflı Yatırım Anlaşmaları ve Uyuşmazlıklar Bağlamında Doğrudan Yabancı Yatırımlar’’, Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi. 2 (4): 87-104.

Bhasin, Niti and Justin Paul (2016). ‘‘Exports And Outward FDI: Are They Complements Or Substitutes? Evidence From Asia?’’ Multionational Business Review. 24(1): 1-31.

Bhutto, Niaz Ahmed, Abdul Khaliq Daudpota, Raja Shahzad and et al. (2008). ‘‘The Impact of Foreign Direct Investment (FDI) on Pakistan Exports: An Empirical Analysis’’, Journal of Independent Studies and Research (JISR) - Management and Social Sciences and Economics. 6 (2): 13-17.

Boubakri, Narjess, Jean-Claude Cosset, Nassima Debab and Pascale Valery (2009). ‘‘The Dynamics of Foreign Direct Investment and Privatization: An Empirical Analysis’’, Management International. 13 (2): 82-91.

Bozdağlıoğlu, Yasemin ve Ömer Özpınar (2011). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırımın İhracata Etkisi: Teorik Bir Yaklaşım’’, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi. 4 (2): 11-28.

Burkhanov, Umar, Nilufar Allaberganova, and Khurshid Khudoykulov (2015). ‘‘Problems of Attraction of Foreign Direct İnvestments in Uzbekistan’’, Spanish Journal of Rural Development. 6 (1-2): 59-64.

Bülbül, Okan Güray ve Furkan Emirmahmutoğlu (2010). ‘‘Doğrudan Yabanci Sermaye Yatırımlarının İstihdam Etkisi: Türk Bankacilik Sektörü Örneği’’, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 12 (1): 205-238.

Cengiz, Vedat ve Rıdavan Karaca (2015). ‘‘Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Sermaye Hareketleri Ve Ekonomik Sonuçları’’, Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi. 15: 328-344.

Constant, N’guessan Bi Zambe Serge and Yue Yaoxing (2010). ‘‘The Relationship between Foreign Direct Investment, Trade Openness and Growth in Cote d’Ivoire’’, International Journal of Business and Management. 5 (7): 99-103.

Çekerol, Gülsen Serap ve Elman Gunyashev (2017). ‘‘Kazakistan Lojistik Sektörü ve Sektör Paydaşlarının Lojostik Köy ile ilgili Görüşlerinin SWOT Analizi ile Değerlendirilmesi’’, Akademik Bakış Dergisi. 60: 127-168.

Çeştepe, Hamza ve Şevket Tüylüoğlu (2010). ‘‘Yabancı Doğrudan Yatırımlar Yoluyla Teknoloji Transferi: İrlanda Örneğinden Türkiye İçin Dersler’’, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 61 (2): 46-61.

Çolak, Olcay and Naib Alakbarov (2017). ‘‘Does Foreign Direct Investments Contribute to Employment? Empirical Approach for The Commonwealth of Independent States’’, Bilig. 83: 147-169.

Delice, Güven ve Yunus Emre Birol (2011). ‘‘Dolaysız Yabancı Sermaye Yatırımları ve Dış Ticaret Bilançosu: Türkiye Üzerine Bir Uygulama’’, Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi. 30 (2): 1-28.

Dikkaya, Mehmed and Ibrahim Keles (2006). ‘‘A Case Study Of Foreign Direct Investment in Kyrgyzstan’’, Central Asian Survey 25(1-2): 149-156.

Dönmez, Aygül (2009). ‘‘Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Ve Dış Ticaret Üzerine Olan Etkileri: Türkiye Üzerine Bir Uygulama’’, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi SBE, Adana.

Dörre, Andrei and Peter Borchardt (2012). ‘‘Changing Systems, Changing Effect-Pasture Utilization in the Post-Soviet Transition’’, Mountain Research and Development. 32 (3):313-323.

Durmuş, Savaş ve Hasan Ayaydın (2010). ‘‘Türkiye’deki Yabanci Sermaye Yatirimlarinin Küresel Finansal Kriz Bağlamında Değerlendirilmesi’’, Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi. 1 (1): 73-88.

Eddine, Guedri Salah, Bendhiba Mohammed, Khouni Rabeh, and Djabi Amina Hana (2017). ‘‘The Problem of Taking Advantage of Foreign Direct Investment Technology in Developing Countries: The Case of China’’, Journal of Economics and Development Studies. 5 (1): 29-39.

Ersoy, Ahmet Yağmur ve Mustafa İlteriş Yılmaz (2014). ‘‘Bir Doğrudan Yabancı Yatırım Türü Olarak Birleşme ve Satın Almaların İhracata Etkisi; Türkiye Örneği’’, İşletme Bilimi Dergisi. 2 (2): 1-20.

Fontagne, Lionel and Michaël Pajot (1997). ‘‘How Foreign Direct Investment Affects International Trade and Competitiveness: an Empirical Assessment’’, CEPII. 17: 1-42.

Gluhih, Rimma, Moshe Schwartz, and Zvi Lerman (2003). ‘‘Land Reform in Turkmenistan: Does It Work?’’, International Business and Economics Research Journal. 2 (2): 93-103.

Göçer, İsmet ve Osman Peker (2014). ‘‘Yabancı Doğrudan Yatırımların Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkileri: Türkiye, Çin ve Hindistan Örnekleminde Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi’’, BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi. 8 (1): 87-109.

Göçer, İsmet, Şahin Bulut ve Metin Dam (2012). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırımların Türkiye’nin İhracat Performansına Etkileri: Ekonometrik Bir Analiz’’, Business and Economics Research Journal. 3 (2): 21-40.

Göktürk, Emre and Serdar Yalçınkaya (2016). ‘‘Animal Food Production Risks of Kazakhstan and Risk Management’’, Eurasian Business and Economics Journal. 7: 61-85.

Gövdere, Bekir ve Hüseyin Kaleli (2008). ‘‘Kazakistan’daki Doğrudan Yabancı Yatırımlar’’, Sosyal Bilimler Dergisi. 20: 1-18.

Gümüş, Gülüzar Kurt, Yusuf Gümüş ve Işık Altunal (2017). ‘‘Bankacılık Sektöründe Kurumsal Yönetim ve Finansal Performans İlişkisi: Türkiye ve Kazakistan Örneği’’, Kastamonu Üniversitesi İİBF Dergisi. 16 (2): 104-121.

Güvercin, Deniz (2007). ‘‘Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Ekonomik Büyüme İlişkisi’’, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi SBE, İstanbul.

Hadri, Kaddour and Eiji Kurozumi (2012). ‘‘A Simple Panel Stationarity Test in the Presence of the Serial Correlation and Common Factor’’, Economics Letters. 115: 31-34.

Hepaktan, Erdem ve Coşkun Çılbant (2016). ‘‘Geçmişten Günümüze Türkiye ile Özbekistan’in Dış Ticaret İlişkileri’’, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 14 (2): 98-110.

İnançlı, Selim, Ali Konak ve Zuura Ashimova (2015). ‘‘Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları’’, Kastamonu Üniversitesi İİBF Dergisi. 8: 112-123.

İsmayılov, Elnur ve Türkan Budak (2014). ‘‘Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan’ın Enerji Politikası’’, Bilge Strateji. 6 (11): 29-49.

İsmayilov, Elnur ve Türkan Budak (2015). ‘‘Bağımsızlık Sonrası Kazakistan’ın Enerji Politikası’’, BİLGESAM Analiz. 1189: 1-8.

İsmayilov, Elnur ve Türkan Budak (2015). ‘‘Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’ın Enerji Politikası’’, BİLGESAM Analiz. 1203: 1-7.

Jayakumar, A, Kannan L, and Anbalagan G (2014). ‘‘Impact of Foreign Direct Investment, Imports and Exports’’, International Review of Research in Emerging Markets and the Global Economy. 1(1): 51-57.

Karenov, Rashit, Yerkenazym Orynbassarova, Yekaterina Romanko et.al. (2016). ‘‘The Mining and Metallurgical Industry of Kazakhstan: Current State of Problems, and Strategic Development Priorities’’, IEJME-Mathematics Education. 11 (7): 2239-2254.

Khoich, Aizhan and Diana Madiyarova (2013). ‘‘Foreign Direct Investment and Economic Development: The Case of Kazakhstan’’, Ege Strategic Research Journal. 4 (2): 20-31.

Kikeri, Sunita and Aishetu Fatima Kolo (2005). ‘‘Privatization: Trends And Recent Developments’’, World Bank Policy Research Working Paper. 3765: 1-28.

Koroci, Aurel, and Erjona Deshatia (2016). ‘‘How Does FDI Affect Albania’s Export Performance’’, Sociology Study. 6 (11): 731-736.

Kutan, Ali and Goran Vuksic (2007). ‘‘Foreign Direct Investment and Export Performance: Empirical Evidence’’, Comparative Economic Studies. 49: 430-445.

Leichenko, Robin M. and Rodney A. Erickson (1997). “Foreign Direct Investment and State Export Performance”, Journal of Regional Science. 37 (2): 307-329.

Mahadika, Iman Naufal, Salih Kalayci and Nihal Altun (2017). ‘‘Relationship between GDP, Foreign Direct Investment and Export Volume: Evidence from Indonesia’’, International Journal of Trade, Economics and Finance. 8 (1): 51-54.

Metaxas, Theodore and Polyxeni Kechagia (2016). ‘‘FDI in Central Asia: The Case of Uzbekistan’’, Applied Econometrics and International Development. 16 (1): 64-73.

Mike, Faruk ve Gürçem Oransay (2015). ‘‘Altyapı Ve İnovasyon Değişimlerinin Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Uygulama’’, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. 3 (12): 372-381.

Mombekova, Gulmira, Gulzhan Turysbekova, and Assel Baimbetova (2016). ‘‘Managing Innovational Processes at Cotton Processing Enterprises in Central Asia Countries’’, International Journal of Economics and Financial Issues. 6 (2): 164-171.

Müller, Malte, and Jens Rommel (2018). ‘‘Should I Stay or Should I Go? A Behavioral Approach to Organizational Choice inTajikistan’s Agriculture’’, Journal of Agricultural and Resource Economics. 43(3):469-486.

Nayak, Dinkar and Rahul Choudhury (2014). ‘‘A Selective Review Of Foreign Direct Investment Theories’’, Asia-Pacific Research and Training Network On Trade Working Paper. 143: 1-27.

Nur, Hayriye Başcı ve İlkay Dilber (2017). ‘‘Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Yatırımları Belirleyen Temel Unsurlar’’, Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi. 32 (2): 15-45.

Oktay, Elif Yüksel ve Nimet Çakır (2005). ‘‘Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan’da Bankacılık Sektörünün Sorunları ve Çözüm Yolları’’, Akademik Bakış. 6: 1-14.

Osinubi, Tokunbo and Lloyd Amaghionyeodiwe (2009). ‘‘Foreİgn Direct Investment and Exchange Rate Volatility In Nigeria’’, International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies. 6 (2): 83-107.

Özcan, Burcu ve Ayşe Arı (2010). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz: OECD Örneği’’, İstanbul Üniversitesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi. 12: 65-88.

Özel, Bilal (2012). ‘‘Bağımsızlık Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yabancı Sermayenin Temel Belirleyicileri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi’’ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.

Pashalieva, Madina ve Hamza Kahriman (2016). ‘‘Bir Geçiş Ekonomisi Olarak Kırgızistan’da Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Orta Asya Ülkeleri ile Kıyaslanması’’, Yönetim ve Ekonomi. 23 (1): 163-183.

Ramazanoğlu, Geybulla ve İbrahim Attila Acar (2008). ‘‘Bir Geçiş Ekonomisi Örneği Olarak Kırgızistan: Siyasi, Ekonomik ve Toplumsal Yanaşımlar’’, Review of Social, Economic and Business Studies. 7(8): 385-402.

Rehman, Abdul, Muhammad Ilyas, Hassan Mobeen Alam, and Muhammad Akram (2011). ‘‘The Impact of Infrastructure on Foreign Direct Investment: The Case of Pakistan’’, International Journal of Business and Management. 6 (5): 268-276.

Sağlam, Bahar Bayraktar ve Keziban Yıldırım (2014). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ücretler: Türkiye Ekonomisi İçin Bir Uygulama’’, Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi. 32 (1): 191-209.

Sağlam, Yağmur, Hüseyin Avni Egeli ve Pınar Egeli (2017). ‘‘Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi’’, Sosyoekonomi. 25(31): 149-165.

Sandalcılar, Ali Rıza and Önder Dilek (2017). ‘‘Foreign Dırect Investments, Export And Economic Growth: Evidences From Selected Developing Countries’’, International Journal of Economic and Administrative Studies. 19: 197-210.

Saraçoğlu, Sıtkıcan ve Mehmet Songur (2017). ‘‘Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Avrasya Ülkeleri Örneği’’, Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi. 8 (16): 353-372.

Selimi, Nasir, MA. Kushtrim Reçi and Luljeta Sadiku (2016). ‘‘The Impact of Foreign Direct Investment on the Export Performance: Empirical Evidence For Western Balkan Countries’’, ILIRIA International Review. 6 (1): 58-66.

Stanchin, Ivan, and Zvi Lerman (2015). ‘‘Wheat Production in Turkmenistan: Reality and Expectations’’, The Hebrew University Discussion Paper. 3: 1-13.

Sun, Qian, Wilson Tong, and Qiao Yu (2002). ‘‘Determinants of Foreign Direct Investment Across China’’, Journal of International Money and Finance. 21: 79-113.

Sydykova, Meerim and Carlos Rodriguez (2014). ‘‘Regional Development Based on Cluster in Livestock Development. Cluster in Livestock Sector in the Kyrgyz Republic’’, Review of Agricultural and Applied Economics. 17 (2) 103-112.

Talantuly, Nurmaganbet Ermek, Nakisheva Makhabbat Kenzhekhanovna and Daribayeva Meruyert Zhumabayevna (2012). ‘‘Modern Foreign Trade Activities of Kazakhstan Republic’’, World Applied Sciences Journal. 18: 111-117.

Tarı, Recep ve Hanife Bıdırdı (2015). ‘‘Türkiyede Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Temel Belirleyicileri: 1990-2006 Dönemine İlişkin Ekonometrik Analiz, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 24: 1-15.

Taşcı, Hacı Mehmet ve Recep Düzgün (2017). ‘‘Döviz Kurundaki Dalgalanmanın Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama’’, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. 16 (60): 1-18.

Timor, Ayşe Nur, Gadir Bayramlı ve Kaan Kapan (2018). ‘‘Geçmişten Günümüze Kazakistan’da Tarım Faaliyetleri’’, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 15: 233-255.

Türkcan, Burcu and Fatih Saygılı (2011). ‘‘Foreign Direct Investment Inflows and Net Exports Relationship in Turkey: An Analysıs For The Post 1980 Period’’, International Journal of Social Sciences and Humanity Studies. 3 (2): 83-91.

Yalman, İlkay Noyan ve Şerife Merve Koşaroğlu (2017). ‘‘Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme ve İşsizlik Üzerindeki Etkisi’’, Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi. 1(2): 191-205.

Yavan, Nuri ve Hamdi Kara (2003). ‘‘Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı’’, Coğrafi Bilimler Dergisi. 1 (1): 19-42.

Yereli, Ahmet Burçin, Seyfi Yıldız ve Yaşar Ayyıldız (2007). ‘‘Kırgızistan’da Dogrudan Yabancı Sermaye Yatırımları’’, Akademik Bakış Dergisi. 35: 116-134.

Yücememış, Başak Tanınmış, Erişah Arıcan ve Ufuk Alkan (2015).‘‘Türkıye-Özbekıstan-Kazakıstan Ekonomık İlişkileri ve Bankacılık Sistemi’’, Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi. 9 (17):161-203.

- **Bildiri - Yayımlanmış**

Gerni, Cevat, Ö. Selçuk Emsen ve M. Kemal Değer (2008). ‘‘İthalata Dayalı İhracat ve Ekonomk Büyüme: 1980-2006 Türkye Deneymi’’, 2. Ulusal İktisat Kongresi, 20-22 Şubat 2008, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir: 1-21.

- **Rapor**

Özden, Çağatay (2013). Kırgızistan Ticaret ve Yatırım Ortamı Raporu. Bişkek: TC Ekonomġ Bakanlığı Bişkek Ticaret Müşavirliği. Ekim 2013.

Taşkent Ticaret Müşavirliği (2016). 2015 Yılı Özbekistan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri. Taşkent: TC Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Mart 2016.

- **Tez**

Akışoğlu, Berkay (2013). Portföy Yatırım İstatistiklerinin Derlenmesi ve Türkiye Uygulaması. Uzmanlık Yeterlilik Tezi, TCMB İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara

Babayev, Kerim (2009). Türkmenistan’ın Ekonomik Gelişmesinde Yabancı Yatırımların Rolü ve Önemi. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

Hojamuradov, Öwezberdi (2002). Türkmenistan-Türkiye Dış Ticareti ve Türkmenistan Dış Ticaretinin Finansman Yöntemleri. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

İsaev, Daniyar (2009). Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Ekonomisi ve Yabancı Yatırımların Ülke Ekonomisindeki Rolü. Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya.

Karibayeva, Dina (2006). Kazakistan'ın Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Dış Ticaretinde Meydana Gelen Gelişmeler. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

Keskin, Nagehan (2008). Finansal Serbestleşme Sürecinde Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

Maldybaeva, Mira (2010). Kırgızđstan'da Telekomünikasyon Politikaları: 3n'nin Yaygınlaşma Süreci. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.

Muminov, Farruhbek (2015). Türk Ve Özbek Hukukunda Doğrudan Yabancı Yatırımlar. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara.

Polat, Bekir (2018). Türkiye'de Doğrudan Yabanci Sermaye Yatirimlari ve Yatırım Ortami İyileştirme Çalişmalarinin Etkinliği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi SBE, İstanbul.

Torayev, Babamurat (2008). Türkmenistan Tekstil Sanayinin Rekabet Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

Sarygulova, Chinara (2011). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde İstihdam Politikası: Kırgızistan Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul.

3. Elektronik Kaynaklar

- **Elektronik Kaynak - Ağ Sitesinden Erişilen Ağ Sayfası**

ADB (2011). ''Developing Tajikistan's Transport Sector'', Transport Sector Master Plan, https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28979/transport-taj.pdf// 21.10.2018.

Bendini, Roberto (2013). Uzbekistan: Selected trade and economic issues, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2013/491518/EXPO-INTA_SP(2013)491518_EN.pdf// 23.08.2018.

CAREC Program (2018). CAREC Countries: Tajikistan, https://www.carecprogram.org/?page_id=10// 17.10.2018.

Central Bank of Uzbekistan (2018). Statistics Data, http://www.cbu.uz/en/statistics// 31.08.2018.

Consultative Council on Improvement Investment Climate of the Tajikistan (2010). Annual Report on Activities of The Secretariat of The Consultative Council, http://investmentcouncil.tj/upload/iblock/575/june2009%20-july%202010_eng.pdf// 3.011.2019.

DEİK (2008). Türkmenistan Ülke Bülteni, file:///C:/Users/samsungpc/Desktop/türkmenistan/deik%202008.pdf// 15.04.2019.

DEİK (2012). Kazakistan Ülke Bülteni, https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-ulke-bulteni.pdf// 28.01.2018 .

DEİK (2012). Kırgızistan Ülke Bülteni, https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf// 11.03.2018.

DEİK (2012). Özbekistan Ülke Bülteni, https://www.deik.org.tr/uploads/ozbekistan-ulke-bulteni.pdf// 5.05.2018.

DEİK (2012). Tacikistan Ülke Bülteni, https://www.deik.org.tr/uploads/tacikistan-bulteni.pdf// 16.05.2018.

DEİK (2012). Türkmenistan Ülke Bülteni, https://www.deik.org.tr/uploads/turkmenistan-ulke-bulteni.pdf// 13.10.2018.

DEİK (2018). ‘‘Kazakistan Ekonomisindeki Gelişmeler ve Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri’’, https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-bilgi-notu-ekim-2018.pdf// 19.02. 2019.

Doing Business (2017). Doing Business in Kazakhstan 2017, http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Subnational-Reports/DB17-Sub-Kazakhstan.pdf// 7.04.2019.

Duşanbe Ticaret Müşavirliği (2015). Tacikistan Yatırım Rehberi, https://docplayer.biz.tr/17332713-Tacikistan-yatirim-rehberi-dusanbe-ticaret-musavirligi.html// 30.06.2018.

EBRD (2018). Country Assessments: Turkmenistan, Transition Report 2018-19: 1-3.

Economou (2008). ‘‘Harnessing ICT for FDI and Development’’, OECD Global Forum on International Investment III, http://www.oecd.org/investment/ globalforum/40406912.pdf// 1.04.2019.

Harmancı, Mehmet (2004). ‘‘Çokuluslu Şirketler ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları’’, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Raporu, http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2004-GA/GA-04-01-02_CUS_ve_Dogrudan_YS_Yatirimlari.pdf // 2.04.2019

Heritage Foundation (2018). 2018 Index of Economic Freedom, https://www.heritage.org/index/pdf/2018/book/index_2018.pdf// 6.10.2018.

IMF (2015). ‘‘Handbook On Securities Statistics’’, http://www.imf.org/external/np/sta/wgsd/pdf/hss.pdf// 26.11.2017.

Investment Promotion and Protection Agency of Kyrgyz Republic (2018). Investment Climate. http://www.invest.gov.kg/en/information-for-investors/investment-climate// 24.03.2018.

IRU (2012). Road transport of Turkmenistan-2012, IRU Blue Book On Turkmenistan, https://www.iru.org/sites/default/files/2016-01/en-turkmen.pdf// 15.10.2018.

IRU (2013). Road Transport in Kyrgyzstan-2013, https://www.iru.org/sites/default/files/2016-03/en-road-transport-kyrgyzstan-13.pdf.pdf// 3.04.2018.

ITC (2018). Country: Tajikistan, http://www.intracen.org/country/tajikistan// 9.06.2018.

ITC (2018). Trade Map, https://www.trademap.org/Index.aspx// 27.12.2018.

ITU (2017). Measuring the Information Society Report 2017: Volume 2. ICT country profiles, https://www.itu.int/en/ITUD/Statistics/Documents/publications/misr2017/MISR2017_Volume2.pdf// 18.12.2018.

İnal, İlknur (2017). Özbekistan Ülke Raporu, Çerkezköy Ticaret ve Sanayi Odası, https://docplayer.biz.tr/47894523-Ozbekistan-ulke-raporu.html// 5.05.2018.

İSO (2015). Özbekistan Yatırım Kılavuzu, http://www.iso.org.tr/haberler/etkinlikler/isoozbekistan-ulke-gununde-iki-ulke-arasindaki-is-firsatlari-konusuldu// 22.08.2018.

Kie, Max Ee Khong, and Boymurod Eshonov (2009). Tajıkıstan: Trade Facilitation and Logistics Development Strategy Report, https://www.carecprogram.org/?publication=tajikistan-trade-facilitation-and-logistics-development-strategy-report// 17.10.2018.

Konya Ticaret Odası (2016). Kazakistan Ülke Raporu. http://www.kto.org.tr/d/file/kazakistan-ulke-raporu_2016.pdf// 20.02.2018.

Makhanov, Kanat (2017). ‘‘Recent Changes in the Non-Oil Sector of the Economy of Kazakhstan’’, Eurasian Research Institute Weekly e-Bulletin. 104: 1-2. http://www.ayu.edu.tr/static/aae_haftalik/aae_bulten_en_104.pdf// 27.02.2018.

National Bank of Tajikistan (2018). Review of the Banking System, http://www.nbt.tj/en/banking_system/overview_banking_system.php// 7.04.2018.

OECD (2008). ‘‘The Impact Of Foreign Direct Investment On Wages And Working Conditions’’, OECD-ILO Conference On Corporate Socıal Responsibility: Employment and Industrial Relations: Promoting Responsible Business Conduct in a Globalising Economy, https://www.oecd.org/investment/mne/40848277.pdf// 27.03.2019.

Statistics Committee of Kyrgysztan (2018). Open Data, http://www.stat.kg/en/opendata// 28.02.2018.

Statistics Committee of Tajikistan (2018). Database, https://www.stat.tj/en// 3.04.2018.

Statistics Committee of Uzbekistan (2018). Open Data, https://www.stat.uz/en/open-data// 7.03.2018.

Şimşek, Hayal Ayça (2016). ‘‘Kırgızistan Ekonomisinde Dolaysız Yabancı Yatırımlar’’, Eurasian Research Institute Weekly e-Bulletin. 83: 1-2. http://www.ayu.edu.tr/static/aae_haftalik/aae_bulten_tr_83.pdf// 27.03.2018.

TajInvest (2019). Law of the Republic of Tajikistan on Investments, http://www.tajinvest.tj/en/laws_for_investors/law_for_investors// 17.02.2019.

Tajikistan Embassy in the US (2018). Tajikistan Foreign Trade, http://tjus.org/foreigntrade.htm// 13.06.2018.

Tajinvest (2018). Investment Oppurtunities in Tajikistan, http://www.tajinvest.tj/en/ // 25.09.2018.

Taldybayeva, Dinara (2016). ‘‘İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Projesi Çerçevesinde Çin-Kırgızistan Ticari-Ekonomik İlişkileri İçin Beklentiler’’, Eurasian Research Institute Weekly e-Bulletin. 74: 1-2. http://www.ayu.edu.tr/static/aae_haftalik/aae_bulten_tr_74.pdf // 13.04.2019.

TC Ekonomi Bakanlığı (2018). Kazakistan Ülke Profili, https://www.ekonomi.gov.tr// 22.01.2018.

TC Ticaret Bakanlığı (2018). Tacikistan Ülke Profili, https://www.ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/tacikistan/ulke-profili// 7.06.2018.

TRACECA (2018). Kyrgyzstan: Railway Transport, http://www.traceca-org.org/en/countries/kyrgyzstan/railway-transport// 4.04.2018.

UNCTAD (1999). Investment Policy Review of Uzbekistan, https://unctad.org/en/Docs/poiteiipm13.en.pdf// 15.04.2019.

UNCTAD (1999). World Investment Report 1999, https://unctad.org/en/Docs/wir1999_en.pdf// 30.03.2019.

UNCTAD (2014). Investment Guide to the Silk Road 2014, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diae2014d3_en.pdf// 11.10.2018.

UNCTAD (2016). Investment Policy Reveiw of Tajikistan, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcb2016d1_en.pdf// 7.02.2019.

UNESCAP (2003). Investment Clımate in Tajikistan, Country Report, http://waterwiki.net/images/7/7f/UNESCAP_Investment_Climate_Tajikistan.pdf// 19.04.2019.

UNESCAP (2016). Turkmenistan, Asia-Pacific Trade Briefs, https://www.unescap.org/sites/default/files/APTIR2016%20Turkmenistan_FINAL.pdf// 21.04.2019.

UNTAD (2018). Data Center, https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx// 9.12.2018.

US Department of State (2018). Investment Climate Statements for 2018: Tajikistan, https://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/2018/sca/281714.htm// 9.09.2018.

US Department of State (2018). Investment Climate Statements for 2018: Turkmenistan, https://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/2018/sca/281716.htm// 4.10.2018.

US Department of State (2018). Investment Climate Statements for 2018: Kazakhstan, https://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/2018/sca/281702.htm// 28.07.2018.

US Department of State (2018). Investment Climate Statements for 2018: Kyrgyz Republic, https://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/2018/sca/281704.htm// 13.08.2018.

US Department of State (2018). Investment Climate Statements for 2018: Uzbekistan, https://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/2018/sca/281718.htm// 21.08.2018.

Uzbekistan Railways (2018). History of JSC ‘‘Ozbekiston Temir Yolları’’, http:// railway.uz/en/gazhk/istoriya// 4.09.2018.

World Bank (2011). ‘‘Attracting FDI: How Much Does Investment Climate Matter?’’, Public Policy For The Private Sector, https://siteresources. worldbank.org/FINANCIALSECTOR/Resources/327-Attracting-FDI.pdf// 31.03.2019.

World Bank (2017). Tajikistan: Strong Growth with a Challenging Outlook, Country Economic Update Spring 2017, http://pubdocs.worldbank.org/en/ 543471500543123667/ECA2017-TJK-003.pdf// 19.04.2019.

World Bank (2018). The Quest for a New Growth Model: The Urgency of Economic Transformation, Kazakhstan, Country Economic Update Spring 2018, http:// documents.vsemirnyjbank.org/curated/ru/178631527661848309/pdf/126685-28-5-2018-17-22-8-KAZCEUSpringfinalfinaleng.pdf// 11.04.2019.

WTO (2019). Law of The Republic of Kazakhstan on Investments, https://www. wto.org/english/thewto_e/acc_e/kaz_e/WTACCKAZ57A1_LEG_4.pdf// 9.04.2019.

ÖZGEÇMİŞ

1991 Magdanly/ Türkmenistan doğumlu. 2008 yılında Magdanly şehir No:2 Lisesinden mezun oldu. 2009-2011 yılları arasında askerlik görevinde bulundu. 2015 yılında TC Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümünden mezun oldu. 2016 yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat anabilim dalında yüksek lisans eğitimine başladı.